

FREDRIK BARTH

Régi és új problémák az etnicitás elemzésében

Nagy öröm számomra, hogy huszonöt évvel az *Ethnic groups and boundaries* (Etnikai csoportok és határok) megjelenése után ilyen népes szakmai körben vitathatjuk meg az etnicitás elemzésének időszerű problémáit. Az eltelt negyedszázad alatt az etnicitás kutatása virágba szökkent; a társadalomtudományok fokozatosan elismerték jelentőségét; s az etnicitással kapcsolatos ügyek egyre nagyobb s igen gyakran tragikus szerephez jutnak az állampolitikában az erőszak nyilvános formái és háború esetén. Diszciplínánk tudáskészletének és belátásainak legjavát kell mozgósítanunk, ha választ kívánunk adni ezekre az elméleti és emberi problémákra, s igen világos fejjel és eredeti módon kell gondolkodnunk, ha hatni akarunk a körülöttünk lévő világra.

Nehéz persze hirtelen új módon szemlélni a régóta folytatott munkát. A magam személyes kutatói stratégiája ennek mindig is épp ellenkezője volt: folyton új utakat, új területeket és témákat kerestem, hogy mintegy új, ártatlan szemmel tekinthessek a világra. Ami nem is olyan egyszerű, ha az ember ismerős közegbe tér vissza.

Mit is adott az *Ethnic groups*?

Hadd kezdjem e korai - és ahogyan azóta bebizonyosodott, igen időtálló - munka alapvető téziseinek összefoglalásával. Megközelítésünk egyfelől az egységet alkotó csoport elméletén (corporate group theory), melyet az angol szociálintropológiából kölcsönöztünk, másfelől pedig Goffmannnak az interakciós helyzetekről adott meghatározásán alapult. Kollégáimmal azt az empirikus stratégiát választottuk, hogy kiemelt etnográfiai figyelmet szenteltünk az etnikai identitásukat *felcserélő* személyeknek, így próbálván feltárni az etnikai csoportok reprodukciójában szerepet játszó folyamatokat. Alább felsorolt módszertani lépéseink máig termékenynek bizonyultak.

- Az etnikai identitást a társadalmi szerveződés velejárójának, s nem pedig a kultúra valamely kódos kifejeződésének tartottuk. Minthogy az etnikai identitás nyilvánvalóan társadalmi csoport kérdése, a kulturális különbségek társadalmi szerveződésének problémájaként határoztuk meg, mint az könyvünk alcímében olvasható.

- Ebből következett, hogy nagyobb figyelmet szenteltünk a határoknak és a rekrutáció folyamatának, semmint a határokon belül felgyűlt kulturális anyagnak. A határfenntartás folyamatainak kutatása hamarosan rávilágított arra, hogy az etnikai csoportok és ezek jellemzői mindig sajátos interakciós, történelmi, gazdasági és politikai körülmények között jönnek létre; más szóval mindig rendkívül szituáció függőek, nem pedig „eleve adottak”.

- Továbbá, minthogy az etnikai csoport tagsága identitás kérdése. ezért besoroláson és önbesoroláson (ascription and self-ascription) kell alapulnia. Az etnicitás csupán akkor teremthet szervezett különbséget, ha az egyének elfogadják, alávetik magukat kényszerítő erejének, hatnak rá, és részévé válik tapasztalatuknak.

- Az etnicitás szempontjából azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi; nem pedig az elemzőnek arról alkotott képzetei, hogy melyek az adott kultúra leginkább „bennszülött” vagy legjellemzőbb vonásai. Ezt a kérdést túl is hangsúlyoztam azzal a megfogalmazással, hogy a csoportok diakritikus választásai mindig önkényesnek tűnnek. Ugyanakkor ráébredtem arra is, hogy a kulturális normáknak, amelyek szerint az egyének az azonos etnikai csoportba tartozókat minősítik és megítélik - mintegy hallgatólagosan elfogadván, hogy „ugyanazt a játékot játsszák” (Barth 1969. 15., 17. sk., 117-134.) - szintén van határképző erejük; s ezt a kutatás túlságosan gyakran hajlandó figyelmen kívül hagyni.

- Végül hangsúlyoztam a vállalkozói szerepkört az etnikai politikán belül: azt, hogy az etnikai csoportokat közös cselekvésre mobilizáló vezetők politikai vállalkozást folytatnak; e mobilizáció tehát nem a csoport kulturális ideológiájának vagy a népakaratnak a közvetlen kifejeződése.

Ez a perspektíva határozottan túllépett az etnikai retorikán, s az akkoriban közkézen forgó kulturális előfeltevések szemszögéből megítélve intuícióellenesnek és paradoxnak minősült. Ezzel együtt a kultúra egy jóval posztmodernebb szemléletének talán egyik első antropológiai alkalmazását jelentette. Noha akkoriban még híján voltunk napjaink körmönfont posztmodern terminológiájának, nyilvánvalóan olyasvalami mellett szálltunk síkra, amelyet ma konstrukcionista szemléletnek neveznénk. Hasonlóképpen változott történelemszemléletünk is: elszakadván a történelemnek mint pusztán az etnicitás objektív forrásának és okának eszméjétől, szinkron retorikaként kezeltük azt - a múlt kisajátításáért folytatott küzdelemként, ahogyan azt ma mondanák.

Ebből következik első tézisem: meg kell ragadnunk és fel kell használnunk a „kultúra” elemzésében és dekonstrukciójában elért minden egyes eredményt. A kultúra újragondolása nem csupán hasznos, de *nélkülözhetetlen* alapja az etnicitás újragondolásának. Hiszen ha az etnicitás a kulturális különbségek társadalmi szerveződése, akkor túl kell lépnünk e „kultúrának” nevezett dolog hagyományos képzetein. Nem kétséges, hogy amit a kultúra fogalmával lefedünk, annak valós empirikus tulajdonságai vannak, s ezek az etnicitás megértésében is fontos szerepet játszanak; ám azok a tulajdonságok, amelyeket mi, elemzők hamis alapon tulajdonítunk a kultúrának, vakvá tesznek megfigyeléseinkben és zavarossá elemzéseinkben.

Miközben az *Ethnic groups and boundaries* sokak szerint forradalmasította a tárgy tudományos megközelítését, a kortárs gondolkodásban számos visszalépést tapasztalunk. Az alapvető koncepciók igen nehezen kihámozhatók és kezelhetők; s az általunk megérteni kívánt csoportok és mozgalmak tovább nehezítik dolgunkat az etnikai csoportokról alkotott *saját* reifikációikkal: ahogyan azokat megfogalmazzák, jellemző vonásokat tulajdonítanak nekik, homogenizálják és kikristályosítják őket. A reifikációknak természetesen vannak bizonyos következményei, de semmi esetre sem az, hogy egyszerűen, pusztán a megfogalmazás révén létrehozzák ezeket az ilyen vagy olyan módon megfogalmazott közösségeket és tulajdonságokat. Számomra emellett az elemzés olyankor is üressé válik, amikor a „mi és a többiek” divatos retorikájában formulázzák meg azt. Noha a radikális kulturális másság valóban fontos szerepet játszik a nyugati gondolkodás igen sok vonulatában (Keesing 1994), az etnikai kapcsolatok és határok a legtöbb plurális társadalomban nem idegenek, hanem közel álló és ismerős „többiek” között alakulnak ki. Általában egymás mellett élő, egyazon társadalmi rendszer által összefogott egyéneket érintenek, és sokkal inkább olyan kérdéseket eredményeznek, hogy miként is különbözünk „mi” „tőlük”, semmint a „mások” valamiféle hegemon és egyoldalú képét.

Egy kortárs nézőpont

Kíséreljük meg most újra átgondolni az etnicitás kérdését az 1969-ben lefektetett alapokon, ám a „kultúra” hangsúlyozottan mai fogalmával (lásd például Borofsky 1994). Ma már világosan látjuk, hogy a kultúra globális, empirikus változatossága folytonos jellegű, s nem tagolható egymástól élesen elkülönülő, integráns egységekké. A kultúrát bármilyen tetszőlegesen kiválasztott populáción belül is folyton áramlásban lévőnek, ellentmondásosnak és inkoherensnek tapasztaljuk, és azt látjuk, hogy különböző módon oszlik meg a különféle pozíciókban lévő személyek között. Ezek a jellemzők éppen a kultúra reprodukciójának sajátosságából erednek: mert noha nagyrészt másoktól sajátítjuk el azt mint a világ értelmezésének és a világban való cselekvésünknek alapját, mégis mint saját tapasztalataink

eredője csapódik le bennünk. Kétségkívül így van ez identitásérzésünkkel is: noha nem magunk találtuk fel, mégis csupán mi magunk alakíthatjuk, a világban való cselekvésünk és másokkal való interakcióink révén. Ha tehát az antropológus meg akarja ragadni egy sajátos etnikus identitás lényegét; azokra a *tapasztalatokra* kell összpontosítania figyelmét, amelyek során az kialakult; nem elegendő tehát - ahogyan korábban, a kultúra egyszerűbb fogalmából kiindulva gondolták-, ha homogénizáló listát készítünk annak megnyilvánulásairól.

Hogy némi empirikus tápot adjunk reflexióinknak, vessünk egy pillantást azoknak a pakisztániaknak az etnikai kategóriájára, akik körülbelül három évtizede folyamatosan települnek be Norvégiába (vö. Long 1992), s többé-kevésbé egymáshoz hasonló és jól meghatározható kulturális háttérrel érkeznek Északkelet-Pakisztánból. De hadd merüljek el egy kicsit ennek az oly világosnak tűnő esetnek a részleteiben. Vegyünk egy fiatalembert, aki a maga kulturális tökéjével, sajátos tapasztalatainak poggyászával érkezik Oslóba. Új környezetének kihívásaira válaszolva tudása és képességei gyarapodnak, s értékszemlélete is változásokon megy át, miközben megtanul biztonsággal navigálni a tágabb norvégiai s a szűkebb helyi pakisztáni társadalomban. Identitásérzetét-azaz hogy miben is különbözik ő a környező többiektől, s a különbségek mely részét vállalja és dédelgeti magában, még ha ez gátakat állít is elé jelen helyzetében - ezek a tapasztalatok szükségszerűen újjáalakítják. Beleütközik a norvégoknak a pakisztániakról alkotott, gyarapodó sztereotípiába, amelyekkel a maga módján tudnia kell bánni, és számos személyes választásra kényszerül a különféle magatartástípusokat és frakciókat felsorakoztató, egyre növekvő létszámú helyi pakisztáni közösséghez való viszonyában is. Röviden: pozíciója és kulturális háttere-tudása, képességei és értékei - egyedülállóan reá jellemzőek, az ő tapasztalatai alakították ki azokat, és állandó változásban vannak; belül vallott és kifelé tanúsított etnikai identitása pedig folytonosan alakul.

Aztán Norvégiába hozatja feleségét is, aki az övétől igen különböző tapasztalatokkal és kompetenciákkal rendelkezik, az életnek nagyon másfajta terepén otthonos, s ezért igen eltérő benyomásokra tesz majd szert. Férjének viszonyát a pakisztáni közösséghez - amelyet másokkal együtt alakít ki a muzulmán intézmények létrehozása érdekében vagy menekülésképpen az őket szorongató idegen társadalom elől - bizonyára befolyásolja az ő jelenléte is, ám érdekeik ellentétesek lehetnek. A férj elképzelései a hajdani hazatérés lehetőségéről és időpontjáról folytonosan változnak, és egészen bizonyosan eltérnek a feleségétől. Gyermekük születnek, akik az iskolában, a szomszédságban és a kisebbségi közösségen belül szerzett tapasztalataik révén a norvég társadalom más szektorába hatolnak be, és mindkét szülőjüktől igen különböző kulturális tökéket halmoznak fel. Mindebből azt akarnám kihozni, hogy minden egyes ilyen családi egység egyfelől az etnikai rekrutáció kulcseleme, másfelől viszont a kulturális különbözőségek és viszályok alapvető színtere is. Tagjai között éles választóvonalak húzódnak azt a kultúrát tekintve, amelyet ugyan mindegyik magáénak vall, ám amelynek különféle részeit más-más szereplők köreivel osztják meg az etnikai csoporton kívül és belül. Ugyanazokat a jelenségeket látjuk itt testet öltetni - az áramlást és a variációk folyamatos skáláját -, amelyekről a kortárs kultúraelemzések is számot adnak.

Ebben a szituációban meg kell kérdeznünk: mi is pontosan az a kulturális különbözőség, amelyet az etnicitás szervez. Hiszen ha közelebbről megvizsgáljuk az egyes személyekben zajló kulturális áramlást, azt látjuk, hogy folyamatosan átalakulnak és másokhoz hasonulnak, ahelyett, hogy tartós, jól elkülöníthető identitásukat meghatározó különbségeiket reprodukálnák. Ezért olyan jellegzetességeket kell keresnünk az etnikai folyamatok modellálásához, amelyek viszonylagos diszkontinuitást jelentenek az áramláson belül, és így alapjául szolgálhatnak az etnikai identitásnak. Ennek során (1) meg kell vizsgálnunk a kultúrának a teljes, plurális populáción belüli változatosságát, majd (2) ezen belül el kell különítenünk a főbb kulturális diszkontinuitásokat létrehozó és előtérbe állító folyamatokat. A

családon belüli szocializációt már nem tekinthetjük a modern nyugati társadalomban különösen nem - a tudás, képességek és értékek egyetlen kútfejének vagy az identitásképzés egyetlen tapasztalati bázisának.

Identitásszimbólumok

Az etnicitásnak nagy lökést ad, ha az embereket sikerül rábírnunk, hogy *együttesen jelenítsék meg* a diszkontinuitást, amelyhez nem a kultúra sokszínű és változékony egészét, hanem csupán néhány, látványos megkülönböztető jegyet használnak fel. Egy képzeletben megalkotott közösség lép itt színre néhány megkülönböztető vonás előtérbe állítása és szimbolikus voltának hangsúlyozása, azaz határvonalak aktív kialakítása révén. Ezt a munkát a szembenálló két csoport tagjai közösen végzik el, noha valószínűleg igen különböző befolyással rendelkeznek a megfelelő idiómák kidolgozására és átalakítására. Míg a megkülönböztető jegyek kiválasztása nagymértékben kontextusfüggő és esetleges, mégis jóval kevésbé véletlenszerű, mint azt 1969-ben sugalltam volna. Tambs-Lynche (é. n.) szuggesztív tanulmányban mutatott rá, milyen nagy mértékben befolyásolja a csoport *kiterjedése* és életstílusának homogeneitása az identitásszimbólumok megformálását. Míg az Angliában tanulmányozott indiai patidárok (Tambs-Lynche 1980) *prototípusukat* - azaz a patidár üzletembert és szerepkörét - teljes egészében identitásszimbólumként mutathatják fel, nagyobb és kevésbé homogén csoportoknak jóval korlátozottabb metonímiákhoz kell folyamodniuk a közös kép kialakításához (például a norvégok *a helyet* hangsúlyozzák, a nyers, ám szeretve szeretett természettel való szembenállás s az ilyenfajta, marginális környezetben való otthonteremtés tapasztalatából kiindulva). Az ennél is kiterjedtebb egységek már sajátos, történetileg konstruált metaforák és emblémák, szülőföld és zászló révén szimbolizálják a közös örökségre és identitásra való igényüket.

A hasonulás szinterei

Egy másik nagy diszkontinuitás-teremtő folyamat abban áll, hogy egy csoport tagjai valamely széles körben elfogadott kód vagy érték miatt viselkedésükben és stílusukban hasonulnak egymáshoz, s erre alapozva küzdenek az elkülönülésért. Fenntartom ugyan, hogy elsősorban a határokra, s nem az azokat kitöltő kulturális anyagra kell összpontosítanunk figyelmünket, ám azt nem akarnám előre kijelenteni, milyen pontok alkalmasak határképző folyamatok megindítására. A pathanok „határfenntartását” tárgyalva rámutattam, milyen nagy szerepet játszik a „becsület” különleges igényességgel kidolgozott kódja a pathan identitás kialakításában (Barth 1969: 119 skk.), minthogy erősíti a hasonulásra való törekvést a csoporton belül, illetőleg az identitás elutasítását a csoport periferiáján.

Caton (1990) a jemeni fennsíkról hoz példát hasonló kulturális fókuszra, azt elemezve, milyen jelentős szerepet játszik a költészet a jemeni törzsek férfi tagjainak identitáskonstrukciójában. A törzs tagjának lenni, mondja, nem csak bizonyos leszármazási státust jelent - noha ez feltétlenül szükséges hozzá, akárcsak egy földterület birtoklása. Nem is csak abban áll, képes-e valaki a törzsi becsület kódjának aktualizálására. Létezik egy ennél sokkal kifinomultabb és sokszínűbb értékrendszer is, amelynek normái alapján valaki kiemelkedhet vagy elveszítheti megbecsülését. Jeles dolog a jámborság, akárcsak a vendégszeretet, függetlenség és fegyelmezettség; ám a törzs megbecsülése végső soron azon múlik, képes-e az egyén választ adni az őt ért kihívásokra, heroikus gesztust tenni a mértékadó véleményű közönség előtt - ha kell, fegyverrel, ám leginkább kiemelkedő módon a rögtönzött költészettel. A költészet egyfajta lovagi torna-számba megy, küzdőtér az egymással versengő, jelentős és összetett társadalmi teljesítmények számára. Caton árnyalt és gazdag leírásban jeleníti meg ezt az arénát, a költészet struktúráit és a verselésnek mint társadalmi és politikai

aktusnak a jelentőségét, abban a modusban adva számot e kifejezőskultúráról, amely az *Ethnic groups...* megjelenése óta eltelt évtizedekben központi helyet foglalt el az antropológiai irodalomban. Az elemzés világosan elénk tárja az esztétikai kifejezés és a nagy reputációjú identitás részleteit, ám Caton leírásában a küzdőtér társadalmilag differenciáló, határteremtő vonatkozásai a törzs tagjainak elkülönülése a jelen nem lévő *Sada* szent családoktól, akik, ha nem is egyértelműen, rangban fölöttük állnak; vagy az alantas *Khaddam* szolgálóktól; vagy akár a környező, kevésbé dicsőséges törzsektől háttérben maradnak. A tanulmány mindazonáltal kitűnő anyaggal szolgál annak elemzésére, miként képződnek a kulturális diszkontinuitások, s hogyan szolgáltatók ehhez tápot különféle etnikai folyamatok. Megmutatja, miként terel együvé az összetett helyi intézmény aktorokat egy küzdőterre, amely nagymértékben hasonlóná teszi egymáshoz a résztvevők cselekvését és stílusát, s amely közösségtudatot alakít ki a csoporton belül, míg diszkontinuitást képez a közösség és a kívülállók között.

A kulturális tartalom és a határok viszonya tehát az egykori megfogalmazásban, még ha szándékolatlanul is, félrevezető volt. Persze a feladat a határfolyamatok elemzése, s nem tartalmuk felsorolása ódivatú tulajdonságlisták módjára. A határfolyamatok alapjának lokalizálása azonban nem jelenti egyszersmind a csoport határainak elhanyagolását, s a csoport jellemző jegyeinek a tagok rovására történő figyelését. Mint azt már az *Ethnic groups...* esettanulmányaiban kimutattuk, az etnikai csoport központi és kulturálisan nagyra értékelt intézményei igen komoly szerepet játszhatnak a határok fenntartásában, az összetartást célzó belső folyamatok működésben tartása révén. Emellett különös figyelmet kell fordítanunk azokra a tényezőkre, amelyeknek eredményeként „az egyének az egyes etnikai identitások által implikált személyiségképet felvállalják” (Haaland 1991: 158).

Eltérő adaptációk

Mindig is környezet és ökológia szolgáltatták azt a legfőbb keretet, amelyen belül az antropológusok megkísérelték megérteni a kulturális differenciálódást, s a tanulmányoknak az *Ethnic groups...* utáni első generációja nagy figyelemmel fordult az etnicitásnak és a „niche” fogalmának, valamint az erőforrásokért való versengésnek általunk feltárt összefüggése felé. A most felvetett problémát illetően - azaz hogy miként jöhetnek létre törések és diszkontinuitások a kultúra kontinuos variációi közepette máris világosan látszik, hogy az ökológiai paradigma számos válasszal tud szolgálni. Eltérő kulturális jellemzők különböző sikerrel használhatók a különféle környezettípusokhoz és létfenntartási módokhoz való alkalmazkodás során. Így a különböző kulturális tulajdonságokkal rendelkező csoportok sikeresen élhetnek együtt, még kulturális különbözőségük fenntartásával is, ha ezek a különbségek ugyanazon terület más-más erőforrásainak kiaknázásához alkalmazkodtak. Ugyanígy az erőforrások iránti versengés erős ösztönzést jelenthet eltérő kulturális jellemzőkkel rendelkező populációk számára, hogy a közös etnicitás nevében kollektív cselekvésben mobilizálódjanak. A „niche” fogalmának korai kiterjesztése (Barth 1956) olyan értelemben, hogy az ne csupán a természeti környezetet, hanem a környezet emberi szektorát - azaz a klientúra, piacok stb. által biztosított megélhetési lehetőségeket - is magában foglalja, igen termékenynek bizonyult. Ez a nézőpont még mindig elhanyagolhatatlan a plurális szituációk tanulmányozásában, s igen kifinomult elemzési eszközzé nőtte ki magát a nyugati társadalmak versengő etnikai identitásának vizsgálatában, magyarázatot adva az etnikai differenciálódásnak különböző történelmi körülmények által kiváltott más-más típusaira (Olzak & Nagel 1986).

Etnicitás és állam

Az ilyenfajta versengés ma már szinte kizárólag erős, szervezett államok kontextusában zajlik, s az ilyen állami struktúrák jelenléte számos fontos következménnyel jár. 1969-es elemzésünk során korlátozott figyelmet fordítottunk az államszervezet befolyására, s inkább az egyes etnikumok közötti erőforrásokért folytatott versengésre, valamint életformájuknak ebből fakadó hasonlóságára és különbségeire összpontosítottunk. A legfrissebb szakirodalom az ellenkező végletbe esve azt állítja, hogy minden etnikai folyamatot az állami struktúrához, mégpedig annak igen specifikus, késő-indusztriális demokratikus polgári formájához kell viszonyítanunk. A két megközelítés tanulságait azonban ötvöznünk kell egymással.

Mindenekelőtt fontos felismernünk, hogy a modern állam a közjavak számos fajtáját sorakoztatja fel, amelyeket egyes személyek számára fenntarthat vagy nyílt versengés tárgyául kínálhat fel. Ezek már másfajta erőforrások, amelyek nem elemezhetők a szokványos ökológiai folyamatok szintjén, hanem az állam szabályozása és hatalmi irányítása alatt állnak. Másfelől az államnak közvetlenül is köze van a népesség egyes csoportjaihoz és kategóriáihoz, amennyiben szabályozza azok életét és mozgását. Egyre gyakrabban tapasztaljuk új csoportok kialakulását, akik jogokat és lehetőségeket követelnek az államokon belül; s újabban még azt is, hogy az államok adminisztratív jóváhagyása, távoli menekülttáborok lakóinak bebocsátása vagy évenkénti numerus clausus kiírása révén mindenféle előzetes versengési folyamat vagy kölcsönös adaptáció nélkül sodor embereket egymás közvetlen szomszédságába. Az értékes erőforrásokat önkényesen, bürokratikus úton osztják szét vagy tagadják meg, ezáltal formális jogi kategóriákból sorsközösségeket hozva létre, amelyek hajlamosak a továbbiakban öntudatos társadalmi csoportokként fellépni. A modern állam ilyen módon gyakran állít elő kategorikus megkülönböztetéseket a kultúra kontinuus változatain belül, s így maga alkotja meg azokat a csoportokat, amelyeknek a szűkebb elmélet szerint ellenségesen kellene viszonyulniuk az állami struktúrákhoz.

Etnikai tanulmányainknak képesnek kell lenniük arra, hogy számot vessenek e jelenkori folyamatokkal; ám fennáll annak veszélye, hogy amit korábbi fogalmainkkal és eredményeinkkel kidolgoztunk, azt ennek során elveszítjük. Ha hatékony antropológiai elméletet akarunk kidolgozni, olyan komparatívnak kell megalkotnunk azt, amennyire csak etnográfiai tapasztalataink teljes skálája megengedi: általánosításokra kell törekednünk, s nem hagyhatjuk, hogy a 20. század végét illető fejtegetéseink félresöpörjenek egy olyan terminológiát, amely formák és folyamatok sokkal szélesebb skálájának elemzését teszi lehetővé. Ennek érdekében ügyelnünk kell arra, nehogy a kulturális pluralizmus valamennyi formáját etnicitásnak tekintsük (vö. Barth 1984), s hogy elemzésünk figyelembe vegye az etnicitás és pluralizmus olyan eltérő és különféle politikai keretek között kialakult fonnáit, mint az Oszmán Birodalom, a kula-körzet, vagy a mi világunkat és korunkat fémjelző menekülttáborok.

Ha az államiság szintjét sikeresen akarjuk elemzésünkbe bevonni, az államot nem csupán szimbólumnak vagy eszmének, hanem aktornak is kell tekintenünk. Ennek érdekében olyan megközelítésre van szükségünk, amely megkülönbözteti, s nem pedig összemossa az állam struktúráit és cselekvéseinek mintáit. Azt javasolnám, hogy kezdjük ezt az állam politikájának elemzésével, mégpedig úgy, hogy ezt a politikát összefüggésbe hozzuk *a rezsimmel* - azaz az állam politikáját meghatározó központnak- a sajátosságaival. Ilyen módon képesek lehetünk számot adni az állam mint a csoportok közötti határépítés harmadik szereplője által képviselt hatalomról, s nem keverjük össze a rezsimit s ennek hatalmát és érdekeit az állam és a nemzet jóval ködösebb fogalmaival. A különféle rezsimeknek igen eltérő körülményekre van szükségük önmaguk továbbörökítéséhez, s nagyon különböző cselekvési programmal rendelkeznek; így aztán mint aktorok más-más politikához folyamodnak az általuk ellenőrizni kívánt népességen belüli etnikai kategóriákkal és mozgalmakkal szemben. Az identitás fenntartása, az etnikai közösség formálódása, törvények és közösségi politika, a rezsím

érdekei és intézkedései, valamint a globális folyamatok így együttesen alakítják ki a politikai és kulturális folyamatok komplex mezejét.

Három egymást átható szint

Hogy elkülöníthessük egymástól azokat az erőket, amelyek ilyen komplex módon Szövődnek egymásba, azt ajánlom, hogy modellezzük a folyamatokat három különböző, mikro-, közép- és makroszinten, amelyeket csupán annyira különböztetünk meg egymástól, amennyire a közöttük lévő kapcsolatok világos érzékeltetése ezt szükségessé teszi.

Mikroszinten a tapasztalásnak és az identitás kialakulásának folyamatait modellezzük. Ezen a szinten a személyekre és a személyközi interakcióra, az emberi élet eseményeire és színtereire összpontosítjuk figyelmünket, arra, ahogyan az egyén a viszonyok, igények, értékek és eszmék bonyolult kontextusában elhelyezi önmagát; az önértékelés ebből fakadó megtapasztalására, s azoknak a szimbólumoknak és társadalmi hovatartozásoknak az elfogadására és visszautasítására, amelyek meghatározó jelentőségűek az egyén etnikai identitástudatának kialakulásában. Az e szinten megélt kényszerek és paraméterek jórészt más szintekről származnak, ám egyetlen megélt kontextussá állnak össze minden személy tevékenységében és értelmezésében. Ami pedig ezen a szinten történik, az visszahat a többi szintre, minthogy megteremti azok alapját és bonyolultságuk előfeltételeit.

Középszinten azokat a folyamatokat mutatjuk be, amelyek közösséget teremtenek, s különféle eszközökkel különböző célokra mozgósítják a csoportokat. Ez a vállalkozók, vezetők és a retorika szintje; itt képződnek a sztereotípiák, és itt kapnak lendületet mozgásukhoz a közösségek. Minden egyes közösségnek megvan a maga sajátos dinamikája, amely a csoport reprodukciójának, vezetésének és ideológiájának követelményeiből fakad. Az e szinten zajló folyamatok befolyásolják és mederbe terelik az emberek mikroszintű önkifejezését és cselekvését; csomagterveket és és/vagy-választásokat állítanak elébük; s itt nyer formát az etnicitás határainak és dichotómiáinak számos aspektusa. Igen sok elemzés csupán ad hoc utalást tesz a kontextusok és kényszerek e szintjére, ahelyett, hogy szisztematikusan modellezné azt; s emellett hajlamosak homályban hagyni azokat a cselekvőkre és struktúrákra vonatkozó feltevéseket is, amelyeken pedig ezek az elemzések és értelmezések ténylegesen alapulnak.

Végül a harmadik szint az állami politika makroszintje: a törvényesen megalkotott bürokráciáké, amelyek formális kritériumok alapján osztogatnak jogokat és emelnek tilalmakat; de az erőszak és kényszer önkényes használatáé is, amely számos rezsím velejárója. Itt fogalmazzuk meg és emelnek érvényre ideológiákat, nem utolsósorban a nacionalizmus eszméit, amelyek gyakran körmönfont módon ráépülnek az etnicitásból fakadó identitások némelyikére. A nyilvános információ és diskurzus ellenőrzése és manipulációja minden rezsím tevékenységének rendkívül fontos része. Ám globális diskurzusok, nemzetek fölötti és nemzetközi szervezetek is változó, noha növekvő fontosságú szerephez jutnak ezen a szinten., s ezek gyakran a középső szinten elhelyezkedő érdekekkel összhangban határozzák meg magukat.

Mikroszint

Térjünk vissza egy pillanatra az oslói pakisztáni családhoz, ezúttal Norvégiában született lányukat kísérve figyelemmel, hogy rávilágíthassunk az identitásképződés folyamataira. Tapasztalatainak fontos része az iskolából származik. Bizonyos iskolai körzetekben meglehetősen nagy a pakisztáni népesség aránya, így az iskoláról alkotott képére erős hatással van a vele egykorú pakisztáni gyermekek csoportja. Egyes pakisztáni szülők megtiltják lányuknak, hogy hazahozza norvég iskolatársait, vagy meglátogassa őket; ám a Norvégiában

felnövekvő legtöbb pakisztáni gyermek a diákélet mélyen meghatározó élményeit nem pakisztáni társaival együtt éli át. A norvég iskolarendszer emellett szinte egyedülálló mértékben uniformizált országos szinten, mindenki számára azonos tanmenettel, vizsgákkal stb.; s mivel az ország szinte teljesen híján van hagyományos kisebbségeknek, így a közös iskolai tapasztalat legtöbbünk számára a norvég identitás alapvető elemét alkotja. E háttér és a vele együtt járó képzettségek és magától értetődőségek ismerete így a legtöbb norvég számára az etnikai „insider” ismertetőjegyei; s ha ezek egy fizikailag jól azonosítható „külföldin” nyilvánulnak meg, az erőteljes anomália, amely az etnikai megkülönböztetés elhomályosulásához vezet.

Hadd utaljak az iskolai tapasztalatok egy másik aspektusára. A tanmenet rendes részét képező testnevelés rendszeresen okoz félelmetes problémát a pakisztáni lányos szülőknek. Általában nincs kifogásuk a gyakorlatok ellen mindaddig, amíg gyermekük kicsi, ám egyre fokozottabb mértékben kezdenek aggódni az efféle - az ő normáik szerint mértéken felül illetlen és helytelen-viselkedés ellen, amint lányuk megközelíti a szexuális érettséget. Ugyanakkor számos leány, aki az atlétika és a sportjátékok élvezetében nőtt fel, vonakodik azokat a szerény, visszahúzó módor kedvéért feladni; ráadásul a testnevelés a középiskolában is mindvégig kötelező tantárgy marad. Ennél is fenyegetőbb azonban a nemek közötti barátság, vonzalom és udvarlás, amely a tizenéves diákélet normális velejárója. Ha nem sikerül elejét venni, a leány értékének jelentős csökkenése fenyeget a pakisztáni házassági piacon; sőt extrém esetben csoporton kívüli házassághoz s ezáltal a családi, etnikai és vallásos reprodukció meghiúsulásához vezethet. A család ilyenkor gyakran szigorú nyomást gyakorol a leányra, ami nemegyszer vezet otthonról való elmeneküléséhez, vagy ahhoz, hogy erőszakkal hazaküldik Pakisztánba.

Az ilyen esetekben az identitás kialakulásában szerepet játszó egyéni és társadalmi folyamatok kibontakozásának lehetünk tanúi. A pakisztáni identitás határait és tartalmát a családon belül éri támadás; s meg kell látnunk, micsoda erőket mozgósítanak azoknak a tapasztalatoknak az *elhallgatására* és *kitörlésére*, amelyek tápot adhatnának az etnikai határok által megtagadott kontinuitásoknak. Az ilyen folyamatok hosszú távú és a fejlődésüket nyomon követő tanulmányozására lenne szükségünk ahhoz, hogy többet tudjunk meg róluk, s hogy megismerjük, milyen lehetséges kényszerekkel kell szembenézniük az egyes életkoroknak az etnikai identitás kialakulásában, változó szervezeti feltételek között.

Érdekes módon a norvég hatóságok a közép- és állami szinten hajlamosak arra, hogy olyan módon avatkozzanak bele ezekbe a folyamatokba, amellyel a diszkontinuitás kialakulásának kedveznek. A „másik kultúra” tiszteletben tartására törekedve a gyermekjóléti hatóságok és társadalmi szervezetek vonakodnak a norvég normák és megoldások alkalmazásától, s ehelyett inkább a kisebbség szóvivőinek tanácsát kérik ki. Minthogy pedig a szóvivők szinte minden esetben idősebb, tradicionalista nézetű férfiak, ez a lépés az erősebb félnek kedvez, s háttérbe szorítja a gyengébbet, azaz a kiskorúakat és a lázongó hajlamú nőket. A norvég hatóságok és az etnikum szóvivőinek koalíciója logikusan fakad a „kultúrának” egy olyan reifikációjából és homogenizációjából, amelyet mindkét fél egyaránt vall. Ennek következtében a haladó szellemű bürokraták valószínűleg családtagjaik fölötti nagyobb hatalmat tulajdonítanak a hagyományos pátriárkáknak Norvégiában, mint amennyivel azok valaha is rendelkeztek pakisztáni környezetben, ahol a nők és gyermekek gyakran több támogatást tudtak mozgósítani álláspontjuk védelmére olyan ügyekben, amelyek áttekinthetőbbek és otthonosabbak voltak a jól értesült közvélemény számára. Így tehát a norvég hatóságok hatékony közreműködésével sikerül lefékezni az új generációnak kulturközi tapasztalatokon alapuló híd-szerepét, s elfojtani a bennük zajló kulturális áramlást - minden valószínűség szerint a hosszú távú multietnikus összhang kárára.

Középszint

Az etnicitásról írott legtöbb tanulmány teljesen érthető okokból a középszintre összpontosítja figyelmét: azokra a folyamatokra, amelyek révén az emberek helytől, szomszédságtól, niche-től, a közjavakhoz való hozzáféréstől és azok használatától függően az etnikai mobilizáció során kiválasztják magukat a többiek közül. Ha azonban ezeket a folyamatokat mikroszintű tapasztalati alapjuktól elkülönítve tárgyaljuk, elemzésünk elveszíti erejét, mi pedig képességünket arra, hogy befolyásoljuk az etnikai mozgásokkal kapcsolatos nyilvános és társadalmi politikát: ilyenkor ugyanis nem mutatunk rá eléggé világosan a felszínen tapasztalható tragédia és tolerancia gyökereire. Az antropológusok túlságosan is gyakran lépnek fel az etnikai csoportok önjelölt és szűk látókörű ügyvédeként és apológéáiként azok sérelmeinek idején; s elhanyagolják a középszinten jelentkező kollektív döntéshozatal folyamatainak részletes elemzését, valamint annak vizsgálatát, miképpen vezethetnek ezek a népakarattal és az egymás mellett élő népek közös érdekeivel ellentétes politikához és cselekvéshez. Úgy vélem, a közelmúlt boszniai történései elgondolkodtató példával szolgálnak erre. Az alábbi interpretációt arra az anyagra alapozom, amelyet Tone Bringa gyűjtött főként muzulmánok és horvátok alkotta vegyes összetételű közösségekben.

Mint az oly gyakran előfordul terepmunkát végző antropológusoknál, Bringának sem voltak rossz tapasztalatai a közösségekben 1987-88-ban végzett kezdeti kutatása után, s a muzulmánok és római katolikusok közötti kissé kényszerű, ám alapvetően harmonikus együttélés képét tálalta olvasóinak (Bringa 1991). A konfliktus növekedésével és az erőszak eszkalálódásával párhuzamosan Bringa erőteljesen érvelt a javasolt felosztási tervezetek ellen. A nemzetközi közvetítőket kárhóztatta a viszonyok fokozatos romlásáért, s azért, mert nem ismerték fel Bosznia multietnikai potenciálját és pluralista hagyományait (Bringa 1993).

Noha az állami szintű vezetők nyilvánvalóan nagy szerepet játszottak a szembenállás felerősödésében, s talán a nemzetközi szakértők is túl konvencionális módon nyúltak a felosztás tervéhez, nem kételkedhetünk abban, hogy ezzel párhuzamosan a konfrontációra való mozgósítás hullámmozgott végig nemcsak a szerbeken, de a horvátokon és a muzulmánokon is.

Ismét annak lennének tehát tanúi, amikor az antropológust reménytelenül romantikus szemlélete alkalmatlanná teszi arra, hogy a tényeket *előzetesen* olyan helyesen értelmezze, amilyen világosan azt a kommentátorok és más elemzők *utólag* látják?

Úgy vélem, nem. Számos és ennél jóval messzebbre látó perspektíva kínálkozik a dolgok magyarázatára. Mindenekelőtt nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének. Mint a kultúra valamennyi eleme, ezek is áramlásban vannak, mégpedig olykor igen nagy sebességű áramlásban. Leo Kuper (1977) hívta fel a figyelmet arra a teljes populációk által elkövetett genocídiumok során újra és újra visszatérő forgatókönyvre, amely szerint a viszonyok lassú romlása mintha egyszer csak olyan ponthoz érne, ahonnan nincs visszaút, s ahol aztán hirtelen rettenetes mézárulásba csap át. Egyszerűen nem tudjuk, de igencsak ki kellene derítenünk, hogyan kerülhet sor ilyenfajta önjáró eseményekre.

Emellett a fenti szöveg homogenizáló módon beszél az etnikai mobilizációról a népesség egészére utalva, miközben csupán néhány felnőtt férfiről tesz külön említést, s ezek esetében is elmulaszt beszámolót adni mobilizálásuk pontos körülményeiről, választási lehetőségeikről és egymásra torlódó eseményeiről. Sokkal nagyobb gonddal kellene megfigyelnünk és felismernünk variációkat és helyzetfüggőségeket. Adatokra, s nem csak találgatásokra lenne szükségünk arról is, milyen pozíciókban vannak, s miképpen konstruálták és értékelték választási lehetőségeiket és elképzeléseiket a különféle álláspontokat valló szereplők. Bringának például 1993-as látogatása során elmondták, hogy a szemben álló csoportok férfiai

(máshol) harcolnak, miközben a közösség asszonyai az etnikai határokon keresztül látogatják egymást, s alkalomadtán még a férjek, fivérek és gyermekek sorsáról is beszámolnak egymásnak. Nem volna szabad leegyszerűsítő képzeteket terjesztenünk az ilyen sorsterhes helyzetekről; s Bringa beszámolójában annak bizonyítékát látom, hogy még a konfliktus csúcspontján is számos lehetőség nyílik különböző pozíciókra és az együttélés fenntartására. A jelenlegi helyzet talán abból fakad, hogy a boszniai helyi hadurak képesek saját szakállukra úgy manipulálni a konfrontációt és annak retorikáját, hogy szakadásokat támasszanak, eliminálják a választási lehetőségeket, s a hatalom nélküli és szenvedő közösséget egyre mélyebbre, egyre beljebb vezessék a konfliktus labirintusában. Egyszerűen csak annyit mondok, hogy az ilyen és ehhez hasonló helyzeteket sürgősen elemeznünk kell: nem a magunk választotta nézőpontokból vagy önkényesen kijelölt alapelvekből kiindulva, hanem különös gonddal arra törekedve, hogy a kultúra és cselekvés józan elméletének segítségével feltárjuk az etnikai együttélés komplex valóságát s az erőszak gyökereit. A politikai vezetőknek, potenciális közvetítőknek, az érintett népességnek és a nagyobb közösségnek egyaránt szükségük volna arra, hogy ezt a feladatot a lehető legsürgősebben és a legnagyobb gondossággal elvégezzük.

Makroszint

Az etnicitással makroszinten összefüggő kiemelkedő képzelt közösségek közé tartoznak magukon az etnikai csoportokon kívül az államok vagy nemzetek, a nagyobb vallási közösségek (és főként az iszlám), valamint a globális nemzetközi színtér és diskurzus. Főszereplői a rezsimek és a velük szemben álló csoportok (szervezett etnikai mozgalmak, felszabadítási mozgalmak stb.), valamint a különféle nemzetközi szerveződések. Lényeges, hogy makroszinten megkülönböztessük egymástól a képzetes egységeket és a cselekvő egységeket, olyan módon, hogy világossá váljanak a kontextusaik közötti kölcsönhatások. A cselekvés nagyobb része a rezsimek (valamint ezek bürokráciája és hadserege), illetve az általuk ellenőrizni kívánt népesség között zajlik. A rezsimeknek ugyanakkor a nemzetközi színtéren is rajta kell tartaniuk szemüket, hogy biztosítsák pozíciójukat, s nem szabad elszalasztaniuk e színtér államai által felkínált legitimációs lehetőségeket. Az egyes etnikai csoportoknak az őket uraló rezsimhez való viszonya ezért igen összetett és gyakran ellentmondásos. A rezsimek különféle eszközökkel élnek, egyfelől az üldözés, erőszak vagy népiertás fegyverével, másfelől pozitív cselekvéssel, így a hadsereg vagy a bürokrácia sorainak szelektív válogatással való feltöltésével, a közjavak adományozásával stb. - vagy olykor mindkettővel. Az antropológusok a legtöbb társadalomtudósnál jóval felkészültebbek e komplex realitások felismerésében és kezelésében, s kevésbé lepi meg őket a „törzsi” lojalitás feltételezetten archaikus formáinak együttélése az állampolgársággal. Ha azonban át vesszük a politikai kommentátorok laza nyelvezetét, s az etnicitás „ébredéséről” beszélünk, azzal csak magunk előtt is elhomályosítjuk elemzésünket. Ahelyett, hogy tipológiát próbálnék felállítani az etnikai konfliktus és elnyomás változó körülményeiről, hadd szóljak itt néhány szót erről a feltételezett ébredésről, minthogy ennek segítségével jól érzékeltethető az információ-ellenőrzés csataterének fontossága - amely általában említés nélkül húzódik meg a sokkal nyilvánvalóbb valós cselekvés árnyékában.

Az etnicitás globális ébredéséről folytatott diskurzus jórészt a tömegtájékoztatási eszközök által keltett benyomásokon alapul; ezek ugyanis aktivitásról és konfliktusról tudósítanak, míg korábban hallgattak mind a problémákról, mind a helyszínekről. Minden okunk megvan rá, hogy nagyobb pontosságot követeljünk. Egyes területeken ugyanilyen események jóval korábban is megtörténtek, ám nem tudósítottak róluk, vagy félremagyarázták őket. Nem kétséges, hogy a volt Szovjetunióban az etnikai mobilizáció új formái bontakoznak ki - de joggal nevezzük ezt ébredésnek? Minden jel arra mutat, hogy a Szovjetunióban az

egyéni diszkrimináció mindig is létezett, mégpedig olyan szinten, amely az etnikai identitás sokszínű egyéni megtapasztalását az élet kiemelkedő tényezőjévé tette. Amit ma látunk, az valószínűleg nem meggyengült identitások újjáéledése, sokkal inkább látványosabbá válása annak következtében, hogy a korábbi elnyomó rezsimek bukása után nagyobb tér nyílt szabad kifejezésükre.

Ám nem csupán a kívülálló elemzőt, hanem az állampolgárokat is megtévesztik a rezsimnek a nyilvánosság elé szánt információk végzett manipulációi. Az elnyomás nem csupán meggátolja az egyént identitása kinyilvánításában, hanem egyszersmind tudatlanságban tartja mások állásfoglalása felől is. Hiszen a cselekvés nemcsak anyagi következményeket, de információt is teremt - különösen olyan információt, amely az identitáshoz való ragaszkodás erejéről tudósít -, s így a rezsim hatásos információ-ellenőrzése s az etnikai kiállítás különféle formáiról hírt adó információk kiszűrése az egyedüllet szubjektív érzését keltik az egyénben, ezáltal gyengítve odaadását is. Az etnicitás szembeszökő volta, a vele járó cselekvések, a megerősítésére szolgáló szimbólumok és megkülönböztető jegyek, a képzetes közösség, amelyhez fordul, s a kontextus ereje és információs struktúrája, mind-mind olyan komplex módon szövik át és befolyásolják egymást, amelyről igen szegényesen ad számot az „ébredés” fogalma.

A Közel-Keleten és a muzulmánok között az egész világon az identitásról szóló diskurzust elsődlegesen és egyre erősödő mértékben a vallás s nem az etnicitás nyelven fogalmazzák meg. A közel-keletiek legnagyobb része manapság egyre jobban hangsúlyozza az iszlám jelentőségét. Én azonban úgy gondolom, hogy ez inkább azoknak a *színtereknek* a jelentőségében bekövetkezett eltolódást mutatja, amelyekben az emberek megfogalmazzák önmagukat.

A változást jól érzékelteti egy egyszerű ellenpélda. Annak idején az Oszmán Birodalom lakói olyan szintéren mozogtak és éltek életüket, amelyet az „Iszlám házának” civilizált világaként fogtak fel. Igaz, hogy ez csupán részleges világ volt, körös-körül a „Háború házával”; ám ez állt a középpontban, és ez töltött meg mindent valódi tartalommal. Noha más vallási közösségeket is magában foglalt, a rájuk jellemző legfontosabb különbség kulturálisnak tűnt, s őket más etnikai csoportok tagjainak tüntette fel. Az etnicitás tehát jelentős mértékben meghatározta az egyénnek az oszmán államhoz viszonyított pozícióját.

Ma azonban mindannyian a teljes világot valljuk mozgásterünknek s ez a világ a muzulmánok számára ugyancsak szegényes, hiszen nem az iszlám jelöli ki benne a civilizált lét paramétereit. Különösen alattomos szerepet játszik ebben, véleményem szerint, a fogyasztási javak és az életmód tömeges importja, amelyek ugyan kívülről érkeznek a muzulmán társadalomba, de ott a személyiség és identitás mindennapi kifejezésének eszközeivé válnak. Ez kétségtelenül azt az új és megrázó érzést kelti a Közel-Kelet népeiségében, hogy a világ peremén tengődik; s a muzulmán államoknak a világ színpadán látványosan megnyilvánuló kollektív politikai és gazdasági impotenciája ugyancsak ezt a képet igazolja. Így aztán az identitás mértékadó tapasztalatai egyre több kontextusban tolnak el a civilizált muzulmán világ színtérének egy etnikai csoportjához való tartozásról az egyszerű muzulmán identitás felé egy olyan világban, amelyet a nem muzulmánok uralnak, s ahol a muzulmánok csak megtűrt, másodrendű személyek. Ezen a szintéren az etnikai csoportidentitás fontossága elhalványul, s az iszlám tesz szert jelentőségre-ám elsősorban mint stigma és mint a küzdelem forrása.

Látjuk tehát, miként képesek uralkodó és kontextus-meghatározó képzetek az etnicitást előnyhöz juttatni más identitásokkal szemben. Egy pillanatra még a Közel-Keleten maradvá, az ottani életet a színterek egy másik sorozata is uralja: a politikai államoké. Olyan államokat, mint Irak, Szaúd-Arábia, Szíria vagy Irán, a hatalomgyakorlás és kommunikáció modern technológiáin alapuló erős apparátusok uralnak, élükön egy-egy szűk körű rezsimmel. Ezek a rezsimek szinte végtelen erőforrások fölött rendelkeznek, meghatározzák a társadalom

rétégződését, nagy részben maguk teremtik meg információs környezetüket, s elit személyzettel töltik fel soraikat. Az etnicitásra csupán annyi figyelmet fordítanak, amennyiben a rezsim jónak látja ilyen alapon előnyben részesíteni vagy üldözni alattvalóit.

Ezek a rendszerek olyan módon és mértékben ellenőrzik az uralmuk alatt álló területeket, amilyenre az oszmánok és más hagyományos közel-keleti államok soha nem voltak képesek. Közvetve vagy közvetlenül maguk döntenek az emberek bármilyen anyagi erőforráshoz jutásáról, ők határoznak a törvénykezés, kultúrpolitika, nevelés és népjólét kérdéseiben: Megsemmisítenek minden velük szemben jelentkező kollektív erőt, s ugyanakkor identitással és számottevő anyagi eszközzel és előnnyel látnak el minden szolgálatkész személyt mint a civil társadalom tagját.

Megint csak az előbbi zűrzavaros és nagyrészt feltáratlan jelenséggel állunk szemben: a nyilvános információk eltorzításával s ennek az önmeghatározásra és csatlakozásra gyakorolt esetleges hatásaival; a kollektív identitásokon alapuló belső politikai folyamatok centralizált elnyomásával, amelyet az egyéni ambíció bizonyos formáinak szelektív jutalmazása kísér; a modern technológiával felszerelt civil társadalom rendkívül megnövekedett képességével arra, hogy egyszerre tegye jogfosztottá s lássa el jóléti szolgáltatásokkal állampolgárait. Ilyen körülmények között, ha a rezsim sikerrel alapozza meg uralmát, az etnikai identitás csupán csekély és rejtett formában jelentkezhets, s többé nem szembeötlő számunkra, elemzők számára. Ám az, hogy miképpen konstruálják meg identitásukat az ilyen társadalmak tagjai szívük és elméjük rejtekében, azt nagy gondossággal és körültekintéssel szabad csak felbecsülnünk; hiszen a legtöbb ilyen esetben az etnikai folyamatok egyszerűen eltűnnek minden olyan megfigyelő szeme előtt, aki előtt a legbensőbb, legbizalmasabb fórumok zárva maradnak.

Más esetekben a globális diskurzus alakítja a színteret. Olykor csupán mint utolsó kapaszkodó, amikor a kollektív erőszak áldozatait azt kívánják, hogy „tudja meg a világ”; néha nagyobb erővel, amikor bennszülött népek nacionalizálják és globalizálják arra tett erőfeszítéseiket, hogy az önrendelkezés vagy legalábbis a részvétel alapján tárgyalják újra pozícióikat. Különböző arányokban ugyan, de mindig a nyers erő, a hatásos szimbólum és az erkölcsi felhívás valamilyen összetétele jut szerephez ezeken a színtereken, ahol az identitás legátfogóbb rendszerei és legintimebb tapasztalatai egyaránt szóhoz jutnak.

Véggövetkeztetés

Az etnicitás és az általa inspirált viták újra meg újra alakot és irányt váltanak. Az *Ethnic groups...* írását környező viták idejéből visszaemlékszem egy éles elméjű vitapartnerre, aki szememre hányta, hogy a probléma általam kínált megfogalmazása logikailag lehetetlenné tette annak megoldását, hogy hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát? Éppolyan lehetetlen, mint két dologra gondolni egyszerre. A kultúra jelenkori felfogása előnyösebb pozíciót kínál ahhoz, hogy a lehetetlennek legalább egyik felét megoldjuk: azaz hogy egyszerre nézzünk szembe a határok közrefogta kultúrák és a határok közrefogta csoportok kérdésével. Ma már inkább képesek vagyunk rá - amennyiben akarjuk -, hogy a kultúrát áramlásként fogjuk fel a folytonos és egyenletesen eloszló változatok mezején belül. Könnyebben elemezhetjük a társadalmi dichotomizálódás folyamatait, amelyek marginális hatással vannak erre az eloszlásra, erre az áramlásra, amely az emberi identitásokat és emberi sorsokat alakítja. Fel kell ismernünk, hogy az etnikai diskurzus túlhangsúlyozza az így képződött dichotomikus kulturális különbözőségeket, s akkor már oda sorolhatjuk a mély kulturális szakadékok végzetes mítoszait, ahová azok tartoznak: a különbözőség társadalmi szerveződését fenntartó mítoszokhoz, s nem pedig a kulturális valóság tényleges megoszlásának leírásaihoz.

Hogy még szigorúbb igényeket támasszak az elemzéssel szemben, hozzáteszem még mindehhez, hogy olyan egyszerűen és józanul kell írunk ezekről a komplex témákról, amennyire csak képesek vagyunk rá; hogy nem szabad eltántorodnunk attól a szükségszerű feladattól, hogy minden esetben az egyéni tapasztalat felől közelítsünk a globális kontextusok felé; és hogy egyszerre kell szem előtt tartanunk a cselekvést és a szimbolizációt. Az elemzés megkönnyítésére javasoltam, hogy heurisztikus alapon bárom: mikro-, közép- és makroszintet különítsünk el benne, s mutassunk rá néhány központi szintésre, amelyeken a döntő jelentőségű folyamatok kibontakoznak. Mindeme módokon - és sok más módon is, amit majd mások írnak le számunkra - igen sok elvégzendő munka és megszerzendő belátás vár ránk. Elemzésünkben hajtóerőként szolgálhat mindama nyomorúság, amely a mai világban az etnikai megosztottságból és üldöztetésből fakad; ám feladatunk nem csupán annyi, hogy hangot adjunk együttérzésünknek, szolidaritásunknak vagy ideológiai preferenciáinknak - hanem hogy elemezzünk, modelláljunk, s jobban megértsük, mi is történik voltaképpen.

Fordította: *Sajó Tamás*

Fredrik Barth tanulmánya előadásként hangzott el azon az 1993-as amszterdami konferencián, amelyet az etnicitás kutatásában korszakalkotónak bizonyult, 1969-ben megjelent *Ethnic groups and boundaries* című kötetben megfogalmazott elmélet értékelésének szenteltek. (A szerk.)

IRODALOM

- Barth, F.: Ecologic relations of ethnic groups in Swat, North Pakistan. *American Anthropologist* 58. 1956. 1079-1089.
- (1984) Problems in conceptualizing cultural pluralism. In: David Maybury-Lewis (ed.): *The prospects for plural societies*. Washington, Proceedings of the American Ethnological Society 1982.
- Barth, F. (eds.): *Ethnic groups and boundaries*. Oslo, University Press 1969.
- Borofsky, Robert (eds.): *Assessing cultural anthropology*. New York, McGraw-Hill 1994. Bringa, Tone: *Gender relation and the person. The negotiation of Muslim identity in rural Bosnia*. Kiadatlan Ph.D. disszertáció. LSE, University of London 1991.
- National categories, national identification and identity formation in multinational Bosnia. *The Anthropology of East Europe Review* 11. 1993. 1. & 2.
- Caton, Steven C.: *Peaks of Yemen, I Summon. Poetry as cultural practice in a North Yemeni tribe*. Berkeley, University of California Press 1990.
- Despres, Leo A. (eds.): *Ethnicity and resource competition in plural societies*. The Hague, Mouton 1975.
- Haaland, Gunnar: Cultural content and ethnic boundaries. In: R. Grønhaug, G. Haaland & G. Henriksen (eds.): *The ecology of choice and symbol. Essays in honour of Fredrik Barth*. Bergen, Alma Mater 1991.
- Keesing, Roger H.: Theories of culture revisited. In: R. Borofsky (ed.), *Assessing cultural anthropology*. New York, McGraw-Hill 1994.
- Kuper, Leo: *The pity of it all*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1977.
- Long Litt Woon (eds.): *Felleskap til besvær?: om nyere innvandring til Norge*. Oslo, Universitetsforlaget 1992.
- Olzak, Susan & Joane Nagel (eds.): *Competitive ethnic relations*. New York, Academic Press Inc. 1986.
- Tambs-Lyche, Harald: *London Patidars. Case study in urban ethnicity*. London, Routledge & Kegan Paul 1980. -*Identity as objective. On the epistemology of ethnicity* (kézirat) (é. n.)

FREDRIK BARTH

Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity

The paper was read at the conference held in December 1993 in Amsterdam on the importance of the author's *Ethnic groups and boundaries* and on the developments within the ethnic studies since the publication of this collection of essays in 1969.

The author first summarises what he assumes still valid and useful in his original theory then turns to new directions should be taken. Contemporary views of 'culture' in his mind he tries to integrate the level of statehood into the analysis. As a result, the author recommends to

model the complexity of ethnicity by sorting out three interpenetrating levels. A *micro level* is required to model the processes effecting experience and the formation of identities. It focuses on persons and interpersonal interaction. A *median level* is needed to depict the processes that create collectivities and mobilise groups for diverse purposes by diverse means. This is the field of entrepreneurship, leadership and rhetoric; here stereotypes are established and collectivities are set in motion. Finally, there is the *macro level* of state policies: the legal creations of bureaucracies allocating rights and impediments according to formal criteria, but also the arbitrary uses of force and compulsion that underpin many regimes. These levels and their relationships to each other are discussed in details in the rest of the paper.

WILHELM GÁBOR

Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában

A 20. század második felében az etnikai identitás, az etnikai csoportok, kisebbségek kérdése fontossá és egyben problematikusá kezdett válni mind a társadalomtudományokban, mind a hétköznapi konfliktusok megértésében, mind pedig a kisebbségi jogok, illetve a kisebbségi szervezetek szerepének esetében.¹ Bár maga a jelenség nem teljesen új,² korábban ritkán jelentkezett önálló vagy nehézséget okozó kérdésként. Ugyanakkor egyfajta kommunikációs problémát is észre lehet venni a társadalomtudományok, a politikai intézmények, érdekképviselői szervezetek és a hétköznapi emberek, érintettek között. Mintha időnként nem teljesen ugyanarról beszélnének az azonos terminusok használata ellenére sem. Számomra úgy tűnik, hogy ennek fő oka az eltérő (időnként akár ellentétes) célok mellett a(z etnikai) kategorizálás *típusának* különbségében rejlik. Egészen más elméleti és konkrét kontextusban alkalmazza például a „lapp” szót a néprajz, a politika és a hétköznapi gyakorlat, ezáltal ugyanaz a terminus eltérő jelentést nyer. További gondot okoz, hogy ezek a különbségek ritkán válnak nyilvánvalóvá.

Ez a dolgozat három fontosabb témakörrel foglalkozik: az etnikai különbségek mibenlétével, a viselkedéssel kapcsolatos különbségek belső reprezentációjával és két néprajzi terminus, az „etnicitás” és az „etnikum” viszonyával az előző két kérdéshez egy, a lappokról szóló esettanulmány keretében. A dolgozatban ennek megfelelően keveredik a fogalmi elemzés az empirikussal, a hangsúly azonban az elméleti problémákon van, azaz nem célom a lapp kultúra vagy társadalom részletes leírása. Azt próbálom elsősorban megvizsgálni, hogyan észlelik és írják le hétköznapi emberek, a társadalmi intézmények, valamint a tudomány művelői azokat az eltéréseket, melyeket az egyes viselkedések magyarázata szempontjából lényegesnek tartanak. A tudományos leírás vizsgálata során választ keresek arra a kérdésre, milyen szerepet játszhatnak a kulturális különbségek a néprajzi kutatásokban, a hétköznapi és az intézményi kategorizálás vizsgálata esetében pedig azok a mechanizmusok kerülnek a középpontba, melyek segítségével a különbségek reprezentációja és felhasználása megvalósul. A különbségek reprezentációját a kategorizálással foglalkozó elméletek eszköztárával igyekszem leírni (lásd Epstein 1978: 100.; Chapman et al. 1989: 2). Az egyik izgalmas kérdés itt az, hogyan befolyásolják a nem kulturális jellegű - például gazdasági, társadalmi, politikai - tényezők ezt a kategorizálási folyamatot.

A dolgozatban vázolt feltételezéseim a következők:

- a viselkedésbeli különbségek leírásának, illetve osztályozásának a mechanizmusa és eredménye a hétköznapi emberek, a társadalmi intézmények és a tudomány képviselői esetében eltérőek, és ezek az eltérések részben pragmatikus célokkal, részben a kognitív feldolgozás korlátaival magyarázhatók;
- a kulturálisként meghatározható különbségeknek az eltérő típusú leírásokban más-más szerepük és súlyuk van. Ez részben az osztályozás mechanizmusával (a hétköznapi kategorizáláskor), részben a pragmatikus célokkal áll összefüggésben (az intézményi és a tudományos leírás esetében);
- a tudományos leírás a kulturális különbségek meglétét, kialakulását igyekszik elsősorban megmagyarázni, a hétköznapi és az intézményi osztályozás viszont az észlelt vagy kiragadott különbségeket használja fel a leírás létrehozásához.

A hétköznapi és az intézményi leírás bemutatásakor elsősorban *különbségekről* fogok beszélni, mivel hétköznapi és intézményi szinten az egyes emberek, szereplők igen sokfajta különbséggel találkoznak, a „kulturális különbség” észleléséről azonban csak a „kultúra” valamilyen tudományos elméletben játszott szerepének ismeretében beszélhetünk. Egy ilyen jellegű elmélet viszont hiányzik mind a hétköznapi, mind pedig az intézményi kategorizálás

eszköztárából. A „kulturális különbség” valójában csupán a társadalomtudományi leírásokban válik érdekessé.

„Etnikum”, „etnicitás”

Egy-egy fogalom hétköznapi, tudományos és politikai (intézményi) használata között gyakran figyelhetünk meg bonyolult összefüggéseket, kölcsönhatásokat. A tudomány esetenként a hétköznapi élet tanulmányozása során olyan fogalmakra bukkan, melyeket a saját céljaira használhatónak ítél meg. E fogalmak a tudományos használat során számos változáson mennek keresztül, és nem ritkán a politika eszköztárában is megjelennek, megint csak alkalmazkodva az ottani kívánalmakhoz. Ha ezeket a fogalmakat olyan témakörökkel kapcsolatban alkalmazzák, melyek számos ember számára relevánsnak tűnnek, komoly esély van arra, hogy visszakerüljenek a hétköznapi használatba (Tapper 1989: 233). Jellegzetesen ilyen fogalmak a 20. század második felében az „etnikai kisebbség”, „etnikum”, „etnikai csoport”, „etnicitás”.

Az etnikai csoport (ethnic group) és etnicitás (ethnicity) fogalom az ötvenes években tűnik fel nagyobb hangsúllyal az angolszász társadalomtudományi szakirodalomban,³ leváltva a nagyobb emberi csoportok, kategóriák megkülönböztetésére korábban széles körben használatos, majd elavulttá vált „rassz” (race), illetve „törzs” (tribe) terminust (Chapman et al. 1989: 14-15). Ezek az új terminusok azon a megfigyelésen, illetve feltételezésen nyugodtak, hogy az egyes emberi „csoportok” fogalmilag és ennek következményeként azután számos tevékenységben elhatárolják magukat egymástól, és az elkülönítés alapja *kulturális* jellegű, nem pedig külső megjelenésbeli. A társadalomtudósok sokáig úgy gondolták, hogy ez a fajta etnikai megkülönböztetés, kategorizálás *analitikusan* is szerephez juthat bizonyos társadalomtudományi magyarázatokban, például nagyobb csoportok közötti konfliktusok létrejöttének leírásakor. Mivel ezek a konfliktusok azoknak az államoknak a politikai intézményeit is érdekelték, melyekben megtalálhatók voltak, hamar átvették a tudomány fogalomkészletéből az erre vonatkozó terminusokat. Nem maradtak ismeretlenek e fogalmak az érintett etnikumok körében sem. Az etnikai kisebbségek különböző szervezeteket hoztak létre jogaik érvényesítésére, melyek egyszerre merítettek a társadalomtudományok és az állami intézmények szótárából és érvrendszeréből.

A hétköznapi életben az egyes ember számos alkalommal kategorizálja magát és szűkebb-tágabb környezete tagjait *etnikusan*. Ez egyfajta igen komplex hasonlóság- (és különbség-) észlelést, valamint ehhez kapcsolódó identitást jelent (vö. Fardon 1987: 171). Nyilvánvaló előnye ennek a hétköznapi életben az, hogy ha egyszer valakit már valamilyen jól megkülönböztethető tulajdonsága (például nyelv, viselet, foglalkozás) alapján egy bizonyos etnikai kategóriába besoroltunk, rögtön egy sor egyéb tulajdonságát feltételezhetjük a továbbiakban elég jó valószínűséggel.

A néprajz hamar felfedezte a hétköznapi etnikai kategorizálásnak ezt a kedvező vonását. Bár a tudományos használhatóság kedvéért az etnikai kategóriákat igyekezett leválasztani aktuális alkalmazásaik kontextusáról (mely a hétköznapi fogalmakat annyira jellemzi), igen sok induktív következtetést (mely a hétköznapi kategóriáknak szintén az egyik alapvető tulajdonsága) a továbbiakban is megtartott. Az etnikum, etnikai csoport a néprajzi megfigyelés, leírás, magyarázat és összehasonlítás alapegységévé vált (Cohen 1978: 381).

A néprajz a megfelelő etnikai egységek kijelölésekor az első lépésben szinte mindig a helyi hétköznapi kategóriákból indult ki. Ha ezek nem voltak elég egységesek, egyértelműek, akkor önkényesen próbált kiragadni valamilyen fontosnak ítélt kritériumot, a többi szempontot pedig ennek rendelte alá. A néprajztudomány jellegéből következően a fő hangsúly a kiválasztott kulturális vonások együttes meglétén nyugodott. Hamar kiderült azonban, hogy ezek kevés más jelenséggel (például a nyelvvel, vallással, politikai

struktúrával, gazdasági formával) korrelálnak (Moerman 1965: 1215), ugyanakkor az egyes csoportok önkategorizálása sem esett egybe sok esetben egyik más kategóriával sem. Más szóval nem szabad összetéveszteni az „etnikai csoport” terminust mint néprajzi analitikus fogalmat az „etnikai identitással (etnicitással)” rendelkező csoport fogalmával. Az első fogalom absztrakt kategória, amelyet különböző kulturális jellemzők alapján alakítottak ki, és a bele tartozó személyek nem mindig rendelkeznek közös identitással, a második létrejöttében viszont a kulturális sajátosságok nem játszanak feltétlenül elsődleges szerepet, legfeljebb, mint tetszőlegesen kiragadott szimbólumok.

A néprajzi érdeklődés a hatvanas évektől egyre jobban az etnicitás szubjektív oldala, az etnikai identitás és kategorizálás felé fordult, ezzel párhuzamosan az „objektív”, külső osztályozás lassan lekerült a palettáról (Moerman 1965, Barth 1969, Cohen 1978: 381). Az etnicitásnak hol érzelmi jellegét, hol tudatos oldalát, szituációhoz kötöttségét, többrétegűségét emelték ki (Glazer & Moynihan 1974, Nagata 1974: 339, Bentley 1987: 25, Chapman et al. 1989: 17).

A szubjektív elem fokozottabb figyelembevételével párhuzamosan a nyolcvanas évektől a néprajzban az „etnicitás”, „etnikai csoport” és hasonló fogalmak érezhetően egyre inkább vesztenek jelentőségükből, tudományos használhatóságuk kezd megkérdőjeleződni (Fardon 1987: 176, Chapman et al. 1989: 1). Bár maga az etnikai kategorizálás mint megfigyelhető jelenség továbbra is tanulmányozható (Keefe 1992), ezeknek az eredményeknek a súlya, más magyarázatokban való szerepének fontossága vált bizonytalanabbá (Chapman et al. 1989: 17-18).

Az intézményi és a hétköznapi etnikai kategorizálásban az „etnikai jelenségek” továbbra is „naturalizálható”, „egyetemes” jelenségekként szerepelnek (Fardon 1987: 176). A politikai intézmények kénytelenek azokhoz a kategóriákhoz alkalmazkodni, melyek a társadalmilag és politikailag jelentős folyamatokban az egyes használók számára hivatkozásként szolgálnak, és viszont.

A hétköznapi leírások

Egy 1993-as kutatás során Finnországban és Norvégiában igyekeztem megvizsgálni, hogyan viszonyul a lapp értelmiség, a lapp szervezetek és az állami intézmények által a lappokról kialakított kép a lappoknak önmagukról alkotott felfogásához. Közben alkalmam volt beszélgetni a kérdéssel már hosszabb ideje foglalkozó kutatókkal. Igen hamar világossá vált, hogy a hétköznapi, az intézmények által képviselt kategóriák és a kutatók saját leírásai között olykor igen jelentős eltérések vagy akár ellentétek feszülnek. Ugyanakkor ezeket a nézetkülönbségeket sokszor tudatosan sem próbálják a nyilvánosság előtt előadni, tisztázni. Miben különböznek e kategóriák egymástól? Vajon mi az oka ezeknek a különbségeknek?

A lappok Norvégiában, Svédországban, Finnországban és Oroszországban élnek, mindegyik országban kisebbségben. Számuk körülbelül 70 ezerre becsülhető, ebből Norvégiában 40 ezer, Svédországban 20 ezer, Finnországban 6 ezer és Oroszországban 4 ezer fő lakik. A lapp nyelv a finnugor (uráli) nyelvcsalád nyugati ágához tartozik, és leginkább a balti finn nyelvekkel mutat hasonlóságot. Hat-nyolc nyelvre (mindegyiknek van írott változata) és megközelítőleg ötven nyelvjárásra tagolódik. Összességében 55 százalékra tehető a lapp anyanyelvűek aránya a lapp népességén belül (Finnországban ez 30 százalék). Jelenleg a lappok 15-20 százaléka foglalkozik réntenyésztéssel (Finnországban körülbelül 30 százalék).

A hétköznapi életben mind maguk a lappok, mind pedig közvetlen környezetük tagjai megkülönböztetnek és használnak valamilyen „lapp” és „nem lapp” kategóriá(ka)t, illetve terminus(oka)t (Eidheim 1971: 56, Nickul 1977: 92). Ez a kölcsönös megkülönböztetés először a 11., majd nagyobb mértékben a 14. századtól vált igazán jelentőssé az egyre

nagyobb számban délről északra költöző finn, norvég és svéd lakosság lapp területen való megjelenésével. Kezdetben az életmódbeli eltérések miatt viszonylag egyértelmű volt az őslakosok (lappok) és az újonnan jöttek elkülönítése, később azonban a nem ritkán kétoldalú asszimiláció kezdte ezt megnehezíteni.⁴ A lapp terminus jelentése azonban távolról sem egyértelmű napjainkban. Nemcsak a kifejezéshez tartozó referensek osztálya nem jelölhető ki pontosan (ki számít lappnak), mivel ennek az osztálynak a tartalma szinte minden egyes terminust használó ember esetében más és más, hanem sokszor egy-egy konkrét referens tagsága is különböző mértékű lehet akár egyetlen használót nézve (Eidheim 1971: 50, Müller-Wille 1974, Anderson 1991: 200). Tehát nemcsak az egyes emberek (lappok és nem lappok) listái térnek el egymástól, ha a szerintük lappnak nevezhető személyeket sorolják fel közvetlen vagy távolabbi környezetükből, hanem az egyszer már felsorolt személyek tagsága is megkérdőjeleződhet, ha olyan kontextusban szerepelnek éppen, mely gyengíti tagságuk mértékét. Ugyanakkor létezik néhány olyan jellegzetesen „lapp” dolog, amely a tagság kérdésében igen nagyfokú egyetértést kelt a legtöbb érintett körében. Ilyenek alapvetően a réntenyésztéssel összefüggő hagyományos tevékenységek, gazdasági, társadalmi kapcsolatok, a lapp nyelv használata vagy az úgynevezett „lapp ruha” viselése (Anderson 1991). A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a „lapp”-terminus hétköznapi alkalmazása megfelel a kategorizálás követelményeinek (Geeraerts 1989, Smith 1989, 1990). Ez azt jelenti, hogy az esetek többségében kevés olyan tulajdonság található, amelynek megléte vagy hiánya a kategória alkalmazhatóságát egyértelműen eldönti. A „lapp” kifejezés használhatóságát többnyire néhány kiválasztott ideális (prototipikus) vagy konkrét példához való bizonyos fokú hasonlóság határozza meg. A kategóriák használatának bizonytalanságáért három tényező felelős:

- a „bizonyos fokú hasonlóság” mértéke esetenként és egyénenként változó. Bizonyos körülmények között - például városban - elég lehet a lapp ruha viselése vagy a lapp nyelv használata ahhoz, hogy valakit lappnak kategorizáljon a környezete, máskor azonban mondjuk, rénkiválasztáskor - ezek a feltételek önmagukban kevésnek bizonyulhatnak a hasonlósági küszöb átlépéséhez;
- a hasonlóság önmagában szituációfüggő reláció, vagyis például a réntenyésztés, mint tevékenység egyértelműen megkülönbözteti a réntenyésztő lappokat a biztosan nem réntartó svédektől és norvégoktól, viszont számos réntenyésztő finntól nem;
- a hivatkozási alapul szolgáló ideális vagy konkrét példák ugyancsak módosulhatnak helyzetenként vagy egyénenként. Egyeseknél a rénfogat hajtásának az ismerete fontos része az igazi lappság kritériumainak, másoknál a rének füljeleinek megfelelő ismerete tölti be ugyanezt a szerepet.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nemcsak maguk a kategorizálások viselkednek kontextusfüggően (Bromme 1990: 165), hanem a kategorizálás szintjének megválasztása is gyakran ilyen jellegű az egyes emberek, csoportok osztályozásakor (Shoben 1988: 112). A lappok- és a nem lappok - nemcsak meghatározott viselkedéseket vagy különböző relációkat kategorizálnak etnikai jelzővel, hanem bizonyos komplex szituációkat is. Így prototipikusan lapp helyzet a tundra, míg a város jellegzetesen nem lapp. Ennek következtében az összes olyan személy, akinek a többi tulajdonságai nem kirívóak az adott körülmények között, automatikusan annak a szituációnak a kategóriájába sorolódik, melyben éppen szerepel. Egy jellegzetesen nem lapp kontextusban viszont jóval kevesebb lapp jellegű tulajdonságra van bárkinek szüksége ahhoz, hogy lappnak kategorizálják, mint egy prototipikusan lapp környezetben.

A referenciaosztály változékonyságának a mértékét még egy tényező fokozhatja, ez azonban már nem a kategorizálás mechanizmusához kapcsolódik, hanem a figyelembe vett tulajdonságok változékonyságához. Más szóval sem a lapp nyelv használata, sem pedig, mondjuk, a réntenyésztés nem valamilyen állandó jellemzője bizonyos embereknek vagy

csoportoknak (Anderson 1991). Ezek a tulajdonságok ezért hétköznapi használatuk során ritkán jelennek meg identitást hordozó tényezőkként, olyan tulajdonságokként, melyekhez *tudatosan* értéként ragaszkodnának. A lappok közül számosan egymás között is gyakran finnül, svédül vagy norvégül beszélnek, ha hivatalos vagy üzleti ügyekről van szó, akkor is, ha egyébként tudnak lappul. A nyelvhasználat a *mindennapi életben* elsősorban gyakorlati probléma, és nem a lapp vagy más nyelv státusának a kérdése (Sandvik 1993: 271). Ugyanígy a réntenyésztés folytatása, illetve feladása is egy sor külső tényezőtől múlik, és ezek korántsem számíthatók ki előre.

Ezzel tulajdonképpen arról a kérdéstről, hogy ki számít lappnak a külső szemlélő szemében az illető viselkedése vagy valamilyen helyzetben, viszonyban szereplése révén, áttértünk az etnikai identitás problémájára. A helyzet egyszerűsödne, ha az identitás megfelelné a fentebb vázolt tulajdonságok alapján értelmezett *önkategorizálásnak*. Más szóval mindenki, aki a saját életmódját, viselkedését stb. lappnak írja le, automatikusan azonosulna a lappokkal. Ez azonban távolról sem ilyen egyértelmű. Az identitás - úgy tűnik - nem annyira a(z ön)kategorizálás pusztá megjelenése, mint inkább annak egy külön dimenziója (vö. Nagata 1974: 339, Keefe 1992: 35). Nincsen ugyanis egyértelmű megfelelés, reláció a kategorizáláshoz felhasznált tulajdonságok és az identitás tartalma között. Jellegzetes példája a jellemzők szórásának mértékére annak a finnországi Inariban lakó nőnek az esete, akinek az apja lapp, anyja finn, lapp gyerekekkel járt iskolába, ő maga réntenyészt, viszont nem tud lappul, finnekkel és lappokkal egyaránt érintkezik, és szerinte a saját „életmódja”, temperamentuma (például a munkatempója, időhasználata) inkább lapp, mint finn, mindezek ellenére finnek vallja magát. A környezetének ugyanakkor korántsem ilyen egyértelmű az álláspontja a nő etnikai besorolása szempontjából. Ennek ellenpéldája lehet azoknak a délsvédországi lappoknak az esete a századfordulón, akik szüleik mintájára már hosszabb ideje nagy mértékben asszimilálódtak nem lapp környezetükhöz. Nemigen beszéltek lappul, nem foglalkoztak rénszarvassal, nem hordtak lapp viseletet, egyszóval a külső megfigyelő nem tudta volna megkülönböztetni őket svéd szomszédaitól. Ennek ellenére az anyaországukban megjelenő nacionalizmus és képzettségük hatására elkezdtek keresni gyökereiket, és lappnak vallották magukat.

Bár az identitás szinte mindig érzelmekhez kötődik, és így viszonylag tartós tulajdonság, azaz az egyszerű kategorizálásnál valamivel kevésbé szituációfüggő, mégis több példát lehet találni arra, hogy idővel, esetleg helyzetekkel ez is változik. Jellegzetes kontextusa például a távolba, városi környezetbe szakadás vagy a vegyes házasság. Ilyen esetekben a korábbi identitásnak mind az erősödésével, mind a gyengülésével találkozni lehet. Ezért - ha kisebb mértékben is - az előzőekben érintett problémák ugyanúgy vonatkoznak rá.

Úgy tűnik, hogy a magunk vagy mások középszintű - etnikai kategorizálásakor vagy másképpen: az etnicitás működésekor legalább három szempontot veszünk figyelembe (vö. Keefe 1992: 3):

- csoporthoz tartozást, csoporttagságot, -orientációt;
- viselkedésbeli hasonlóságokat valamilyen ideális vagy konkrét példához;
- érzelmeken, értékeken alapuló identitástudatot.

Feltételezem, hogy ezeknek az összetevőknek minél nagyobb mértékű együttes belső hasonlósága és külső különbözősége a meghatározó az emberek etnikai kategorizálásakor, és ezek a szempontok önmagukban is - megfelelő helyzetekben - kategóriaképzők. Mindezek következtében az etnikai kategóriák nem határozhatók meg definíciókkal, az egyes kategóriába tartozó esetek egymást átfedik, a kategóriatagság fokozatbeli és a kategóriák határai nem élesek. Így a kategóriák használata rugalmas, változó vagy éppen bizonytalan.

Az intézményi osztályozás

A kategorizálás mechanizmusának ezen tulajdonságai, melyek döntően a mentális feldolgozás időbeli korlátozottságának a termékei, az egyes társadalmi intézmények számára elfogadhatatlanok környezetük feltérképezésekor. Az intézmények méretüknél, szervezettségüknél, struktúrájuknál fogva a problémamegoldásban, kategorizálásban jóval merevebbek a hétköznapi döntéshozóknál, továbbá általában a politikai szerepük rákényszeríti őket környezetük kontrollálására. Ehhez viszont egyértelmű és gyorsan felhasználható ismeretekre van szükségük, még azon az áron is, hogy ezek az ismeretek esetleg nem teljesen megbízhatók, esetleg hamisak vagy túlságosan leegyszerűsítők. A politikai intézményeket az összes olyan ember vagy csoport osztálya érdekli, melyek valamiképpen szerepet játszhatnak a politikai, társadalmi vagy gazdasági életben. A történelem egyes korszakaiban ilyennek számítottak az „etnikai csoportok” (Jackson & Maddox 1993: 283). Az intézmények szeretnék pontosan tudni, kik és hányan tartoznak az ilyen jellegű kategóriákba, mielőtt bármit tudnának velük kezdeni. A hétköznapi kategorizálás rugalmassága és kontextusfüggősége azonban éppen ezt teszi nehézkesé (Tapper 1989: 232). Az intézmények ezért a hétköznapi mechanizmus alkalmazása helyett inkább definíciókat használnak mások elkülönítésére, besorolására (Tapper 1989: 232, Jackson & Maddox 1993). A definíciók megadják azokat a szükséges és elégséges feltételeket, amelyek alapján valaki egyértelműen a kijelölt osztályba sorolható vagy sem.

A finnországi Lapp Nyelvtörvény következőképpen határozza meg, ki számít lappnak: „Lapp az, aki annak vallja magát, és neki vagy egyik szülőjének vagy nagyszülőjének az első nyelve lapp (volt)” (Myntti 1991: 18). A norvég 1987-es Lapp Törvény némileg eltér ettől (Myntti 1991: 18). Eszerint lapp az, akinek első nyelve lapp vagy az egyik szülőjéé, illetve nagyszülőjéé, vagy lappnak vallja magát és lappként él, és a környezete is elfogadja lappnak, vagy az egyik szülője az előbbieket alapján lapp. A hivatalos norvég definíció gyakorlatilag szó szerint átvette az 1980-as tromsöi Északi Lapp Konferencia által elfogadott meghatározást (lásd Sámi Instituhtta 1991:11).

Az ötvenes évek óta egyre szervezettebben megjelenő pánlapp mozgalom számára létérdek, hogy jól elkülöníthető és lehetőleg minél nagyobb lélekszámú csoportot tudjon felmutatni maga mögött, ha etnikai alapon politikai jogokat akar elfogadtatni az érintett államokkal ezen csoportot alkotó emberek számára. A lappdefiníciók tehát élesen elkülönítik az általuk támasztott feltételek teljesítőit mindazoktól, akik ebből a szempontból nem felelnek meg. A feltételek meglétének és teljesítésének a megállapítása ugyan távolról sem egyszerű, de a definíciók használata esetében nem fordulhat elő, hogy az egyszer már valamelyik csoportba besorolt személy más szituációban ne ugyanoda sorolódjon be (Tapper 1989: 232).

A definíciók természetesen rugalmatlansága miatt egy sor paradox eset állhat elő, ha ezeket a meghatározásokat a hétköznapi kategóriákkal ütköztetjük. Könnyen előfordulhat például, hogy valaki megfelel a lappság meghatározásában szereplő összes kritériumnak, ennek ellenére esze ágában sem lesz annak vallani magát - hacsak éppen nem ez a definíció kritériuma (Ingold 1976: 235-238). Vegyük észre továbbá, hogy az összes fenti intézményes meghatározás szerint lappnak számít mondjuk az, akinek valamelyik nagyszülője vagy szélsőséges esetben *bármelyik* őse *akármilyen* szempont alapján lappnak számított - minden más megfontolástól függetlenül.

A pánlapp mozgalom végső soron hasonló jogokat, életkörülményeket akar a lappoknak, mint amilyeneket az egyes anyaországok egyéb többségi lakosai élveznek. Ehhez viszont előbb a lappokat a megfelelő definíciókkal annyira elkülönítik környezetüktől, amennyire csak lehetséges (Chapman et al. 1989: 18). Ez a stratégia gyakran könnyen visszaüt oly módon, hogy az elkülöníteni óhajtott, ugyanakkor egységesnek tekintett 'csoportot' osztja meg azzal, ha a kritériumokat túl szűk mérce alapján szabja meg - például a hétköznapi kategorizálásban prototipikusnak számító lappok mércéjével (Ingold 1976: 237).

A kulturális különbségek tudományos leírása

Eddigi ismereteink szerint nem valószínű, hogy a tudományos leírások felépítésükben vagy létrejöttükben alapvetően különböznenek a hétköznapi leírásoktól. Bár ebből a szempontból a két típus összevethető, bizonyos különbségeket mégis lehet találni közöttük. Az eltérések lényegét általában az általuk használt terminusok különböző mértékű meghatározottságában szokták keresni. Amellett érvelek, hogy a hétköznapi leírás elsősorban az egyes kategóriák jóval általánosabb érvényű alkalmazásában és az ezeken alapuló induktív következtetések elsődlegességében tér el a tudományostól, és a többi különbség döntő része is ezzel magyarázható (Smith 1989, 1990). Az intézményi leírások esetében ugyanez mondható el a definíciók *szerepéről*.

A tudományos leírásnak akárcsak vázaltszerű bemutatása helyett a továbbiakban csupán arra teszek kísérletet, hogy ezt a fajta leírást összevesszem a hétköznapi és az intézményi osztályozással, majd a kultúra leírásának néhány jelenlegi problémáját jelzem a kulturális különbségekre vonatkoztatva.

A tudományos leírás legelőször is különbözik a más típusú leírásoktól a pragmatikai korlátok tekintetében; vagyis a tudományos leírást létrejöttében és szerepében sokkal kevésbé korlátozza az idő, mivel nem kötődik olyan szorosán jól elkülöníthető gyakorlati célokhoz. Mind a hétköznapi kategorizálásnak, mind pedig az intézményi meghatározásnak a fő célja, hogy a világot egy adott helyzet igényeinek megfelelően leegyszerűsítse, némileg eltérően a tudományos elméletektől, amelyeknek lényege a világ bonyolultságának, szerteágazó összefüggéseinek *általános* bemutatása leegyszerűsített modellek segítségével. A hétköznapi leírás ennek köszönhetően nagyfokú bizonytalanság vagy információhiány esetében is működni, kategorizálni képes, az intézményi osztályozások pedig, ha szükség van rá, találnak a feltételeknek eleget tevő eseteket. A tudományos leírás ezzel szemben nem ritkán olyan helyzeteket hoz létre, mikor meg kell állapítania, hogy a hétköznapi vagy intézményi leírások egy része a tudomány szempontjából érdektelen, felhasználhatatlan (Fardon 1987: 176).

A tudományos leírást a többenél kisebb mértékben érintik a kognitív feldolgozás kapacitásbeli korlátai (memóriaigény, statisztikai összefüggések szempontjából például) a rendelkezésre álló tudományos módszereknek és az absztrakt matematikai struktúrák - azaz az elméletek - felépítésének köszönhetően.

Nem arról van tehát szó, hogy a tudományos leírás nem alkalmaz kategóriákat és meghatározásokat, hanem arról, hogy ezeket nem ugyanott és nem ugyanolyan szerepben használja, mint az előzőek. A tudományos leírás főként abban tér el a más típusú leírástól, hogy *szisztematikus* magyarázatot kíván adni az általa lényegesnek elfogadott különbségekre.

A hétköznapi kategorizálás döntően a lehetséges kategóriatagok *hasonlóságán* alapul, szemben az intézményi és a tudományos leírásokkal. Ez egyben a hétköznapi leírások kontextusfüggőségét hangsúlyozza, megint csak eltérően a másik két típustól. Ez viszont egyben azt jelenti, hogy az intézmények és a tudomány világtagolása - eltérően a bizonytalanabb, átmenetibb perifériát létrehozó hétköznapi mechanizmustól - jóval egyértelműbb, határai élesebbek.

Bár a hétköznapi kategorizálás is él következtetési mechanizmusokkal, ezek - döntően a pragmatikai célok és a feldolgozás időkorlátai következtében - leginkább induktívak (eltérően a deduktív tudományos elméletektől, de megegyezve az intézmények szintén meglehetősen pragmatikus következtetési gyakorlatával). A hétköznapi és az intézményi leírás a tudományostól eltérően performanciaközpontú, azaz a viselkedés nem elméleti leírás (magyarázat) szerinti azonossága, illetve típusazonossága alapján következtet a kiváltó tényezők azonosságára. Ha valaki például lappul beszél, akkor-ellenkező információk hiányában - tud lappul a hétköznapi vagy az intézményi kategorizáló szemében, így azután a

megfelelő kontextusban vagy meghatározás értelmében lappnak bizonyul (lásd még Paine 1970: 52-53).

A hétköznapi és az intézményi osztályozásokban gyakran keveredik az értékelő és a leíró elem, szemben a tudományos leírással, melyből hiányoznak a normatív elemek. Jó példa az ilyen jellegű különbségre az az újabb tendencia, mely egyre gyakrabban figyelhető meg, amikor a lappokat definiálják. A lappokat „öslakókként” igyekeznek meghatározni. Az öslakosság kritériumaiból pedig következik a természettel való harmonikus együttélés, szemben a nem öslakosokkal. Tehát ha egy népcsoport „öslakos” meghatározást kap, ez együtt jár az életmódjuk pozitív minősítésével. A tudomány ettől a mechanizmustól eltérően nem vállalja ezt a következtetést, és így a minősítést sem, hanem minden esetben megvizsgálja, hogy valóban fennáll-e egy ilyenfajta kapcsolat az egyes jellemzők között.

A tudományos leírás sajátos helyzete a lapp etnicitás kutatóit érdekes probléma elé állítja: ennek a témának a specialistái egyszerűen nem tudják tudományos eszköztáruk segítségével megmondani, ki számít lappnak, és ki nem, mi tartozik a lapp kultúrához, vagy mi nem (vö. Chapman et al. 1989: 9). Egyetlen dolgot képesek a maguk eszközeivel megállapítani: kiket milyen körülmények között neveznek mások lappnak, illetve kik milyen körülmények között nevezik magukat lappnak. Ráadásul a korporatív szervezetek a pánlapp mozgalom⁵ megjelenéséig hiányoztak a lappoknál, ahogy közös vagy központi lakóterületi, úgy csoport szinten sem volt soha olyan társadalmi szervezetük, amely képviselni tudta volna közös érdekeiket. Mikor ezek a szervezeti formák létrejöttek, már nemigen találtak egyértelmű közös érdekeket. Az eltérő környezetben élő kisebb-nagyobb csoportok különbözőképpen fogalmazzák meg preferenciáikat. Egészen mások az igényeik például a réntenyésztő lappoknak (akiket elsősorban a földtulajdon kérdése foglalkoztat), és megint mások a tengerparti halászatot folytatóknak vagy kézművességből élő lappoknak. Az etnikus identitást így a marginalitás őrizte meg - ahol a cél ennek megszüntetése -, és annak mértéke szerint változik (lásd Eidheim 1971: 39).

Bár az etnicitás önmagában vizsgálható kutatási probléma, azaz meg lehet nézni, kik mit és miért tartanak a lappság kritériumának, ez azonban minden esetben magyarázatra szoruló és nem magyarázó erővel bíró tényező. Ezzel párhuzamosan az etnikai csoport, etnikum terminus kezd elveszteni tudományos jelentőségét (Fardon 1987: 176). Amíg valaki nem tud érdemleges és szisztematikus választ adni arra a kérdésre, miért érdemes különböző emberek osztályait meghatározni tetszőlegesen kiválasztott kulturális jellemzők alapján (Bentley 1987: 24), addig az egész nem áll távol a céltalan osztályozástól. A klasszikus nyelvi csoport, nyelvi határ, nyelvjárás analógia ez esetben sem jó, ugyanis a nyelv - ellentétben a kultúrával nem csupán viselkedési megnyilvánulás vagy minta, hanem önmagában létező, tanulmányozható produktum, absztrakt rendszer.

Nem teszi egyszerűvé a társadalomtudományok számára a kulturális, illetve ennek révén az etnikai különbségek értelmezését az a tény sem, hogy nincs általánosan elfogadott nézet a „kultúráról”. A létezők gyakran ellentmondásosak vagy egymásra redukálhatatlanok. Az eltérő kultúra-felfogások ily módon egészen mást sorolhatnak a kulturális, etnikai különbségek közé, másrészt az is előfordulhat, hogy ugyanazt a jelenséget az egyik modell különbségként kezeli, míg a másik nem. Így az egyes modellek más-más helyen húznák meg az etnikumok határait, ha pedig ugyanott is, az egészen eltérő tartalommal bírna. Mást jelentene az egyik számára a „lapp” terminus, mint egy másik értelmezésben.

Összefoglalás

A kisebbségi jogokért való küzdelem viszonylag világos etnikai kategória-szétválasztást követel. Az összes érintett fél számára fontos tudni, kikről van szó, hányan vannak, mit szeretnének. Az etnikai elnevezéseket egyaránt lehet kölcsönözni a hétköznapi szókészletből

vagy a tudományos szótárból. Meg kell azonban különböztetni az elnevezések alapjául szolgáló és nekik jelentést kölcsönző (hétköznapi vagy tudományos) elméleteket a megfelelő csoportok vagy személyek kijelölésére szolgáló meghatározásoktól. Az etnikai meghatározások a kölcsönös elfogadhatóság miatt a többség által (is) jól kezelhető kritériumok (például nyelv, leszármazás) alapján kénytelenek az osztályozást végrehajtani, ezenkívül a kijelölt személyek körének, számának nem szabad időben túl gyorsan és nagy mértékben változnia. Stabil csoportokat kell felmutatnia, melyekhez közös érdekeket lehet rendelni.⁶ Ezek a követelmények jelentősen eltávolítják az intézményi meghatározásokat a tudományos és a hétköznapi kategóriáktól.

A lapp szervezetek és az állami intézmények továbbra is objektív jelenségként kezelik az etnicitást (melynek a tartalmát „objektív” kritériumokkal - nyelvismerettel stb. - adják meg), a tudomány viszont óvatosabb lett korábbi terminusainak használhatóságát és valóságtartalmát illetően, valamint jóval bonyolultabbnak látja a hétköznapi kategorizálás mechanizmusát is a korábban feltételezetténél. A lapp szervezetek erőfeszítése az állami intézmények révén való etnikai jogok megszerzésére végső soron nem nevezhető eredménytelennek. Sikeresen vitték nemzetközi porondra követeléseik egy részét, használták fel a modern hírközlés lehetőségeit a véleményformálásban, és készítették versenyhelyzetbe azokat az államokat, melyekben élnek. Minél magasabb szinten kezdeményeztek, annál sikeresebbnek bizonyultak. Helyi szinten azonban ez a stratégia nem vált be. A helyi (lapp és nem lapp) lakosok összetett problémáit (túllegeltetés, elvándorlás, munkanélküliség stb.) és érdekeit nem lehetett absztrakt etnikai definíciókkal megragadni, leegyszerűsíteni és általános etnikai jogok segítségével orvosolni.

JEGYZETEK

1 A finnországi és norvégiai helyszíni néprajzi kutatást (1993. február-május) a Finn-Magyar Államközi Kulturális Munkaterv tette lehetővé. Külön köszönet jár Arskának, Irja Seurujärvi-Karinak és Nils Storának.

2 A „nép” terminus már a 18. században megjelenik, mint kulturális egységet leíró fogalom és program, és igen gyorsan népszerűvé válik azután a néprajztudomány használatában.

3 Ez nem jelentette ugyanakkor azt, hogy a pontos meghatározásukkal foglalkoztak volna (Cohen 1978: 385).

4 A kétoldalúság Finnországban volt jelentősebb, Norvégiában és Svédországban viszont nagyobb lapp csoportok asszimilálódtak a déli lakosokhoz.

5 A pánlapp mozgalom egyértelműen a modern kommunikációs eszközök megjelenésének köszönheti létét. Érdekvédelmi, etnikai jogokat követelő szervezetek már a századfordulón kialakultak ugyan, de csupán helyi jelentőségük lehetett a lappok óriási területen való szétszórtsága miatt.

6 A legkülönbözőbb „etnikai kisebbség”, „etnikai csoport” meghatározásban visszatér a „csoport” kifejezés, és szinte sohasem találkozunk a „kategória” terminussal.

IRODALOM

Anderson, Myrdene: Reindeer and magic numbers: the making and maintenance of the Sami stereotype. *Ethnos* 56. 1991. 3-4. 200-219.

Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. London, George Allen and Unwin 1969.

Bentley, G. Carter: Ethnicity and practice. *Comparative Studies in Society and History* 29. 1987. 1 24-55.

Chapman, Malcolm, Maryon McDonald, and Elizabeth Tonkin: Introduction. In: *History and ethnicity*. Elizabeth Tonkin, Maryon McDonald and Mallcolm Chapman, eds., London, Routledge 1989. 1-21.

- Cohen, Ronald: Ethnicity: Problems and focus in anthropology. *Annual Review of Anthropology* 7. 1978. 379-403.
- Eidheim, Harald: *Aspects of the Lappish minority situation*. Oslo, Univeritytetsforlaget 1971.
- Epstein, A. L.: *Ethos and identity: three studies in ethnicity*. London, Tavistock 1978.
- Fardon, Richard: 'African ethnogenesis': limits to the comparability of ethnic phenomena. In: *Comparative anthropology*. Ladislav Holy, eds., Oxford, Blackwell 1987. 168-188.
- Geeraerts, Dirk: Introduction: prospects and problems of prototype theory. *Linguistics* 27. 1989. 4. 587-612.
- Glazer, N. and Moynihan, D. P. (eds.): *Ethnicity-theory and experience*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1975.
- Ingold, Tim: *The Skolt Lapps today*. Cambridge, Cambridge University Press 1976.
- Jackson, Robert H., and Gregory Maddox: The creation of identity: colonial society in Bolivia and Tanzania. *Comparative Studies in Societies and History* 35. 1993. 2. 263-284.
- Keefe, Susan Emley: Ethnic identity: the domain of perceptions of and attachment to ethnic groups and cultures. *Human Organization* 51. 1992. 1. 35-43.
- Moerman, Michael: Ethnic identification in a complex civilization: who are the Lue? *American Anthropologist* 67. 1965. 5. 1215-1230.
- Müller-Wille, Ludger: *Lappen und Finnen im Utsjoki. (Ohcijokka), Finnland. Eine Studie zur Adentität. Identität ethnischer Gruppen im Kulturkontakt*. Münster, Institut für Geographie und Länderkunde 1974.
- Myntti, Kristian: *The protection of persons belonging to national minorities in Finland*. Helsinki, J. Paino, 1991.
- Nagata, Judith A.: What is a Malay? Situational selection of ethnic identity in a plural society. *American Ethnologist* 1. 1974. 2. 331-350.
- Nickul, Karl: *The Lappish nation: citizens of four countries*. Bloomington, Indiana University Press 1977.
- Paine, Robert: Lappish decisions, partnerships, information management, and sanctions - a nomadic pastoral adaptation. *Ethnology* 9. 1970. 1. 52-67.
- Sámi Instituhtta: *The Sami people*. Karasjok, Davvi Kirji 1990.
- Sandvik, Gudmund: Non-existent Sami language rights in Norway, 1850-1940. In: *Ethnic groups and language rights*. Sergis Vilfan, eds., Dartmouth, New York University Press 1993. 269-289.
- Shoben, Edward J.: The representation of knowledge. In: *Understanding cognitive science*. M. F. McTear, eds., Chichester, Ellis Horwood 1988.
- Smith, Edward E.: Concepts and induction. In: *Foundations of cognitive science*. M. I. Posner, eds., Cambridge, MIT 1989. 501-526.
- Categorization. In: *Thinking: an invitation to cognitive science*. Vol. 3., D.N. Osherson and E. E. Smith, eds., Cambridge, MIT 1990. 33-53.
- Tapper, Richard: Ethnic identities and social categories in Iran and Afghanistan. In: *History and ethnicity*. Elizabeth Tonkin, Maryon McDonald and Mallcolm Chapman, eds., London, Routledge 1989. 232-246.

GÁBOR WILHELM

Culture and others: the case of the Lapps in Northern Europe

This study attempts to examine through the example of the Northern European Lapps how ethnicity appears in the social-scientific, everyday and official practice. It can be pointed out, by analysing the notions “ethnic group”, “ethnie”, and “ethnicity” from the point of view of a categorising mechanism, that although there is an interrelation and a certain overlap between the scientific, everyday and official ethnic names, the context of these notions, due to their

different usages, is so diverse that it aggravates the communication between them, especially if these differences do not become conscious.

SZILÁGYI MIKLÓS

A nagykun öntudat

Szubjektív bevezető

Ez a dolgozat eredetileg, a körülményekhez sebtében hozzáigazított, tehát némileg rögtönzött formájában, előadásként hangzott el 1995. október 7.-én Karcagon, a Nagykunok 1745-1995 című, kétnapos látványos ünneppsorozat keretei közé illeszkedő tudományos emlékülésen. E karcagi események pedig lezárását jelentették a 250 éve történt jászkun redemptiót megidézõ, s a Jászság, a Kiskunok, valamint a Nagykunok több települését ilyen és ehhez hasonló programú emléknapi megrendezésére sarkalló, gondosan összehangolt-egyeztetett egész éves jubileumi mûsorsorozatnak.

Aligha lenne kiemelésre érdemes ez az amûgy jegyzetbe kívánczó információ, ha az eltökélt hagyományteremtés tiszteleire méltó igyekezetében fogant emelkedetten ünnepélyes légkör, melynek megfigyelõje-részese lehettem, nem kínálna további elemzésre érdemes anyagot. Ha most publikációvá formálva előadásomat nem éreznék elháríthatatlan készletet arra, hogy legalább vázlatosan felidézsem élményeim, azt remélvén, hogy a Nagykunok lakóinak történelmi tudatát elemzõ, helytörténelmi adatokra és néprajzi megfigyelésekre alapozott, következésképpen a „múltat” jellemezni törekvõ fejtegetéseimet a *jelenkori érvényesség* szemléletes példáival is kiegészíthetem.

A legtöbbet az árul el a tudományos ülés hangulatából, ha elöljáróban megvallom: míg a Városháza dísztermében, az elnöki asztalnál üldögéltem, s szembenéztem a jász és kun települések küldötteivel, előre elkészített szövegem s a szereplésem elõtt elhangzó többi előadás hangnemének számomra mind nyilvánvalóbb disszonanciáján töprengtem, és – nehogy akaratlanul is ünneprontó legyek-a magam mentségének megfogalmazására készülgettem. Az előadók ugyanis bármennyire „tárgyszerûek” voltak, a kurrens helytörténelmi kutatások eredményeit közvetítették, és mondandójuk lényegét a komoly anyagi áldozat árán a „régisabadságot” visszaszerzõ redemptus ősök apológiájaként fogalmazták meg. Helybeliek (ha nem is mindannyian a Nagykunok szülõttei, de a honismereti tudományok helyi mûvelõi) lévén, jó érzékkel mérték fel, hogy az ún. „tudományos előadásnak” ez esetben „ünnepi szónoklatként” is helyt kell állnia. Én viszont a „teremtett hagyomány” oknyomozó elemzésére készülvén, nem tudhattam, hogy a valamikori redemptusok mai leszármazottai, szinte mindannyian, akik a hallgatóság soraiban ültek, az önmegváltás dicsõségében részes ősök szabadságeszményébõl és áldozatvállalásából a maguk számára fontos, napi aktualitású „üzenetet” szeretnének kihallani. Nem arra nyitottak tehát, hogy milyen hidat építgetett a helyi hagyomány a 250 év elõtti, akkor s azóta is a kunok 13. századi betelepülésének tényére hivatkozó történelmi tett, a redemptió és a mindenkor jelen közé. Személyes érintettségük okán újabb meg újabb megerõsítését, további árnyalását, kiegészítését várják inkább mindannak, ami amûgy is fundamentális eleme volt - s kell, hogy legyen a jövõben - történelmi tudatuknak. Lévén kinek-kinek a redemptióhoz való személyes viszonya - a múltban vitathatatlanul, s az öröklött „tulajdon” ismételt felértékelõdése miatt újólapon - a helyi közvélemény által elismert presztízis nélkülözhetetlen eszköze.

Úgy véltem: ebben az ünnepi légkörben talán megbocsájtható lesz már-már illúzióromboló fejtegetésem a manipulatív hagyományteremtésrõl, ha az évtizedek óta folytatott néprajzi kutatásaim jelentette ismeretfedezeten túl a magam személyes érintettségét is felelgettem. Azzal kezdtem tehát az előadást, hogy kisújszállási születésû, redemptus ősök számontartó feleségem révén magam is a családi hagyományokba beavatottként ismertem meg a redemptió öntudat formáló jelentőségét - amit mondani akarok, nem a kívülálló idegen okvetetlenkedése tehát.

Bár ez az apró, a hallgatóság esetleg kellemetlen reakciójával óvatostkodóan kalkuláló ravaszkodásom, amint azt előadásom visszhangján jól lemérhettem, nem tévesztette célját, indokoltságáról magam is az ünnep további eseményeinek résztvevőjeként győződtem meg igazán. Jóllehet csábítóan verőfényes nap volt, nemcsak a vendégeket, a szervezőket is meglepte, hogy sokezres tömeg zarándokolt el (gépkocsikon, különjáratú autóbuszokon vagy gyalogosan) a város határában, a 4-es főközlekedési út mellett egy kunhalmon (a Kis-Hegyesbori halmon) kialakított „kun emlékhely” avató ünnepségére. A domb tetejére helyezett, egy nézetre komponált kő szoborpár, s körötte, a domb alján sorakozó további hat, ugyanilyen stílusú kőalak (akik a kezükben tartott városcímer-bronzplakettekkel egyértelműsítik, hogy egy-egy nagykunsági település jelképei), mind megannyi invenciózus reminiszcenciái a kelet-európai síkság türk sírjeleinek, a „kamennaja babáknak”. A város szülötte, Györfi Sándor Munkácsy-díjas szobrászművész öntudatos vallomásai a kun eredethagyományról. Hogy a jelenlévők számára is félreérthetetlen legyen: a „kun ősök” ilyen megidézése egyszersmind alkalom az újmódi „etnikus identitás” kialakítására is ; nemcsak a „kun Miatyánk” hangzott el az avatóünnepen, hanem napjainkhoz szóló üzenetként Salim A. Kurmangujinra, a Kazah Köztársaság Budapestre akkreditált nagykövetére bízták a szervezők a szoborcsoport leleplezését.

Az avató ünnepség persze ezzel együtt is a redemptió történelmi jelentőségét hangsúlyozta leginkább: a jászkun húszárokra emlékeztető lovasbandérium s a redemptiózászló, melyre mindegyik nagykunsági település vezetője emlékszalagot kötött, a jelenlévők számára bizonyosan sokkalta világosabb szimbólumokból szerveződött meghatóan ünnepélyes látványvá, mint a szoboralakokba sűrűsödő és a talán sosem volt rokon megtisztelő fellépésével nyomatékosított ösfelmutatás. Ahogy a múzeumban megrendezett emlékkiállításra bízott üzenet is könnyen érthető volt a redemptus őseikre büszke karcagiak számára. Hiszen maguk is hozzájárultak a helyi hitelességhez, kölcsönadván dédapák-ükapák féltve őrzött fotográfiáit s személyes érintettségük egyéb, ereklyeként tisztelt emlékeit. Ezeket a tárgykölcsonzések s minden egyéb, az ünnepsorozathoz nyújtott anyagi és erkölcsi segítséget pedig azzal ismerték el a szervezők, hogy a redemptus-származékok - szigorúan mérlegelve: csakis ők! - névvel ellátott emlékszeget verhettek be a redemptuszászló rúdjába. Végignéztem, milyen méltósággal és ünnepélyességgel végezték ezt a hosszú nyúló ceremóniát a nehezen mozgó aggastyánok és a másféle ünnepléshez szoktatott fiatalok egyaránt; a hűvös cinizmusra hajló kívülállók pedig meghatottságot éreztek, s feledték a szegbeverési aktus eleinte talán groteszknak tűnő voltát.

Kik a kunok?

Ha azt kérdezzük, hogy léteztek-e, fellelhetők-e manapság a kunok 13. századi betelepítését s teljes nyelvi asszimilációig elvezető történelmi sorsát a folklór eszközeivel megidéző, a származástudatot látványosan igazoló történelmi mondák, s ha ezek nem, legalább a nyelvi és etnikai elkülönültséget hangoztató vélekedések - határozottan tagadó a válasz. A gondos s a származástudat igazolásának szándékától sem egészen mentes, tehát a legapróbb adaléknak is kiemelt jelentőséget tulajdonító folklórgyűjtések sem tudtak cáfolhatatlan hitelességű, autentikus anyagot feltárni.

Mondogatják persze a Nagykunság mai lakói is, hogy „kunok vagyunk”, „kunmagyarok vagyunk”. Ha azonban ennek az önjellemzésnek a tartalmára kérdez rá a néprajzi gyűjtő, vagy testi jegyeket, vagy mentalitásbeli jellemzőket sorolnak.¹ „Nagy, csontos kunmagyar volt” - jellemezte egy kisújszállási asszony a nagyapját. Aki általánosított, ilyen nyelvi fordulattal tette szemléletessé a maga fajtájának kíméletlenül önpusztító szorgalmát: „A kunmagyar [...] még az apját is meg az anyját is befogná az ekébe húzni, mer' az egy olyan ember.” A régi öregek önfeledt szórakozásának megfogalmazására ez a nyelvi sztereotípiát szolgált: „csak

úgy tudott a kunsági nép mulatni: cigányzene mellett; húzta a vonóba, meg danoltatta magát”. Leggyakrabban a „makacs”, az „önfejű”, a „büszke”, a „rátarti” karakterjegyek kapcsolódnak össze a „kunmagyar” mivolttal. Akkor is, ha a Nagykunság lakóinak „másoktól” való megkülönböztethetősége, tehát sztereotíp általánosítás a jellemzés célja, s akkor is, ha valaki szeretve tisztelt őseiről emlékezik. Ezek a karakterjegyek arra is alkalmasak, hogy ki-ki a maga módján a Nagykunság lakóinak politikai tartalmú ellenzékiességét, a mindenkori hatalommal való elégedetlenségét megindokolja. Az „itt mindig (az egyes ember szelektív emlékezete szerint *mindig*...) ellenzéki képviselőt választottak, nem is pártfogolta a kormány a makacs és önfejű nagykunokat” tartalmú politikai bölcselkedés az emlékezettel belátható egy évszázad büszkén hangoztatott summázata. Megtoldva olykor azzal, hogy a közelmúlt ötven esztendő módos parasztkat sanyargató politikája is a hatalomnak az öröklött ellenzékiességre adott válaszaként értelmezendő.

A „kunmagyar” jelleg és jellem ilyen sztereotípiáit természetesen nem tekinthetjük etnikus karakterjegyeknek. Más néprajzi csoportok esetében is ugyanígy megfogalmazódhatnak - meg is fogalmazódnak -, ha a csoport valamelyik tagja a „mi” és az „ők” alkati és mentalitásbeli - inkább vélt, mint valós - különbségét sztereotipizálja. A kunoknak a magyarokétól eltérő etnikai származását csupán felettébb bizonytalan tartalmú és megformálású, az ismerethiányokat olykor nyíltan vállaló, máskor az iskolai tanulmányokra, olvasmányokra hivatkozó vélekedések fogalmazzák meg.

A valamikori közigazgatási beosztásból, a Nagykunság szervezeti önállóságából persze könnyen levezethető a „különbözés” ténye, melynek okára nyilván van magyarázat. 1892-ben született, bármilyen kérdésemre eleven emlékezettel reagáló beszélgetőtársam is inkább csak kikövetkeztette, mint valóban tudta a magyarázatot: „A hatkunságnak- Karcag, Madaras, Kunhegyes, Kisújszállás, Kunszentmárton, Túrkeve: e'vót a hatkunság na, ennek vót egy kunkapitánya [...] De oszt' hogy a kisújszállásiaiak kunok vótak, hogy vótak, mint vótak, én arrúl nem hallottam abba az időbe.” Olvasmányélményét idézve is elbizonytalanodott a „magyarok” és a „kunok” megkülönböztetések: „Arrúl olvastam [...], hogy kezdetbe, mikor a vallást kezdték, még pogány vót a magyar - vagy: a kunok pogányok vótak -, osztánhat megfenyítették: megfenekelték az illetőt, hogyha [...] nem tudta magát igazolni, hogy vasárnap már' nem ment el a templomba. Belevérték az illetőbe a vallást!”

A bizonytalan ismeret ilyen bevallása azonban korántsem általánosítható! Orsi Julianna, a karcagi születésű jeles néprajzos szülővárosában szerzett s gyermekkori emlékeivel nyilván megegyező kutatói tapasztalatait összegezve éppen azt hangsúlyozta, hogy az itteniek történeti tudata mind máig feltűnően sok emlékmozsajtot őriz a kunok ázsiai származásáról, Magyarországra telepedésük körülményeiről.² Ilyen, akár egy-egy valamikori történeti monda töredékeként is értelmezhető szövegeket idézett: „Akkor lakatlan volt ez a terület. Ázsiából jött egy csapat, nyolc-tíz ember a Debreceni úton. Látták, milyen jó a föld és hoztak ide telepéseket.” „A kunok is Ázsiából jöttek, de a magyarok hamarabb jöttek. IV. Béla király fogadta őket. A vezetőjüknek azt mondta, hogy mit akarnak itt. - Új hazát. - Ez már el van foglalva, de én nem akarok ennyi szép, derék hőst leöletni, mert a kunok mind szép, nagy derék emberek voltak. Ha szeretitek Magyarországot, maradjatok itt. Ne menjetek sehova...” Azt is a kun származástudat bizonyítékai közé sorolta Orsi Julianna, hogy jó néhány földrajzi név egy-egy, a 19. század elején keletkezett, karcagi szerzőtől származó s ponyvanyomtatványként közkézen forgó irodalmi feldolgozásból és ettől nem független helynév-magyarázó mondákból egyaránt ismerős kun vezér, vitéz harcos (főképp az Uy Péter megverselte Zádor vitéz) nevével tetteivel értelmeződik - eléggé általánosan - a karcagiak népetimológikus magyarázataiban.³

Az ilyen, bármennyire hitelesnek tetsző néprajzi gyűjtések történeti emlékényaga könnyen félreviszi következtetéseinket, ha a származástudathoz keresünk érveket. Az elbeszélő által (nyilván nem tudatosan) elhallgatott közvetlen forrás híján nincs megbízható fogódzónk

annak mérlegeléséhez, hogy a „szájhagyományban élő” történelmi tudás vajon az iskolában tanultaktól s az olvasmányélményektől függetlennek feltételezhető-e. Illetve - más megfogalmazásban - a „szájhagyományra” hivatkozó 50-100150 évvel ezelőtti irodalmi, helytörténeti feldolgozások és néprajzi közlések, mivel bizonyítottan népszerű olvasmányok voltak, vajon milyen mértékben járultak hozzá az egykori s talán már akkor is a tudálékos történelemértelmezés hatását mutató s töredékes hagyományanyag újrastrukturálódásához. Ezt a lehetőséget persze Orsi is számításba vette, ezért hivatkozott olyan művekre, melyeket esetleg figyelembe vehetünk, ha az eddig idézett, s az ennél is sokkalta gazdagabb török kori mondaanyag közvetlen vagy közvetett forrásait kérezzük. Ennek ellenére hangsúlyozza: „A karcagiak történeti tudatában nemcsak » műhagyományok« vannak. A kun-tudatot tükröző elemek elsősorban családtörténetekben őrződtek meg.”⁴

Szükségtelen ez alkalommal a „műhagyomány” szóalkotásba sűrűsödő értékminősítés vitathatóságát részletesebben elemeznünk. Elegendő annyit számon tartania az olvasónak hogy a „népi eredethagyomány” semmiképpen sem lehetett független attól, amit a helyi iskolákban helytörténeti ismeretanyagként tanítottak, s amit a közkézen forgó olvasmányok közvetítettek. Azért nem, mert mindazok, akiknek „tudós véleménye” ilyen módon popularizálódott, akik tehát a „műhagyományt” teremthették-terjeszthették volna, maguk is a Kunság vagy a Jászság szülöttei voltak. Következésképpen: ugyanarra a népiségtörténeti paradoxonra kellett magyarázatot adniuk, mint a történeti oknyomozás laikusainak. Arra, amit Karcag legnagyobb hatású szülötte, az etnográfus Györffy István - azt hangsúlyozva, hogy a több évszázados vita már eldőlt: a kun nyelv a tatárhoz állt közel - ilyen módon tett szemléletessé: „A kunok az erdélyi szászokkal körülbelül egy időben települtek hazánkba. A szász még ma sem tud magyarul. A kunok fölött pedig a nyelvészek sokáig vitatkoztak, hogy egyáltalán volt-e külön nyelvük, vagy már beköltözésükkor magyarul beszéltek?”⁵

Györffy ebben az 1939-es cikkében utalt arra is, hogy „az egykori kun nyelv tudata még él a nép között”, hiszen néhány éve a túrkevei főjegyző „kun Miatyánk-szöveget írt le a nép ajkáról”. Egy korábbi dolgozatában (1910-ben) pedig azt emlegette, hogy „a kun nyelv csak a 18. század végén némul el végképp”.⁶ Csakhogy ezzel a 20. századra kikristályosodott tudományos állásponttal nem voltak feltétlenül szinkronban a helyi közvélekedést szintén alakító-formáló válaszok! A karcagi helytörténész, Szentesi Tóth Kálmán (akinek a városban betöltött vezető funkciói miatt igen magas volt a helyi presztízse) még 1940-ben is, jóllehet ismerte a legújabb kutatási eredményeket, hiszen ezekkel vitatkozott, konokul kitartott amellet, hogy a beköltözött kunoknak magyarul kellett beszélniük. Ironikusan emlegette a tudósok buzgalmát: „Öreg emberek után kutatnak, akik talán még emlékezetből el tudnák mondani a kun nyelvű Miatyánkot. Ilyen öregekre azonban nemigen sikerül ráakadni.” És hivatkozott a karcagi gimnázium idegennyelvtanárának különös szokására is: 1904-ben a hatodik osztályosoktól megkövetelte, hogy a „Miatyánkot németül, latinul, franciául és törökül tanulják meg”. Amiből azonban - érvelt - néhány száz év múltán aligha lehet majd arra következtetni, hogy „a magyar Alföldön, a Kunságon a régmúltban fontosnak tartották a török nyelv ismeretét, mert még az imádságot is tanították törökül”.⁷

Ez a kutatási eredményekhez mérten naiv és szemellenzős következetesség, legyen bármennyire anakronisztikus is az önálló kun nyelv létezésének tagadása, nem elemi tájékozatlanság. Csupán a 19. században általánosan elfogadott, a jászkunok legnagyobb hatású történésze, Gyárfás István által is fennen hirdetett eredethagyomány továbbéltetése.⁸ Vagyis: a „kunok vagyunk, de magyarul beszélünk” tartalmú paradoxon legkézenfekvőbb feloldási lehetőségének abszolutizálása. A jász származék Horváth Péternek, a jászkun történelem egyik első búvárlójának a 19. század első évtizedeiben megfogalmazott véleménye már egyértelműen kifejezte a paradoxonra adható logikai választ: „A' Kúnok Magyar Hazánkban könnyen változhattak Magyarokká; mert értették a' Magyar nyelvet (...) azon állításunk, hogy valamint más be költözött akár Német, akár Tóth 's Orosz vagy Oláh nemzet

a' Magyarok közt a' maga anya nyelvét fenn tartotta, ugy a Kúnok is, ha mas nem Magyar nyelvel éltek volna, annak legalább valamely nyomait hagyták volna..."⁹ Bár nem fejtette ki részletesen, nyilván ugyanígy - mert a 18-19. század fordulóján a kun nyelvnek már emléke sem élt, lényegében logikai úton - következethetett a Szentesi Tóth Kálmán által „koronatanúként” idézett kortárs Uy Péter karcagi ügyvéd és költő, a helybeli református lelkész fia, a Nagykusnág-szerzte különösen népszerű ponyvaolvasmány, a Zádor és Ágota című kun rege szerzője. Aki a hajdanvolt kun vezérek hősi tetteit részletezve 1825 előtt keletkezett verses elbeszélésében a máig népszerű helynévmagyarázó mondákat újrastrukturáló helyi folklór közvetlen forrása lett, ízig-vérig magyar vitézekként szerepeltette az ősoket.¹⁰ Az ekkortájt szintén közkeletű eredethagyományt pedig ezekbe a sorokba sűrítette:¹¹

Tudok én, kik azt állítják,
Hogy a kún, hajdanában
Ellenség és rabló képpen
Jött volna a Hazába,
Hogy a magyarral nem egy vér,
S más nemzet volt nyelvére,
És a magyarnak erővel
Magát bé furt zsellére.

Létezett tehát egy másféle eredethagyomány is, melynek - úgy tűnik - már a 18-19. század fordulóján is a kun nyelvű Miatyánk fennmaradása volt a legdöntőbb érve. E nagybecsű szövegemlék bizonyító erejével kapcsolatos fenntartásokat Karcag szülötte, Mándoky-Kongur István, a kun őseire mindig is büszkén emlékező turkológus fogalmazta meg. A kun nyelvnek ez a tudós búvárlója, aki eleddig a legtöbbet tette a kun eredetű tájszavak összegyűjtése, ezzel együtt a kun öntudat élesztése és tartalommal telítése érdekében.¹² A kun Miatyánkról írott, higgadtan érvelő tanulmányának főbb gondolatai így összegezhetőek:¹³

Nem lehet véletlen, hogy éppen az 1730-as években kerül elő e szövegemlék; vagyis akkortájt, amikor a kunok kiváltságainak visszaszerzéséért folyó küzdelemben a legnagyobb szükség volt rá, mint az etnikai folytonosságot igazoló érve.

Bár 1744-ben Bécsben a redemptió ügyében eljáró jászkunsági küldöttség egyik tagja, a karcagi Varró István által feljegyzett szöveggel kapcsolatban azt igyekezett szuggerálni a vonatkozó szakirodalom is, hogy tollba mondója utolsóként ugyan, de még beszélte a kun nyelvet, a gondos szövegelemzés ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Olyan eltorzult formában vetették papírra annak idején Varró István imádságát, mint amilyenek „a Nagy- és Kiskusnágban manapság is élő változatok”.

A redemptió óta mindmáig lejegyzett szövegváltozatok folyamatos népszerűségéhez jelentősen hozzájárult, hogy az iskolában tanították és sokszor publikálták a kun Miatyánkot.¹⁴ Egyébként pedig az iskolai oktatástól függetlenül is eleven lehetett „az ősoktól hátrahagyott és nagy tisztelettel őrzött nyelvi kuriózumhoz, ereklyéhez” való ragaszkodás érthetően emberi igénye.

Ebből az érvelésből persze nem az következik, hogy a kun Miatyánk a redemptió kivívását vállalók „kun” voltának igazolása kedvéért a 18. században konstruált hamisítvány lenne. Mándoky-Kongur István éppen azt bizonyította elhithető erővel (a turkológiában járatlan olvasó csak ennyit állapíthat meg), hogy a Varró István által tollba mondott s azóta is továbbhagyományozott szöveg valóban kun nyelvű. Csupán azt nem fogadta el, hogy a redemptió végrehajtóinak nemzedékében még akadhattak kun nyelven beszélők, s halálukkal-vagyis a 18. század vége felé – némult volna el végképp a kun szó ezen a tájon.

Aligha vitatható, bárcsak logikai következtetés, hogy a 17-18. század fordulóján, ha nem is beszéltek már a kun nyelvet, még elevenen élhetett a kontinuus lakosság kun származástudata. A török hódoltság alatt többször menekülésre kényszerült törzsökös

lakosság egy részének, bármilyen kis részének, újra meg újra vissza kellett térnie szülőföldjére - Bellon Tibor is, Orsi Julianna is erre a következtetésre jutott¹⁵ -, másképpen ugyanis nem lehet megmagyarázni, hogy az úgymond - „lakatlan” Alföld, így a Nagykunság falvaiba-mezővárosaiba irányuló telepés mozgalom ellenére megőrződtek a kun eredetű földrajzi nevek és tájszavak. Kontinuus lakosság feltételezése nélkül az sem lenne értelmezhető - folytatódna a megfontolásra érdemes logikai érvek -, hogy a Jászkunság hódoltság utáni elzálogosítását-eladását¹⁶ közjogi érvekkel támadó s a redemptióval végződő mozgalomnak megfelelő ideológiai bázisa lehetett a kun (s természetesen a jász) privilégiumokra való hivatkozás, s ami ebben a hivatkozásban a legfontosabb: a kiváltságokat a Jászság és a Kunság területének minden lakójára vonatkoztatták.

Ne feledjük: a redemptió nem csupán a vezető réteg, az ideológiai eszközökkel is manipuláló „helyi politikai elit” műve volt - valóban *tömegeket* mozgósított! Mindazokat, akik vállalták a Jász-Kun Kerületek 250 ezer forintnyi, a településekre, majd gazdaságokra lebontott váltságösszegének a megfizetését. Mozdósította a (véltetően) túlnyomó többségben lévő beköltözötteket (más megyékből ide szökött jobbágyokat) is, azokat tehát, akik sajátjukká lényegítették a kun eredethagyományt, mert érdekük így kívánta. Mely, mint létező tudati elemekből, de nem az etnikus identitásból tudatosan konstruált ideológia eleve nem eredményezhetett a kunszármazék lakosokra is, a beköltözöttekre is egyformán érvényes, mindannyiuk által fenntartás nélkül elfogadott származásmagyarázatot. *Ezért* lehetett összebékíteni a kétféle értelmezést a kunok nyelvéről. *Egyrészt* a magyartól megkülönböztethető idegen nyelv valamikori meglétének bizonygatása az *egyetlen* szövegemlékkel. (A tájszavak kun eredetéről ugyanis csak azóta és annyian tudnak, amióta s amennyire a modern turkológia érvei popularizálódtak.) A kun Miatyánk szövegét viszont nemcsak a kunszármazékok használhatták/használták fel igazolásként: bárki számára megtanulható volt, hiszen tanították; tudatos választássá egyszerűsödött tehát, ha valaki ezzel akarta bizonyítani a maga „kun” mivoltát. Másrészt pedig a kunok magyar nyelvűségéről szóló fenti gondolatmenet elfogadása. Mely, bár spekulatív gondolati konstrukció, a napi tapasztalatokkal könnyen összeegyeztethető („magyarul beszélünk”) és a magyar identitással sem ellenkezik („ha magyarul beszélünk, csakis magyarok lehetünk”).

Nem vitás: a hivatalos jász-kun ideológia is inkább ez utóbbi gondolatot szuggerálta. Az 1845. május 20-án, a redemptió centenáriumán tartott jászberényi ünnepségsorozaton - mely az elhangzott szónoklatok és a transzparenszek szövegét felkutató Botka János szerint a „Jászkunság [...] mindenkori legnagyobb és legemlékezetesebb ünnepe” volt¹⁷ - alig van nyoma a jász és kun etnikumra-nyelvre, mint elkülönítő jegyre, hivatkozásnak. Ha mégis „nemzetként” különböztetik meg a jászokat és a kunokat, mintha tudatosan kódósítanék el a szónokok a „vitéz magyar ősök” dicső és magasztos tetteiben részes „Jász és Kun nemzet” közjogi megkülönböztetésének, kiváltságainak egykori indokát. És a „régii jász és kún szabadságokat visszaszerezni képes” redimáló ősök emlékét úgy idézte fel a főkapitány, hogy gondosan kerülte az elkülönítő etnikai jegyekre a hivatkozást, mondván: „Legyetek áldottak hamvaitokban is, ti nagy férfiak, kik e nagy tettet, a Jász és Kun Nemzet váltságát okos bátorsággal, megfeszült ésszel, köz egyetértéssel, és oly temérdek pénz öszvegnek megszereztesével önértékeitekből végrehajtottátok, és így a fekete gyásznapokat megszüntettétek.”

A redemptus hagyomány összetevői

Ha a redemptiót végrehajtó ősök tettének „imába foglalása”, ennek az alkalmi szónoklatnak emelkedetten ünnepélyes hangneme nem a hétköznapokat jellemezte is, magának a ténynek, az önmegváltáshoz való közösségi és személyes hozzájárulásnak a számon tartása minden redemptus család számára létkérdés, elemi érdek volt. Az egyes

községekben felfektetett földkönyv (Liber Fundi) ugyanis, melyben az 1750-es években a redemptióhoz való hozzájárulás összegét és az annak arányában kiosztott *tőkeföldek* terjedelmét rögzítették, minden későbbi, a birtokjoggal összefüggő döntésnek viszonyítási alapja lett. Mind a közös tulajdonban maradt határrészek (pl. a halászóvíz, a nádas rét, a legelő) hasznából való részesedés kiszámításakor, mind az újabb meg újabb birtokkiosztásokkor (a 19. század második felében, részben még századunkban is!) ezt a „redemptiós kulcsot” vették alapul.

Az érdek a magyarázata annak, hogy a redemptus gazdák gondosan megőrizték - őrzik ma is - családi irataik között mindazokat a dokumentumokat, melyek az ősöknek a redemptióban való részvételét bizonyítják. S magyarázza azt is, hogy a mai idős generációból legalább azt mindenki számon tartja, hogy századunkban kinek-kinek „a belső föld után vót legelője [...]. Akinek belső földje vót, forintos földje - így mondták abba az időbe: forintos föld...”¹⁸

A redemptusokhoz tartozás azonnali öntudattá erősödése, s ami ezzel egyet jelentett: a megváltkozásra anyagi lehetőségek híján annak idején képtelen, így a maguk szegénységét leszármazottaikra örökítő irredemptusoktól való ön-megkülönböztetés elsődlegesen módos gazda-szegény ember oppozíciót jelentett. Ezt jelentette a 20. században is, ha a valamikori földmegváltók leszármazottai közé tartozás együtt járt a vagyon akkumulálásával; amire egyébként annál nagyobb volt az esély, minél nagyobb volt a *tőkeföld*. Ennek következményeként a legnagyobb földváltók leszármazottai többségükben a kuláküldözésekig a módos gazdák közé tartoztak: a gazdasági elit személyi összetétele elég keveset változott két évszázad alatt. Jellemző volt persze a kisebb vagyonú redemptus családok lecsúszása, egyes irredemptusok szerencsés felemelkedése is - ennek részleteit még nem ismerjük. Úgy tűnik, hogy századunkban, a redemptusokhoz tartozás közjogi előnyei elenyészvén, jelentősen felgyorsultak a látványos helycserék a valamikori redemptusok és irredemptusok között - legalábbis a vagyonosság mértékében. Annyira mégsem gyorsultak fel, hogy ne maradt volna meg presztíznövelő családi háttérnek az ősök redemptus volta. Másik oldalról pedig: ne csökkentette volna a feltörekvő, komoly vagyont szerző „szegény ember” személyes presztízsét, hogy ősei nem tartoztak a törzsökös és redemptus réteghez.

Szükségtelen tovább részleteznünk, hogy mi mindent fejezett ki a valóságos társadalmi-vagyoni helyzetből a redemptusok öntudata, s mi mindent fedett el belőle, ha egyes családok öröklött presztízse távolodóban volt a „valóságtól”. Ez alkalommal úgyis csak annyi tartozik a helyi társadalom rétegzettségéből a témánkhöz, hogy a kun származástudat *nem volt* része a redemptióból eredő réteggülönbségek értelmezésének-magyarázatának. Azaz: a falusi-mezővárosi közvélemény a (valóságos vagy vélt) kun ősöknek nem, csupán a redimált ősöknek tulajdonított materiális előnyökre váltható jelentőséget.

A kun származástudat közösségen belüli jelentőségvesztésével, a redemptióhoz való személyes viszony középpontba kerülésével függhet össze az is, hogy „kifelé”: az azonosságtudatot kinyilvánító csoportként sem a redemptió kivívásához segítő etnikus eredethagyományból formálták meg identitásukat a Hármas Kerület lakói: a jász és a kun redemptusok. A közigazgatási egységhez, a kiváltságoltak kerületéhez tartozásukat telítették az identitást is kifejező tartalommal, mondván: „nagykunok vagyunk”. Ennek teljességgel hiányzik az etnikumra utaló tartalma, annak ellenére, hogy - amint ebből az 1846-ra datált csúfolódó nótából kitetszik¹⁹- afféle „etnikus sztereotípiák” is kifomálódtak a három közigazgatási egység lakóinak jellemzésére:

Nagykun görbe,
Kiskun törpe,
Jász egyenes.

Amire a válasz:

Nagykun fényes,
Kiskun kényes,

Jász elmehet.

A Jászkunsághoz tartozásnak, mint csoportjellemzőnek a tudata a jobbágyparaszti környezethez képest privilegizált állapotot tekintette a leginkább hangsúlyozandónak. Ezt az amúgy eléggé absztrakt, csak a földesúri alávetettséghez viszonyítottan konkrét jelentésű *szabadság* szóval fejezték ki Jászkunság-szerte. Az 1845-ös centenárium jászberényi transzparensén pl. ilyen patetikusan:²⁰

Jász és kún vigadozz, száz évek óta szabad vagy,
Míg föld, ég 's a' haza állanak, légy te szabad.

A „nem úrbéres” társadalmi helyzet jelölésére szűkült szabadságfogalom, a redemptus frazeológia talán legfontosabb fogalma, természetesen nem zárta ki az aulikus érzelmek túlcsoportosulását: a redemptiót lehetővé tevő Mária Terézia emlékének kegyeletteljes ápolását, és minden egyes királyi herceg, egyben nádor és jászkun főkapitány személyes látogatásának zajos megünneplését. A Habsburgok iránti hálatelt érzelmek (nehéz egyébként megítélni, hogy a helyi politikai elitnek mennyire sikerült elterjesztenie...) egyszer-1849-ben - látványos konfliktusba is került az éppen ekkor *másféle* tartalmú szabadságfogalommal: a karcagiak ledöntötték az 1805. évi nádorlátogatás emlékére 1808-ban emelt obeliszket, és „megrohanták a városházát, amelynek szobáiból a Habsburg-ház tagjainak arcképét nyomdafestéket el nem tűrő kifejezések mellett kidobálták”.²¹ Aligha lenne ennek a „spontán népi megmozdulásnak” szimptomatikus jelentése, ha az eseményeket (s a Nádor-emlék ismételt felállítását) felidéző Szentesi Tóth Kálmán nem nyilvánítaná ki *1940-ben*, hogy a nagykunsági szabadságfelfogás és a „jó” Habsburgok iránti feltétlen lojalitás korántsem összebékíthetetlen: „Az a barbár rombolás, amelyet dédapáink a Nádor-emléken elkövettek, a Habsburg-háznak és nem József nádor személyének szólt. József nádort ezután is tisztelték és becsülték.”

Teremtett hagyomány

Bellon Tibor a helyi levéltári források gondos tanulmányozásából arra következtetett, hogy a 18-19. század fordulójára vált a Nagykunság lakossága, függetlenül attól, hogy eredetileg „őslakosok” vagy jövevények voltak, „gondolkodásában, mentalitásában egységessé”. Ekkorra teljesedett ki az a „sajátos tudati rendszer, amelyet századunk helytörténetírói »nagykun öntudatnak« neveztek, de amelyre jobban illik a »redemptus öntudat« kifejezés, hiszen ezzel az öntudattal az irredemptusok nem rendelkeztek, még azok sem, akik bizonyíthatóan »őslakosok« leszármazottai”.²²

Meghatározó jelentőségű volt ez az öntudat - amint eddigi elemzésünkben kitetszett - az 1870-es években történt közigazgatási átrendeződés után is, pedig ekkorra már tartalom nélküli történeti és táji fogalomként létezhetett csupán a Nagykunság. A hiánya is öntudaterősítő tényezővé vált! Györfly István 1908-ban, Jász-Nagykun-Szolnok megyére - a helyiek szóhasználatában „muszáj vármegyére” - utalva azt a tapasztalatát rögzítette, hogy „a három terület most is annyi felé húz. A büszke jász és kun most sem szívesen vegyül szomszédaival”.²³

Elkeseredetten küzdött érte, hogy ne kelljen „vegyülnie”. A Jász-Kun Kerület megszüntetését s az új megye (vagy megyék) megszervezését célzó előkészítő tárgyalások során „Kun megye” kialakításának tervei is határozott formát öltöttek, s a megyeszékhely rangjáért Karcag és Kisújszállás megközelítően azonos eséllyel vetélkedett.²⁴ Azóta - ha a jász és kun ellenzékiesség genezisének vázolják - a „Kun megye” létrehozását megtagadó kormányzati-hatalmi döntés is besorolódik a kunokat és jászokat sújtó intézkedések sorába...

Azért utaltunk a redemptióból levezetett szabadságeszmény és a megváltozott közjogi viszonyok ellenére talán megőrizhető igazgatási önállóság végül is sikertelen összekapcsolási kísérletére, mert szimbolikus jelentőségűnek érezzük. Kifejezi ez a kétségbeesett igazodás és dacos sértettség, hogy a „nagykun öntudat” - vagy Bellon pontosítását elfogadva: a „redemptus öntudat” - nemcsak a parasztbirtokosi, az úrbéresekéhez képest vitathatatlanul szabadabb létállapot mentális élményével, hanem az azonos közjogi helyzetűek privilégium biztosította önkormányzatiságának fenntartás nélküli elfogadásával, sőt, igénylésével is egyet jelentett. Nyilván ezért nem engedhették véglegesen elveszni a jelenlegi közigazgatási beosztás-immáron csak szimbolikus - történeti utalását. Az 1949-es megyerendezéskor (lényegtelen, hogy a lokális identitás elleni megfontolt támadás részeként-e) a hosszú nevű megyét „Szolnok megyévé” keresztelték át - 1989 után azonnal visszaperelték tehát a hajdani jász és kun kerület mai lakói a Jász-Nagykun-Szolnok megye elnevezést.

Mostani elemzésünk szempontjából persze a Jász-Kun Kerületben testet öltött önkormányzatiság csak egyetlen vonatkozásban érdemel figyelmet. Korábban utaltunk rá, hogy a Nagykuság lakói az igazgatási beosztás tényéből szokták levezetni a „nagykunok vagyunk” önazonosítást. Ennek a bizonyosan nem etnikus tartalmú identitás-meghatározásnak a kialakulását, meggyőződéssé szilárdulását aligha függetleníthetjük mindazoktól az igazgatási, a napi tevékenység s a távlatos aspirációk jogi (és erkölcsi) kereteit aprólékosan szabályozó rendeletektől és eseti intézkedésektől, melyek végső eredményükben „rendi csoporttá” szervezték a Hármaskerület - s mert a nagykun kapitány külön is intézkedhetett, ezen belül a Nagykuság - redemptusait. Amiből viszont annak is következnie kell, hogy a jászkun önkormányzattal egybefonódott önazonosság-tudat, nehezen felmérhető ugyan, hogy milyen mértékben, de aligha vitathatóan, nem egészen spontán módon alakult olyanná, amilyen: a tudatos hagyományteremtés fejleménye is. A nagykusági települések kikristályosodott, már-már „normává” szilárdult rangsora pl. egyértelműen levezethető azokból a kerületi határozatokból és intézkedésekből, melyekben az egyes települések bármilyen kötelezettségének kirovására a népességszámot tekintették az „igazságosság” zsinórmértékének. Nem a puszta számadatoknak van eligazító jelentősége az 1808-ban kiállítandó, összesen 78 nagykusági insurgens szétosztásakor (Karcagnak 21, Kisújszállásnak 14, Túrkevének 13, Kunmadarasnak és Kunszentmártonnak 11-11, Kunhegyesnek 8 hadra kész katonával kellett részt vennie a nemesi felkelésben).²⁵ Sokkal inkább a benne kifejeződő tendenciának; annak ti., hogy az ilyen és ehhez hasonló kivetésektől függetlenül *ugyanígy* élt - tulajdonképpen él máig - a települések közötti presztízssorrend: a lokálpatrióta vetélkedések *éppen ezt* remélik megcáfolhatni. Az sem lehet tehát „véletlen egybeesés”, hogy 1895-ben, a „millenniumi kun lakodalomra” készülve, a tanácskoznival összegyűlt küldöttek majdnem pontosan a fentebb idézett számokban tükröződő presztízssorrendnek megfelelően döntöttek el: hány ifjú párt, hány lovat s szekeret állíthat ki - s köteles is kiállítani - a hat község a közös látványosság résztvevőjeként.²⁶

Bármennyire ötletszerűnek tűnik is e példa, azt talán szemlélteti, hogy a csoporthoz tartozás miként lényegített „saját hagyományá” egy evidenciából adódó folyamatos közigazgatási megfontolást. A hagyományteremtődésnek ez a felettébb egyszerű mechanizmusa segít megértenünk, hogy a helyi hivatalnoki-értelmiségi réteg- ha úgy tetszik: a helyi politikai elit manipulatív szándék nélkül, puszta létevel is befolyásolta a falvak-városok redemptus közösségeinek mentalitását és történeti tudatát. A vezetésnek irányításnak ugyanis nem a hatalmon lévők és alávettettek rendi értelmű s eredendő oppozíciója volt a meghatározó lényege: a jászkusági elit és a parasztlakosok abban az értelemben azonosak voltak, hogy „nem parasztként” határozták meg magukat. Bármennyire „parasztos” volt egész habitusuk, nem indokolt a „néphagyományok” letéteményeseiként elkülöníteni őket a „műhagyományok” értelmiségi sugalmazóitól, a vezető redemptusoktól.

Ha valamiféle „autochton” népi hagyományt feltételezünk, azaz kirekesztjük vizsgálatainkból az úgymond „értelmiségi hagyományt”, értelmezhetetlen marad, hogy miért is tűnik - Örsi Julianna s a magam adatfelvételei szerint legalábbis - meghatározóbb jelentőségűnek a karcagiak, mint a kisújszállásiak körében a kun származástudat. Az 1995-ös redemptiós ünneppsorozat karcagi záró eseményein szerzett élményekre-tapasztalatokra visszautalva: vajon miért érezhette szükségét a mai politikai és szellemi elit, hogy a művészi szimbólumokat a kun-kazah azonositást sugalmazva tegye egyértelművé?

A mai identitáskeresés logikus fejleménye annak, ahogyan e két szomszédos, egymással folyton rivalizáló kisváros értelmisége a 19-20. század fordulóján az urbanizálódást szolgáló kulturális mozgalmakat konkrét céllá fogalmazta. Majdnem egy időben jelent meg egy-egy helyi lapban a karcagi és a kisújszállási múzeumalapítási felhívás. A még egyetemista Györffy István a hetedfélszáz esztendeje e tájon élő kun ősoktól indította a költői hevületű történelemismertetést, hogy közérthetően megindokolja egy nagykunági s elsősorban *néprajzi* múzeum parancsoló szükségességét.²⁷ A beköltözött, de néhány esztendő alatt teljességgel asszimilálódott Karácsony Béla, a kisújszállási gimnázium tudós tanára meg sem említette az iskolai gyűjtemény néprajzi múzeummá fejlesztésének indokai között a kun ősoekre emlékeztetés kötelességét: a civilizáció által, úgymint selejtezésre ítélt paraszti tárgykészlet megmentésének sürgető voltával, utolsó lehetőségével érvelt- ugyanúgy, mint bárhol Magyarországon a néprajzi gyűjtés lelkes szervezői.²⁸ Ahogy azzal is sok-sok szálon összefügg mindaz, amit a bevezetőben részleteztem, hogy Karcag újra meg újra elindított a tudományos pályán olyan turkológusokat, akik karizmatikus (és helybeli) személyiségek lévén, életükben is, haláluk után is katalizálni tudják a redemptus és nagykun öntudat mélyén lappangó, már a 18. században is újraformált, a redemptiós küzdelemben hatékonyan bizonyult „kun származás” emlékét.

JEGYZETEK

- 1 Ahol nem jelölöm meg a forrást, ott a szó szerinti idézetek és az általánosítások 1984 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal végzett kisújszállási adatgyűjtéseim eredményei.
- 2 Örsi Julianna: *Karcag társadalom szervezete a 18-20. században*. Budapest 1990. (=Agrártörténeti tanulmányok, 16.) 13-16; Ugyanő: A Nagykunág, mint néprajzi csoport (Karcag és környezete kapcsolatrendszerének vizsgálata). In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv VII*. Szolnok 1990. 347-366.
- 3 Örsi i. m. (A nagykunág ...) 349-351. - Vö.: Uy Péter: *Zádor és Ágota a debreceni. útban. Felette érdekes kun história Szent László király idejéből* (Kiadja: dr. Szentesi Tóth Kálmán és Kádár Imre). Karcag 1927.
- 4 Örsi i. m. (A nagykunág...) 354.
- 5 Györffy István: *Magyar nép-magyar föld*. Budapest 1942. 28. (Kik voltak a kunok? című előadás a kunok betelepülésének 700. évfordulóján rendezett Jász-Kun Kongresszuson) 6 Györffy i. m. 117. (A nagykun tanya című tanulmány)
- 7 Szentesi Tóth Kálmán: *Történelmi emlékek a Jászkunág és Karcag múltjából*. Karcag 1940. 63-71.
- 8 Gyárfás István: *A jászkunok története, I-IV*. Kecskemét-Szolnok-Budapest 1870-1885. - Megfontolandóak a hun-hungarus-kun középkori eredetű azonositással kapcsolatban Györffy György érvei: a középkori historikusok úgy vélték-fejtegette-, „hogy a túlnépesedett Szkitia, mint egy túlhevített kazán, időnként kibocsájt egy tömegnyi harcost Góg és Magóg népei közül, és mindet a szittyák utódának tekintették”. Ez a felfogás jelentette az alapot Gyárfás számára is annak a tévedésnek a kritikátlan átvételéhez, hogy a „szittyáktól a kunokig mindannyian magyarul beszéltek, s a magyarok folytonossága e hazában a történelem hajnalától napjainkig tart.” (Györffy György: A Nagykunág és

- Karcag a középkorban. In: *Karcagi várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bellon Tibor-Kaposvári Gyula. Karcag 1974. 3-4.)
- 9 Horváth Péter: *Értekezés a' kúnoknak és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotokról*. Pesten 1823. 40. - Horváth Péter (1756-1829) életrajza: Gyárfás i. m. II. kötet (1873) IV-IX. lap
- 10 Uy Péter i. m. - L. ebben a kiadásban Szentesi Tóth Kálmán előszavát; szerinte 1820-1880 között a kun városokban a legelterjedtebb olvasmány volt a Zádor és Ágota, melynek összesen hét (két verses, a többi prózai) ponyvakiadása forgott közkézen.
- 11 Szentesi Tóth i. m. 66. és Uy Péter i. m. VI. (Szentesi Tóth bevezetője)
- 12 A kun nyelvvel kapcsolatos kutatásainak (posztumusz kiadású) monografikus összegzése: Mándoky Kongur István: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag 1993. (=Keleti örökségünk, 1.) - Mándoky Kongur István (1944-1992) életrajza, munkásságának karcagi és kazakisztáni méltatása: Ökrösné Bartha Júlia: In memoriam Mándoky Kongur István. *Jászkunság XXXVIII.* (1992.) 6. sz. 13-15; Agoston Gábor-Makszumkizi Ongajsa: Mándoky Kongur István. *Jászkunság XXXIX.* (1993) 2. sz. 9.; Bajandur Vad Lasin: *A kun tudós. Jászkunság XXXIX.* (1993) 3. sz. 16-19.
- 13 Mándoky István: A kun miatyánk. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1973*. Szolnok, 1973. 117-125. (A korai dolgozatok, így ez az elemzés is, a „kun identitás” emocionális töltetével át- meg átszőve kerültek bele a fentebb idézett összegző kötetbe.)
- 14 A népszerűsítés szándékával közölt (valószínűleg) legfrissebb kun Miatyánk-szöveget a kisújszállási polgármesternek köszönhetjük. Ő Mándoky kutatásaira és baráti közléseire hivatkozva tette közzé a leghitelesebbnek mondott változatot: Ducza Lajos: A kun miatyánk. In: *Kisújszállás és Vidéke Nagykun Kalendárium az 1992. szökőévre*. Kisújszállás 1992. 133-134.
- 15 Bellon Tibor: *Nagykunság*. Budapest 1979. 26-33; Örsi i. m. (A Nagykunság...) 353-354
- 16 A redemptiót megelőző fél évszázad legújabb összefoglalásai: Kiss József: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején 1702-1731*. Budapest 1979; Ugyanő: *A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731-1745*. Budapest 1992. (=Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 114.)
- 17 Botka János: A Jászkunság megváltásának százados ünnepe (1845. május 20.). In: *Zounuk -A Solnok Megyei Levéltár Évkönyve*, 4. Szolnok 1989. 341-377.
- 18 Kisújszállási tapasztaltaim Nagykunság-szerte általános érvényességéhez 1. Bellon i. m. 69-87.
- 19 Tóth Kálmán: Kisújszállás a 48-as szabadságharc előtt és a 48-as szabadságharcban. *Kisújszállás és Vidéke XXVIII.* (1920. aug. 1.) 31. sz. 1-2.
- 20 Botka i. m. 375.
- 21 Szentesi Tóth i. m. 84-91. (József királyi herceg 1805-ben meglátogatta Karcagot című fejezet)
- 22 Bellon i. m. 188.
- 23 Györffy István i. m. 52. („A Nagykunság és környékének népies építkezése” című tanulmány)
- 24 Seres Pálné: *Jász-Nagykun-Szolnok megye kialakítása*. Szolnok 1975. (=Levéltári Füzetek, 2.)
- 25 Bánkiné Molnár Erzsébet: A jászkunság szerepe az 1809. évi napóleoni háborúban és az utolsó nemesi felkelésben. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, VII.* Szolnok 1990. 311.
- 26 *Kisújszállás és Vidéke III.* (1895. márc. 3.) 9. sz. 3.
- 27 Szó szerint közli: Péter László: A karcagi múzeum előtörténete Szücs Sándorig. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1973*. Szolnok 1973. 33-34. (Györffy István: Alakítsunk Nagykun Múzeumot - 1906.)

- 28 Karácsony Béla: Szervezzünk néprajzi múzeumot. *Kisújszállás és Vidéke* XV. (1907. dec. 1.) 48. sz. 1.; Ugyanó: Néhány szó a szervezendő Néprajzi Múzeumból. *Ugyanott* (1907. dec. 15. 50. sz. 2-3.)

MIKLÓS SZILÁGYI

The self-awareness of the Great Kun

The Turkic-speaking Kun settled on the Great Plain in Hungary as nomadic stockbreeders in the 13th Century. By the 16th Century they had merged with the Hungarians, and found their place in the Hungarian feudal system. But they kept their administrative autonomy: they could organise their lives in independent districts which were separate from the counties.

At the start of the 18th Century, after one and a half centuries of Turkish occupation, the Habsburg Royal Court attempted to cancel their privileges: they mortgaged then sold the almost uninhabited territories. But in 1745 those Kun who had survived the Turkish occupation and the serfs who had recently moved into their territory, won back their administrative independence by successfully staking their claim as heirs to the old privileges. Those who paid for their own liberation became peasants free of the obligations of the serf, and their settlements enjoyed collective noble rights. A decisive element in local historical consciousness remains, nonetheless, the Kun origin, with particular reference to the redemptio.

The memory of Kun origin is rather unsure and contradictory. The everyday experience that “we speak Hungarian so we are Hungarians” went side by side with the historical tradition which originated in the Middle Ages, which maintained that the Kun, though late arrivals in the Carpathian Basin, had always spoken Hungarian. Yet at the same time the independence of the Kun language and ethnic group is recorded: a single textual relic exists, a Lord's Prayer in the Kun language recorded in an already deteriorated linguistic state in the middle of the 18th century. These two types of origin tradition were never independent of the self-image suggested by the local political elite, promulgated by education and the reading of the peasants. In our own times the promotion of tradition initiated by the intelligentsia fosters the Kun ethnic conscience, which was also expressed in the Turkic symbols during the festivities organised for the 250th anniversary of the redemptio in 1995.

A far more characteristic element of the historical conscience of the Great Kun is the memory of the redemptio, which is synonymous with the regaining of “freedom”, and which polarized the local society. Even the most basic economic interests necessitated reference to descent from those who took part in the redemptio, because the allotments from the commonly used territories and every new allocation were made in proportion to the “hereditary lands” on the basis of contribution. The self-distinction of those who enjoyed the prerogatives of the redemptio existed as a “regional identity” in relationship with the administrative autonomy of the Great Kun District.

FÜLEMILE ÁGNES

Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi községben Kalotaszentkirály és Zentelke

E tanulmány célja, hogy bemutassa egy, a történelem nagy sorsfordító kataklizmáinak különösen kiszolgáltatott lokális erdélyi közösség történeti élményanyagát, az ahhoz fűződő értékeléseket, valamint a történeti emlékezés lehetőségeit és szerepét identitásának formálásában. A történelmi események sajátos jellegét fokozza, hogy többségük az átpolitizált magyar-román viszony dichotómiájának kíséretében jelenik meg. Kérdés, hogy az állami politika ellentmondásai mennyire hatnak két nemzetiség nagy múltú együttélésére.

Kalotaszentkirály (Sincraiu) és Zentelke (Zam) két egymás mellé települt, összefonódó sorsú község Kolozs megyében (Judelul Cluj, Románia), Bánffyhunyadtól öt kilométerre, a Vigyázó (Vlădeasa) havasok alján. E két, szinte teljesen összeépült települést a Kalota folyó választja el egymástól. Közigazgatásilag 1966-ig külön községet képeztek, viszont egyházszerkezettel már a középkorban egyesült a két falu, közös egyházközséget alkot. Lakóinak négyötöde magyar, egyötöde román nemzetiségű.

Bár e dolgozat nem tekinti feladatának, hogy a kalotaszegi néprajzi csoporttal átfogóan foglalkozzon, bevezetőként mégis érdemes néhány adatot ismertetni. Kalotaszeg mintegy 40 községében körülbelül tízezer református magyar él. A települések népessége körülbelül 200-1300 lakos között váltakozik, nem számítva a térség gazdasági és adminisztratív központjának szerepét betöltő Bánffyhunyad vásáros mezővárost, valamint a vasút és külszíni bányák mellett fekvő, iparteleppé fejlesztett Egerest. Kalotaszeg mintegy 50 kilométer hosszú tengely mentén fekvő, mandula alakú terület. Főtengelye a Kolozsvárt Nagyváraddal összekötő, a Körös völgyében, a Király-hágón áthaladó, nagy múltú főút és hadi út Bánffyhunyad és Kolozsvár közé eső szakasza. A települések a Körös völgyén kívül az Almás, a Kalota, a Nádas és a Kapus nevű patak mentén húzódnak. Délről és nyugatról a Nyugati Kárpátok románlakta vidékének hegykaréja szegélyezi. A vidék négy főbb altájra (Felszeg, Alszeg, Nádas-mente, Átmeneti vidék) osztható, melyeknek megvannak a maguk kulturális és mentalitásbeli sajátosságai.¹ Kalotaszeg etnikailag viszonylag homogén, a magyar lakosság sűrű koncentráltasága jelentős tényezője a pregnáns etnikus identitás kialakulásának. A térség számos településén kizárólagos vagy többségi magyar közösségeket találunk. Nagy általánosságban ehonndható, hogy a terület peremén, főleg a hegyvidékekhez közel eső részeken fordulnak elő vegyes falvak számottevő, esetenként tiszta román lakossággal. Az etnikai arány szinte községről községre változik. Kalotaszeg mindenesetre az egyetlen kompakt etnikus régió, ahol a magyar rurális népesség nem szórványként, hanem még tömbben él a határközeli sáv és a Székelyföld között.

Kalotaszeg neve a magyar néprajzban és a nemzeti kultúra történetében fogalommá vált. A magyar paraszti kultúra egyik leghíresebb, korán felfedezett vidéke, gazdagon árnyalt komplex kultúrával, amelynek minden ága, a zenétől a táncig, a hímzéstől a viseleten át a bútorfestésig vagy a fafaragásig a közép-európai paraszti műveltség egyik csúcsteljesítménye. Jellegzetesen eredeti stílusát a 19. század végi monarchia elit társadalma, a királyi udvartól a nemesi-értelmiségi körökön át a művészvilágig egyaránt fölfedezte. Kalotaszeg divatos kultúr-zarándokhelyé, a magyar szecessziós művészet ihlető forrásává vált. A kívülről jövő érdeklődést kiszolgáló, piacra termelő háziipar hálózatának létrejötté - amely mind a mai napig főleg a főút mentén fekvő községek megélhetésének fontos forrása Gyarmathy Zsigánének köszönhető. Férjének, Gyarmathy Zsigmondnak, a bánffyhunyadi takarékpénztár igazgatójának többek között Kalotaszentkirályon is voltak földbirtokai, és a falu 1848-as eseményeit szemtanúként és résztvevőként élte át.

Az 1910-es években a szentkirályi rokonait rendszeresen meglátogató Ady Endre, a templomhegyről levonuló zentelkiek látványától ihletetten írta szimbólummá vált versét, A

Kalota partját: „Pompás magyarok, templomból jövet / (...) S micsoda nyugodt, nagyságos arcok, / Ékes párták (...) / Oh, tempós vonulás, állandóság, / Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.” Így vonultak, piederasztálra emelve, immár az egész magyar nemzetet szimbolizálva Hungary felirattal az 1904-es Saint Louis-i világkiállítás magyar csarnokának Körösfői-Kriesch Aladár festette freskóján is a pompás kalotaszegi magyarok Ferenc József mellszobra felett (Németh 1981. II. 42. ill.).

A vidék hírnevének, regionális öntudatának kialakulása modellszerű folyamat, amelyben a kívülről jövő hatások éppoly meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is, mint a hagyományörzés belső igénye. Kalotaszeg napjainkban is az Erdélybe irányuló turizmus kiemelkedő látványossága. Népművészete egyes jelenségeiben és egyes falvakban még jelen állapotában is gondosan kimunkált, gazdag jelentéssel bíró, kreatív életerővel telített. Másutt az egykori gazdag materiából csak mutatóban maradt egy-egy tárgy, szokás, amelyek viszont sok esetben mai közösségi, regionális kalotaszegi, egyben kisebbségi identitásuknak tudatosan használt markerei.

Történelem dióhéjban

Az ikerfalv 19. századot megelőző történetéről a következőket érdemes megemlíteni. A két falut a 13. század végén (Zentelke 1291-94), 14. század elején (Szentkirály 1332-37) említik először az írott források. (Mai, részben tanulás által elsajátított helyi történeti szemléletük és közösségi öntudatuk egyik fontos eleme a korai eredet tudata.) Szentkirályon számos nemesi birtokos család élt, egy részük a szomszédos Magyarókerke faluban is birtokos volt (Csánki D. 1913 V. 384). 1842-ben így írtak a községről: „Annyi benne a helybeli és bébíró birtokos, mint zsellér.” (Téglási Ercsey 1891. 126.) Míg Szentkirályt nemesek és jobbágyaik, addig Zentelkét főleg jobbágyok lakták. A Bánffyok a 15. században szerezték meg Sebesvár („Kalotaszeg vára”) birtokát. A várhoz nagy uradalom tartozott, melyet egy mezőváros (Bánffyhunrad) és 22 helység vagy puszta alkotott, köztük Zentelke. (Csánki 1913. V. 252-253.). A rokonsági kapcsolatokban, a kultúra szerveződésében és a tájnyelvben a középkori birtokbeosztás a 20. századig meghatározta a két község egymástól részben független orientálódásának irányait, még olyan falvak esetében is, ahol a földrajzi helyzet nem indokolná feltétlenül a sűrűbb kapcsolattartást. A gróf Bánffy család egészen az 1930-as évekig az ikerközség egyik legnagyobb birtokosa maradt. Földbirtokuk mindkét falu határában megközelítőleg egyenlő arányban feküdt. Udvarházuk az uradalmi központtal Zentelke szélén, egy magaslaton állt. A Bánffy-uradalom cselédeinek és napszámosainak többsége az ikerfalvakból került ki. Nagy birtoka volt a báró Jósika családnak is mindkét falu határában. (Baross-Németh J. 1893. 351-353.) Az ikerközségek az 1560-as években csatlakoztak a reformációhoz. A református Bánffyok sokban segítették az egyesült egyházat. Míg a birtokát inscriptio útján a fiskustól az 1730-as években elnyerő, katolikus Jósika család jobbágyainak megtérésére kápolnát építtetett, papot hozatott. A 18. században a befolyásos megyei közhivatalokat viselő református hitű szentkirályi nemesek segítségével maradt meg Zentelke jobbágyainak többsége is a református hitben.

1.tábla *A népesség vallás szerint*²

	1850	1900	1910	1941
Szentkirály				
református	496	599	702	761
római katolikus	16	11	29	20
görög katolikus	150	185	267	204
görögkeleti	-	22	-	11
izraelita	5	21	30	23
baptista	-	-	-	32

Zentelke				
református	442	602	644	734
római katolikus	2	19	12	17
görög katolikus	73	107	125	75
görögkeleti	7	7	-	4
izraelita	-	5	16	6
baptista	-	-	-	33

(KSH 1991. 381, 383, KSH 1992. 182-187)

2. tábla A népesség anyanyelv szerint

	1857	1880	1910	1930	1941
Szentkirály					
magyar		628	828	763	828
román		183	217	319	222
egyéb		53	-	10	4
együtt	667	864	1046	1092	1054
Zentelke					
magyar		571	667	742	786
román		73	125	120	83
egyéb		44	5	6	-
együtt	524	688	797	868	869

Bár az ikertelepülések kontinuosak maradtak, hányatott történetük során többször érte őket támadás. Például 1658-ban a II. Rákóczi György serege ellen induló büntető hadjárat részeként török-tatár hadak dúlták fel. Történetüknek talán legtragikusabb traumája az 1848-49-es szabadságharc idejére esik. 1848. november 7-éről 8-ára virradóan a szomszédos román hegyi településekről összeverődött parasztsereg rohanta meg és égette föl a községeket. Nemes lakosai közül többit felkoncoltak. Ekkor Szentkirályon mintegy 20-25 nemescsalád lakott, itt volt a szolgabírói járás székhelye és adóhivatala is. „Ezen időben tehát Kalotaszegnek a központja nem Bánffyhunad, hanem Kalotaszentkirály volt úgy társadalmilag, mint közigazgatásilag” (Vincze 1891. 156). Az 1848-as támadás során pusztultak el a lakóépületek mellett a templom kazettás mennyezete, belső berendezése, levéltára, anya- és jegyzőkönyvei. Az ezt követő években „lakói oly szegények voltak, hogy a magok hajlékait is alig voltak képesek felépíteni, nem hogy még középületeiket is felépíthessék” (Vincze 1891. 164). A Zentelkén állt két kastély közül 1848-as pusztulásuk után csak az egyiket építették újjá, ezt a Jósikáktól megvette a Bánffy család, így az ő uradalmi központjuk helyben maradt.

A falu 19-20. századi történetében 1848, 1918-19, 1940-44, 1961-63, 1989-90 az általuk is kiemelt főbb sorsfordulók. A 20. századi eseményeknek az itt következő bemutatása nagyjából az adatközlők visszaemlékezésén alapszik.

1918-tól, Erdély Romániához kerülésével a község számos változást élt át. A román hadsereg 1918 decemberében vonult be a faluba. „Olyan félkatonák voltak, lóháton bocskorral. Civilség volt felszerelve.” A közigazgatás és az iskolarendszer átalakítása csak néhány példa az uralomváltás következményei közül. 1923-ban, a romániai földreform során kisajátították és fölosztották a Bánffyok uradalmi földjeit. A falubeli szegénység egy-két hektárt kapott, románok, magyarok egyformán. Viszont a földek jó részét - márpedig az uradalom szántói a faluhoz közel eső, jó adottságú részeken helyezkedtek el - a szomszédos Nagykalota román község gazdái között osztották szét. Később az udvarházat, melynek legutolsó tulajdonosa gróf Bánffy Miklós, az író volt, elbontották. „1927-ben még volt szüreti bál a kastélyban, és már '29-ben hordták is a köveit Bökénybe, Székelyjőba, Méregjőba. A gróftól egyszerűen elvették.” A kastély anyagának jó részét Nagykalota (Calata) román

község állami iskolájának és közművelődési házának építésére fordították (Szabó 1942. 144). A 30-as évek második felében a korábban prosperáló és piacra termelő nagybirtok maradványát is felszámolták, a „bennvalókat” és a kertet kiárusították. A kastély gazdasági épületeinek egy részét átépítették lakóházzá. Az uradalom helyén, Zentelke szélén főleg román családok telepedtek meg.

1940. augusztus 30-án „meghozták a bécsi határozatot”. Kalotaszentkirály-Zentelke a magyar hadsereg szeptember 17-iki bevonulásával határközség lett. Szentkirály határát gyakorlatilag kettészelte az új államhatár, a földek jelentős része a romániai oldalon maradt. A gazdák csak engedélylyel, a napnak meghatározott szakaszában léphettek át a határt, hogy megműveljék földjeiket, ami nem felelt meg a mezőgazdasági munkák ritmusának. Ily módon az úrbéres közösség nem tudta ellátni feladatát, az irányított gazdaság, a háromnyomás rendje szétzilálódott, elhagyogatták a határon túl eső földek megművelését. Az új határ a falu kapcsolatrendszerének (mind magyar, mind román) integrációs körét - beleértve a rokoni kapcsolatokat is - szétvágta.

1941. október 13-án a falubeli férfiak már rukkoltak be a magyar hadseregbe.

Meglepő az is, hogy a rendelkezésre álló rövid idő alatt, a civil élet mennyi területét behálózta stratégikus szervezetségével az új magyar államhatalom. Átszervezték az adminisztrációt, az iskolát, megalakították a leventeegyletet, még Gyöngyösbokrétás csoportot is toboroztak.³ „Már a magyar világban is kezdtek menni polgáriba, vasúthoz s maradoztak el a faluból a fiatalok.” Mezőgazdaságukban a modernizáció jelentős része a „magyar világ” idején történt: Bánffyhunyadon aranykalászos gazdatanfolyamot indítottak, mezőgazdasági hiteleket, akciós vetőmagokat, gépeket, nemesített állatfajtákat kínáltak. Ekkor terjedt el szélesebb körben a hússertés- és a szimentáli tehén-tartás, a vetőgép, henger, ekekapa használata.

1944-től beköszöntött az „új román világ”, a lakosság visszarendeződött.⁴ 1944 októberében, amikor Románia visszafoglalta Észak-Erdélyt, a hadműveletekben részt vevő katonai alakulatok nyomában járó, a környező hegyi román falvakból verbuválódott civil szabadcsapatok fosztogatták a falut és környékét, a helybeliek némelyike Bánffyhunyadot. (Ekkor pusztult el ismét az egyház levéltára és a lelkészi hivatal könyvtára.) „1944ben itt nem bántották a civileket, de lopások azok voltak. Jöttek be innen a havasokról. Disznót, borjút, szőrkeszkenőt, varrógépet vittek, amit tudtak. Nem voltak olyan rosszak a Regátiak, mint innen a szomszédfalviak.” A falu lakóiból számosat - főleg a magyar hadseregben határvadászokként szolgáló katonákat - október 13-án kiválogatták és orosz fogságba hurcolták. Ekkor történt az az eset, amit sokan felidéznek, hogy a Kalota partjára kivezényelt magyar lakosság védelmére a román pap sietett. „Kérte a katonákat, hogy hagyjanak békét a falunak, mert itt békeségben éltek az emberek.” (A történetnek van egy olyan változata is, hogy ugyanezt a magyar lelkész is megtette 1940-ben a román lakosság védelmére. Vagy mindkét alkalommal mindketten ott voltak. Akárhogy is volt, a kölcsönös toleráns gesztusnak emléke van.) A fölrobbantott sztánai alagút újjáépítéséhez közmunkára hajtották a falu népét. „Bíróválasztás aztán már nem volt, hozták mindjárt a primárt.”

Az 1940-50-es évek politikáját mind a magyar, mind a román lakosság megsínylette. A magyar lakosság az adminisztratív nyomás, a diszkriminációs iskola-, egyház- és kisebbségpolitika, a máshonnan idehelyezett nómenklatúra visszásságait, a román a görög katolikus egyház betiltását, a kényszerű ortodoxizálás sérelmeit szenvedte el. A kulákcsaládok zaklatása, családtagjaik munkatáborokba hajtása, majd az 1960-as évek elején a kollektivizálás szorongatta a lakosságot.

Az ikerfaluk társadalomszerkezete viszonylag polarizálatlannak tűnik a 20. században. A vagyoni tagozódás nem elég kontúros. Földtulajdona a pásztorokon kívül - szinte minden gazdának volt, átlagban 5-10 katasztrális hold. A legmódosabbak az 1961-63 között zajló kollektivizálásig körülbelül 15-25 katasztrális holdon gazdálkodhattak. Nagygazdaként öthat

családot tartottak számon mindkét faluban. Cselédet, a nemesi családokat kivéve, nem tartottak se Zentelkén, se Szentkirályon még a legnagyobb gazdák sem. Egy-két kivételtől eltekintve az egykori nemesi családok az 1920-as évekre már gazdaságilag deklasszálódtak, földjeiket apránként eladogatták, vagy el is kerültek a faluból. „Az uraktól lehetett földet venni. Megörökölte, s már adta el. Semmiháziak voltak, elitták.”

A két falu lakossága elsősorban mezőgazdaságból élt, de emellett a szegényebbek idénymunkára Nagyváradon túlrá, az Alföldre jártak aratni. A Zentelkén 1938-ig működő szeszgyárban, fenn a hegyekben, a Béles környéki fűrészmalomnál, illetve a Calateli három nagy deszkagyárban is lehetett munkát találni. A szegényebb családok lányai cselédeskedtek Kolozsvárt, Bánffyhunyardon vagy a környező falvak polgári középosztálybeli családjainál. Szakmát is kevesen tanultak, de az iparoscsaládokban apáról fiúra szállt a mesterség. Kalotaszeg kézműves falvaival ellentétben semmilyen jellegzetes specializált tevékenység nem jellemzi a falut. A népművészeti árutermelésbe sem kapcsolódtak be, piacra szánt varrottast a közelmúltig nem készítettek. Az 1950-60-as évektől Bánffyhunyard és Egeres szocialista ipari üzemai és külszíni fejtésű bányái adtak munkalehetőséget a lakosságnak. Az 1989-es „fordulatot” követően a megélhetést az egyéni gazdálkodás újraindulása (1990-ben privatizálták a földeket) és a növekvő munkanélküliség határozza meg.

A két falu közösségi életének intézménystruktúrája elkülönült egymástól mind a közigazgatást, mind a gazdasági igazgatást illetően, s az olyan hagyományos közösségi intézmények is, mint a fonók, a táncház, a legénybandák, külön szerveződtek. Mindkét falunak külön bírója, képviselőtestülete, költségvetése, külön határa és úrbéres közössége volt. „Külön volt a kasszája, és külön adminisztrálta magát, csak az egyház, a perselypénz meg a temető volt közös.” A társegyházak közös templomépületben és közös lelkésszel működnek, de a hívek a templomba külön kapukon járnak be, és elkülönülve ülnek. Az egyházi irányításban megint két testületet választanak. A főbb intézmények, úgy, mint a jegyzőség, a templom, az iskola és a temető az egykor módosabb, nemesi községben, Szentkirályon voltak. A jegyző személye azonos volt, mivel mindkét falu közös körjegyzőséghez tartozott szentkirályi székhellyel.⁵

A házasodás a falun belül, az ikerfaluk között, valamint - megközelítőleg ugyancsak fontossági sorrendben - Bánffyhunyard, Magyarvalkó, Nyárszó, Damos, Magyarókerke, Jákótelke és Sárvasár faluból történt. Zentelke és Szentkirály fiataljai a 20. század közepéig kevésbé gyakran választottak maguknak házastársat egymás falujából, mint később és nem gyakrabban, mint más felszegi községekből. Tehát a Felszeg bizonyos községei közti exogámia ellenére a tipikus presztízsházasságok Zentelkén, illetve Szentkirályon belül kötődtek. A két „szomszédvár” elkülönülése, vetélkedése a múltban hasonló volt más tradicionális községekben a két szomszédos település vagy a falu egyes részeinek, például a szegeknek, utcáknak elzárkózó idegenkedéséhez.⁶ Mára a távolságtartás feloldódott, látványos ellentétek (verekedések) már nincsenek, de még mindig számon tartják a két falu különállását. „Most már nagyon összeházasodtunk, össze van elegyedve a két falu” - mondják.

Mindezt azért érdemes megjegyezni, mert látni kell, hogy az ikerközségek hagyományos társadalmában a társadalmi és az etnikus határok mellett (ez utóbbival, mint Kelet-Közép-Európában másutt is, a vallási és nyelvi tagoltság adekvát) a közösség szerveződésében, határainak strukturális és szimbolikus megrajzolásában a területiség éppen olyan erőteljes kritérium lehet, mint a többi felsorolt szempont. A csoport pozitív önértékelését erősítő önismeret még egy premodern csoportképzési folyamat Mi-Ők oppozíciója, ami mindegy, hogy területileg szerveződött csoportok (legyen az a szomszéd község, egy falurész vagy egy utca), vallási csoportok, vagy etnikai csoportok énképét erősíti a tudatosan megfogalmazott, szimbolikus felfogott kontrasztélmény által. A csoport határainak megrajzolására, integrációs körének leképezésére jellemző, hogy a környező falvaknak, akikkel az érintkezés gyakoribb, csúfneveket adnak, mentalitásukról, jellegzetes tulajdonságait kikarikírozva

sommás ítéleteket alkotnak. Az azonban érdekes, hogy ha összehasonlításról van szó, nem a helyi románsághoz, vagy a közeleső kisebb falvakhoz mérjük magukat, még csak nem is Banffyhunyadihoz, ahol a széteső közösségű magyarság a lakosságnak már csak mintegy 40 százalékát teszi ki. Manapság, amikor a két ikerközség közti határok egyre inkább elmosódnak, leginkább riválisnak a főútvonalon fekvő, hasonló lélekszámú magyar Körösfőt érzik. Körösfő jelentőségében hozzájuk mérhető, ugyanakkor mentalitásában az eltérő vonások szembeötlőek. Róluk alkotják a legsarkítottabban megfogalmazott véleményeket. „A körösfőiek mások, nagyravágyóbbak, rátartibbak. Szokva vannak vele, hogy forgolódjanak. A körösfői inkább árul, meg bedolgoztat, minthogy a földet művelje. Ott több az öngyilkosság, a válás. Nem bírják a versengést, idegeesebbek.”

Magyar-román együttélés

Feltételezhető, hogy a Bihar hegység havasainak közelsége miatt már a 15. századtól folyamatosan költöztek be az ikerközségekbe román családok. Szentkirály kisnemesi birtokosai között a 15. század második felében szerepel két oláh eredetű, a század végére már magyar nemesnek számító család is (Csánki 1913. V. 272-273). Egy 1461-es, az ötvenedet fizető „oláh” falvakat felsoroló jegyzékben Szentkirály román lakossága is szerepel (Balázs 1939. 23). Nagyobb számban főleg a 18-19. század során települhettek be az ikerközségekbe román családok, más Kalotaszeg peremlein levő falvakhoz hasonlóan. Egy 1754-es összeírásban már megemlíttetik az „Oláhok temploma” (Szabó 1942. 53). A román lakosság területileg mind a zentelki, mind a szentkirályi oldalon elkülönül, a település szélein alkot utcákat. Az átlagos birtoknagyság a román népességnél kisebb, mint a magyar parasztnál, de közülük is került ki nagygazda. A cselédek és napszámosok között sok a román.⁷

A két falun belül a magyar és román lakosság kapcsolata mind az emlékezetben elérhető múltban, mind a jelenben rendezett. A magyar református és a román ortodox- illetve korábban görög katolikus - egyház papjai hagyományosan jó kapcsolatot tartanak fenn egymással és toleranciára biztatják híveiket is. Összeházasodás a két nemzetiség között nincsen. (Az a néhány eset, amely vagy újabb keletű, vagy a paraszti társadalom szegényebb rétegeiből tevődik ki, inkább kivételnek számít.) A rokonsági kapcsolatok hiányának számos következménye van. Ha nincsenek rokonok s a vallás sem egyezik, nincsenek közös vasárnapok, közös egyházi és családi ünnepek. Nem kell egymáshoz igazítani a szokásokat, a külsőt, az étkezést. Életük ünnepi, ritualizált, szimbolikus oldala elkülönül. Intézményesített kapcsolat, például műrokonság (komaság) sincs a román és magyar lakosság között szokásban.

A hétköznapiak viszont közösek. Találkoznak az utcán, a piacon, a mezőn. Gazdaságilag egymásra lehetnek utalva: mint vevő és eladó, mesterember és megrendelő, gazda és napszámos, pakulár és juhos gazda. Kalotaszentkirályon a köznapi kapcsolattartás konszolidált módja jellemezte és jellemzi az érintkezést. A szomszédság is jól működő kapcsolat a román és magyar házak között. „Együtt húztunk jóban-rosszban” - fogalmazzák meg magyarok, románok egyaránt. A falu kétnyelvű, kölcsönösen beszélnek egymás nyelvét. Míg a faluban a kisebbséget alkotó románság a többségi nyelvi környezet meghatározta spontán csatornákon át sajátítja el a magyar nyelvet, addig a magyarság formális keretek között, az oktatás, katonaság, munkahely stb. segítségével tanulja meg a román nyelvet. (Az, hogy az egymás közötti kommunikációban használják-e a másik nyelvét, vagy a sajátjukat preferálják, az az adott helyzetben sok tényező függvénye lehet.) Egyik csoport sem keresi a konfliktusokat. „Ésszerűbbek itt a népek. A románsággal mindig jól egyeztünk.” „Itt olyan békés a nép, nem kötekedő. Elég barátságosak, megértőek itt az emberek” - mondják. „Inkább kölcsönösen meghúzzuk magunkat, minthogy keressük a bajt.” (Ez utóbbi mondat persze a politikai légkörről, hatalmi viszonyokról, de ugyanakkor a kompromisszumkészségről is sokat

árul el. Bár a konszenzusra jutás kisebb-nagyobb konfliktusokon át vezethet, a hangsúly a két csoport kapcsolatában az ésszerű kompromisszumkeresésen van.) Nincs egymásra mutogatás, bűnbakkeresés. A határvonalakat minden történeti tapasztalatuk ellenére sem ássák mélyre, más kérdés, hogy olyan csatornák sem alakultak ki, amelyek átjárhatóbbá tennék ezt az alapjaiban nagyobb részt tradicionális mechanizmusok alapján szerveződő viszonyt.

A mindennapi kapcsolattartás konfliktustkerülő rendezettsége ellenére, ha a házasságokat nézzük, míg a két magyar ikerközség között oldódtak a határok, addig a más nemzetiségűvel szemben nem. A más etnikumbeliekkel azonban nemcsak a nemzetiségi hovatartozás, hanem a felekezeti különbség miatt sem házasodtak. A hagyományos minták felgyorsuló bomlásával a felekezeti különbség egyre kevésbé hangsúlyos, míg a nemzetiségi igen. A párválasztásnál a társadalmi presztízs azonossága is fontos volt. „A rangnak meg kellett lennie.” A vallási, etnikai különbségeket a társadalmi helyzet divergenciája is tetézheti, ha a különböző nemzetiségek a társadalmi hierarchia különböző szintjein alá-fölérendeltségben élnek. Egy másik kalotaszegi faluban, Gyerővásárhelyt, ahol a lakosság kétharmada magyar, egyharmada román és cigány, így fogalmaztak: „Összekeveredten laknak itt a népek, de összeházasodás nemigen akad. A románok inkább kívánnák a vegyes házasságot, mert törekednének fölfelé. Belátják, hogy a gazdálkodás, iskolázottság, műveltség milyen.” Ez utóbbi vélemény, mint néprajzi megfigyelés érdemel figyelmet. Azt summázza, hogy ők maguk milyen énképet alakítottak ki, s hogyan fogalmazzák meg más csoporthoz fűződő viszonyukat.

Mindkét példaként hozott községben az uralkodó többségi politikai nemzethez tartozó etnikai csoport az adott helyi felállásban kisebbséget alkot, míg a kisebbségi nemzethez tartozó csoport számszerűségénél, de ami még fontosabb, erős közösségi kohéziójánál fogva, a múltban és a jelenben is domináns tényező. Legalábbis a csoport énképe és nem feltétlenül a hatalmi pozíciók birtoklása vagy politikai esélyei szerint. A két csoport presztízsversengését még viszonylag tradicionális mechanizmusok irányítják, beleértve az etnikus sztereotípiák használatát is. A presztízhelyzetekben megnyilvánuló előny, persze, sok esetben csak feltételezett, mivel mindkét csoport önértékelésében a megmérettetésekkor a pozitív énkép nyugtázása a fontos.⁸ A közösségi öntudat egyes összetevői lojalitásaik hierarchiájában különböző helyet kaphatnak más-más történeti korszakokban. A parasztság hagyományos önértékelésében a társadalmi pozíciónak, a vallási, regionális és közösségi lojalitásnak hangsúlyosabb szerepe volt, mindamelllett hogy etnikus hovatartozásuk a priori tényezőnek számított. Politizált, össznemzeti, államalkotó tudatuk mindezekkel együtt irreleváns volt, vagy újabb keletű. Tehát éppen azt látjuk, hogy egy politizáltabb nemzet- és nemzetiségtudat a fent leírt 20. századi konfrontációkban, a más nemzetiségű államhatalomnak kiszolgáltatva erősödik meg, s lép mára lojalitásaik előterébe.

Az ikerközségek lakóinak voltak lehetőségeik arra is, hogy a falun kívüli románsággal is rendszeresebb kapcsolatot alakítsanak ki. Egészen 1985-ig a települést elkerülő műút megépítéséig a falun át vezetett az út a hegyi román falvakból Bánffyhunyard felé. Szentkirály középpontjában, ahol a főbb közösségi épületek és a jegyzőség állt, találkozott a két egykori főút: az egyik Béles felé visz fel a Gyalui havasokba, a másik a Vigyázóra vezet. A bánffyhunyadi vásárra jövet-menet, fát fuvarozván, vagy a körjegyzőségen hivatalos ügyeiket intézve, át-átutaztak más falubeli románok a községen. Azok a falubeliek, akik a hegyekben a fakitermelő- és feldolgozó iparban dolgoztak, vagy már az utóbbi évtizedekben a szocialista ipari üzemekben, munkatársi kapcsolatokon keresztül is megismerhették a falun kívüli románságot.⁹

Emlékezés történeti eseményekre

1994. október 9-én a kalotaszentkirályi templom telve a társgyülekezet híveivel és vendégekkel. Itt vannak a megyés püspök, a kalotaszegi esperesség lelkészei, „az ortodox lelkipásztor testvér”, vendégek Magyarországról és a nagyvilágból. Ünnepi hálaadó istentiszteletre gyűltek egybe. A falu lakóinak 654 napot kitevő, önkéntes munkájával és pénzadományával, valamint a magyarországi Illyés Alapítvány segítségével megújult a templom belső berendezése. A kékre festett, díszítetlen mennyezet helyére egy székelyföldi művész által festett új, kazettás mennyezet került, ahogy az egy kalotaszegi templomhoz illik. A régi 1848-ban, a nagy faluégésben pusztult el. Komoran hangzanak az emlékező szavak, amint a nagytiszteletű úr felolvassa azt az egykorú leírást, amelyet a magyaralkói református lelkész, Killyén Ferenc veretes nyelven vetett papírra. Név szerint fennmaradt, hogy mely falvakból gyűltek össze a mócok, kik voltak a vezetőik, hogyan koncoltak fel a nemesurakat, akik ellen haragjuk irányult. Énekel a templomi dalárda, elhangzik a büszke örömteli számadás: elkészültek a kazetták, átfestették a padokat, új csillárokat faragtak, a templom erődítésfala és a temető kapui is megújultak. A sétány frissen kövezve, hamarosan beültethetik a megrendelt rózsatöveket is. Az istentisztelet utáni szeretetvendégségen a presbiterek és családjuk fáradhatatlanul dolgoznak, pedig már hetek óta folytak az előkészületek. Jó ünnepelni és elégedetten számba venni: igen, erre is képesek voltunk. A vasárnapi ebéd fölött még tart a templomi meghatottság és a büszkeség, „micsoda gyülekezet vagyunk!”

Pedig nem ez az első közösségi ünnepe a falunak: ez évben, augusztusban avatták fel az Ady-szobrot az öreg hársfa alatt, a Kalota partján, az egykori Kiszey háznál, ahol ma a szeretetvendégség van a falu lakodalmastermében. Az emlékművön magyar és román felirat.

Az egyházi élet mind a mai napig kiemelkedően aktív. A presbitérium tevékeny részt vállal a falu közösségi életének szervezéséből. „Tiltva volt a vallás, de itt nagyon megmaradt. A Ceaușescu alatt tilos volt a bibliaóra. Az iskolába rendelték be a gyerekeket, mikor kondult a harang. Vasárnap hajtottak minket mezei munkára, közmunkára, pedig a vasárnapot nagyon tartottuk, még a jószágot sem fogtuk be.” Templomjáró, istenes, nagy gyülekezet van itt, adakozni sem rest. Feltűnő, hogy számos esetben Kalotaszeg községei közül magasan az élen járnak, ha adakozni kell: egy-egy székelyföldi falu számára, a *Kalotaszeg* című 1990-től újrainduló regionális lap beindítására, RMDSZ-tagdíjra, templomújításra - holott nem tartoznak a vidék leggazdagabb falui közé.

A falu történeti tudását az alábbiak jellemzik. Az egyes személyek történeti ismereteiben sajátosan ötvöződnek a hagyományos, a tanult, illetve a személyes tapasztalat útján szerzett ismeretek. Fennmaradt egykét, határbeli helyneveket etimologizáló történeti monda. A jobbagyvilágnak és az 1848-as eseményeknek is van némi halvány, szájhagyomány útján terjedő emléke. A falu történeti tudása a szájhagyomány mellett a templomi megemlékezéseknek köszönhető. A község és a templom múltjáról, pusztulásairól a bibliaórán és az istentiszteleten hallhatnak. Itt is, mint általában a református hitgyülekezeteknél, sajátos, történeti kommemoratív közösségi ünnepeket tartanak. (Elég például Szék legnagyobb ünnepére, Szent Bertalan-napra utalni, ami a tatárjárás emlékét őrzi.) Az 1990-től szolgálatot teljesítő lelkipásztor „a konfirmálóknak tanítja a falu történelmét is. Amikor mi konfirmáltunk, ilyesmiről nem volt szó, elmondtuk a kátét úgy, ahogy feladták, de a templomi történelmet és a falu népe történelmét nem tudtuk, mert nem lehetett” - mondta egy asszony a negyvenes, ötvenes évekről.

Az 1848-as pusztítás időben már olyan távoli, hogy politikai tartalma elhomályosult. Az emlékezetben alig tudatosult - ami a történeti hűséghez hozzátartozna -, hogy a mintegy 300 főnyi magyar nemzetország tehetetlennek bizonyult a felfordulásban, magára hagyta a falut, viszont később revansot vett a szomszédos román községek polgári lakosságán. De igazából nem a nevek, nem a történészi objektivitás számítanak. Nem azért olvassák fel a visszaemlékezést, hogy táplálják, életben tartsák a gyanakvást, hanem azért, hogy a közösség

megújulási képességét dicsérik. Ébren tartásuk a hitet, hogy a legreménytelenebb helyzetekben is van talpra állás. Ahogy az ünnepi istentiszteleten az egyik kazetta szimbólumáról, Erdély címeréről elhangzott: „Erdély címere, a poraiból megelevenedő fönix... Ezt a falut háromszor égették el, ezt a templomot háromszor égették el, de újratámadt mindig poraiból.”

A 20. századi uralomváltások eseményei, különösen az ún. „magyar világ” és az azt követő visszarendeződés emléke már kényesebb időszak: a kommunista ideológia még hitgyülekezeti szinten sem engedhette meg a „fasiszta” időkre való közösségi emlékezést. (Most tervezik, hogy egy emléktáblát tegyenek ki a templomban a 2. világháborús áldozatok, köztük az elhurcolt zsidóság emlékére.) A „fordulat” óta a kelet európai sérelmek, különösen amelyeket a kommunizmus alatt elszenvedtek el az emberek, sorra kibeszélésre kerülnek, kártalanítások, újratemetések, látványos közösségi demonstrációk szimbolizálják a lefojtott történelmi emlékezés oldódását. De ha ez az emléktábla az államhatalmi szintre emelt nemzeti érzékenység komplexusos pontjaira tapint rá, akkor kibeszélhetetlen. Mivel a magyar világ narratívái csak szűk családi, baráti körben terjedhetnek, ezért emléktáblájuk sok tekintetben egyes folklórműfajok sajátosságaihoz hasonlít.

A következőkben részleteket közlünk egy 1915-ben született asszony élőbeszédében elhangzott visszaemlékezéséből. (Bár a szöveg még rövidítve is hosszú, nyelvi szépségei indokolják közlését.) A szövegben három-négy kis történet hangzik el. Érdekes megfigyelni a történetek nyelvi, formai csiszoltságát. A kiérlelt narratív formulák a szöveg többszöri előadására, terjedésére engednek következtetni. Bizonyos motívumok jelképeire. Ilyen a „lobogó” motívuma: elrejtik, összetörik stb. A másik ilyen motívum a társadalmi rangot jelző eszköze, a lóé.¹⁰

„Mikor bejött a magyar világ, fent voltunk a piacon, mind odamentünk, s ott volt az öreg Kulcsár Márton is, s tartotta a magyar lobogót a kezében. Ő még bírósági volt az első háború előtt, ezért aztán a két háború között a régi románok, akik itt laktak közel hozzánk, tudták, hogy a bírónak volt lobogója, s azt el akarták venni tőle, de az öreg úgy eldugta, hogy azt soha a nap alatt nem kapták meg. Házkutatót csináltak, megverték, hurcolták, hogy adja elő, a hatóság, a rendőrség, a jegyzőség mind. Nem adta elő, azt mondta, hogy elvitték. Nincs meg a lobogó. Keressék meg mindenütt, ha megkapják, vigyék! Aztán mentek, csináltak ott olyan házkutatást, mindent feldúltak, csúrt, pajtát, a szobáit, a padlást, a pincéit. Mindenütt keresték, a ládákban meg a szekrényekben kidobálták a ruhákat. Nem kapták meg soha. Na, aztán amikor bejöttek a magyarok, akkor az öreg csak elővette a lobogót. Még most is látom, hogy ősz bajusszal, ősz hajjal, fogta a lobogót. Aztán elmondta annak a magas rangú tisztnek, aki jött lovon, hogy hova dugta ő el, hogy nem kapta meg senki. A cífraszűrnek van az a lebbentője, ott hátul és annak a bélését felbontotta, s odadugta be a lobogót, szépen összefogva, s újra bevarrta. Úgyhogy az senkinek még eszébe sem jutott, még a házbelije sem tudta, hogy az ott van, a magyar lobogó. Ő meg tudta. Mindig magyar lobogóval ment a templomba. Azután nemsokára meghalt, hogy bejöttek a magyarok, nagyon öreg volt. Aztán jött, hullott a könnye a szegény öregnek és másoknak is, akik ott voltunk, mind sírtunk. Szép volt, mikor megérkeztek a huszárok. Azt mondtuk, hogy honfoglalók, foglalni jöttek, úgy örültünk nekik, olyan boldogok voltunk.

Hát aztán a románok meg irigyek voltak, nem is akarták, de mit szólhattak volna. Itt van közel ez a Magyarókeréke falu, az ideesett a magyar oldalra, onnan is jöttek a magyarok, hogy lássák, hogy vonulnak be a katonák, hogy lássák, hogy milyenek. Gyönyörű lovaik voltak, a lovaknak a patája ragyogott a tisztaságtól, olyan szép fényes volt a patájuk. Olyan gyönyörű, gondozott lovak, szépek, nagyok. Itt amilyen lovak vagynak, nincs úgy gondozva, mint a katonaságnál. Mikor már megtörtént a bevonulás, az iskola udvarán

rendeztek egy bált, jöttek a zenészek, táncoltak örömben mindenki. És a magyarokerekiek mentek volna haza, el is indultak, de az ottani románok nem akarták béengedni őket, az utcát keresztbe fogták, hogy menjetek magyarok a magyarok közé, ide nem jöttök haza. Akkor szaladt vissza egy közülük, az megmondta annak a tisztnek, no, ott azonnal jelentkeztek a katonák, hogy mennek. Mennek tízen, mennek húszan, mind mentek volna, de nyolc elég. Aztán mentek a nyolc karabélyos, de nem volt ott egy román se. Mikor megtudták, hogy mennek a magyar katonák, addigra mindegyik behúzódtott a házába, úgyszólván aztán semmi nem történt. Aztán volt egy pakulár, kézigránátot adott neki, hogy mikor táncolnak ott a sok nép az iskola udvarán, hajtsa oda a kézigránátot. Valami székelyjói adta neki azt a kézigránátot. De a magyar katonák örködtek az iskola körül mindenütt, hogy nehogyan csináljanak. Hát éppen megfogták a pakulárt, akkor piszkálgatta, hogy dobja be, mikor legjavában táncoltak, nótáztak. S mi lett volna, ha odadobja! Mind meghaltak volna! Aztán elvették tőle a gránátot, s megmondta, hogy ki bérelte föl. Mindig avval jártak, hogy csinálják a bajt, mindig, mindig.

Elmondok még egy történetet. Aztán volt itt a magyar temető, pont ott volt egy kicsi ház. Abban a házban lakott egy család. Volt István János, József és Erzsébet. Volt ez az István János, s mikor bójóztak a románok '18-ban vagy '19-ben, felöltözött román katonaruhába, rangot tett magára, román katonasapka a fején, kezében egy trombita. Jött az udvari úton, így mondtuk a grófnak az útját, jött azon az úton a dombig. Jött egy nagy csapat román katonaság. Én akkor olyan ötéves lehettem, de még most is látom, hogy a kanyarban jött a csapat román katonaság, gyalog, gyalogosok voltak, csak elől jött a román lobogóval egy a lovon, de olyan kicsi pónilovon, olyan kis terepjáró, nem olyan szép, mint a magyaroké. Aztán jött trombitaszóval ez a János, s éppen ott, a dombon összetalálkoznak. Aztán odament hozzájuk, s nem tudom, mit mondott, mit nem, de azt még most is látom, hogy megfogta a román lobogó rúdját és elvette. Azután is beszélgettek és mutatta az utat, hogy mehetnek. Mentek Hunyad felé, rögtön a parancsnokságra. A parancsnok meg megpirongatta őket. Na de aztán jöttek, s keresték a Jánost. Mikor elvette a lobogót, akkor nap olyan esős, sáros, őszi idő volt. És amint ment lefelé, felemelte a lobogót, odaverde, kettétörte a nyelét, amíg lejött a dombról, összetörte, kettétépte azt a román lobogót. Aztán elment szegény haza, s mondta az anyjának: édesanyám, tegyen oda egy kis kenyeret, kis szalonnát, mert én menekülök. Hová mész fiam, sírt az anyja. Hagyjon édesanyám, majd írok én magának levelet, fogta magát a hátizsákkal és a román katonaruhával. Erre akkor éjjel keresték a rendőrök, a katonák, mindenütt keresték. A ház háta mögött kis sütőház volt. Volt egy kicsi ablak, ő ott volt abban a kisablakban, ott nézte, hogy ütik az anyját, s a lánytestvérét úgy elverték, hogy abba halt belé, hogy adja elő Jánost, de nem adták. Na de János aztán, hogy elmentek a verők, ő aztán fogta magát szegény, ment le a réten, egyenesen neki Csucsának. Ott tartotta két napig a románokat. Nem két napig, hanem hónapig, két hónapig tartotta fenn a román hadsereget. Nem fogták el, hanem átment Magyarországra. Mikor jöttek a magyarok, jött ő is velük a mozdonyal, mert mozdonyvezető volt. Aztán örvendett, jött a templomba. A templomban magyar lobogó lebegett. Nem is tudom honnét tudtak ennyi magyar lobogót szerezni, minden házon volt lobogó. Mikor jött be az István János a templomba, mindenki csak eltátotta a száját, ő odament a szentkirályi emberek felől a padba, az első padnak a szélére, aztán énekeltük: Isten áldja meg a magyart. Olyan gyönyörű volt, olyan megható volt, hogy mindenki sírt örömeiben.”

E kis történetek balladai módon heroizálják a civil kurázi megnyilvánulásait. A román lakosság emlékei kevésbé heroizáló, kiérezni a feszültségeket, a megaláztatásokat. A hatóságok mindkét oldalon önkényeskedtek. Egy román asszony szerint meg voltak lepve, mikor bejött a magyar világ, hogy „miért kezdődik ez a nagy románítás”, mert ők, fiatalok

békességben nőttek föl. Még a magyarok is elismerik: „Azért a magyarok is kimutatták a foguk fehérjét.” „A románok itt a faluban úgy elhallgattak, meghúzták magukat, beadtak a derekukat.” A négy év emléke mindkét fél emlékezetébe mélyen beivódott. „Olyan szép volt, mikor bėjöttek, mint egy álom, nem féltünk senkitől. Olyan hamar elmúlt az a négy év, csak négy óra volt” - mondta egy magyar asszony. Egy idős ember, aki hosszú ideig presbiter, közösségének megbecsült tagja volt, egy beszélgetés végén szinte csak magának így summázta: „A magyar világ, megmondom őszintén, jobb lett volna, ha nem lett volna - csak felbolydított mindent.”

A közösség önszerveződése mindmáig jelentős. Van gazdatársulás, Kalotaszeg legnagyobb RMDSZ szervezete az övék. Hétféteken vendég előadások, tánc, sportesemények. Az iskola 1990 óta bentlakásos kollégiummal működik, így elegendő gyerek van ahhoz, hogy az iskolát ne számolják föl. (Régen és ma is ebből az iskolából többen tanulnak tovább, mint Kalotaszeg más községeiből.) A kollégiumhoz holland segítséggel fürdőszoba épült, a pékség kemencéjével fűtik a vizét. 1995-ben 300 milliós állami támogatással felújították a vízvezetékét. „A polgármesterünk járta ki” - mondják. (A polgármester egy közigazgatási gyakorlattal rendelkező magyar mérnök, az alpolgármester egy még a Ceaușescu időben idehelyezett román tisztviselő.) Az Erdélyi Kárpát Egyesület szervezésében elindult a faluturizmus is. Körösladánnyal testvértelepülési kapcsolatot alakítottak ki. Részben ennek is köszönhető, hogy számos családnak vannak kiterjedt, működő magyarországi kapcsolatai az itt is jellemző a munkanélküliségre átmeneti megoldást nyújtó magyarországi munkavállalásokon túl is.¹¹ 1995-ben rendezték meg az ötödik Kalotaszentkirályi táncbort. A tavalyi 700 (erdélyi, magyarországi és külföldi) résztvevő már túl sok volt, ez évre csak négyszázat hívtak. A táncbort hatására a falubeli fiatalok újratanulják hagyományos táncaikat, együttest alapítottak; ősszel szüreti felvonulást rendeznek.¹² „Hiszen idejön valaki a táborba, és joggal mondhatja, hogy van ez, hogy ti ezt nem tudjátok.” Sokan visszatérnek ide, akik egyszer a falu vendégszeretetét élvezték. A falu azt tartja magáról, hogy „vendégszeretőek itt a népek”. „Ez itt már visszafordíthatatlan, ami beindult, az beindult. Ez oda fog vezetni, hogy megismernek. A faluról tudnak, ha hallják Szentkirály, ja, igen, ott van az a jó tábor. Mennél jobban megismer a világ, én annál védettebb vagyok.” A magyar paraszti örökségre alapított folklorisztikus felvirágzást a román fiatalság eleinte bizalmatlanul nézte. „Most már inkább vegyülnek, beszélgetnek a vendégekkel.” A falu helyi vezetői is tanulják, hogy lehet bevonni diplomatikusan mindkét felet. Megmaradt és újratanult hagyományaikból most alkotják meg azt a képet, amelyet a falu kifelé mutat magáról és ami belül fontos közösségi erejük megtartásához.

Felszeg, ezen belül Kalotaszentkirály és Zentelke régiessége, hagyománytisztelete szembeötlő a 19-20. században. Az ikerfaluk viseletét, építkezését, lakáskultúráját, szokásait, földművelés iránti vonzalmát, a közösségi élet megnyilvánulásait máig az archaizmus jellemzi. Az ikerfaluk lakóinak hagyománytisztelete, tudatos és bevallott ragaszkodása a régiesebb vonásokhoz még szembetűnőbb, ha a cifraidék vagy a főútvonalon fekvő átmeneti vidék egyes falvaival hasonlítjuk őket össze. A társadalm szerkezet nem húzódott szét széles skálán. Mélyreható konjunktúrákat, részben éppen a hagyományosabb megélhetési formák iránti ragaszkodása miatt, nem tapasztalt. A fogyasztás, a presztízsjavak hierarchiája visszafogottabb, racionálisabb, kevésbé magamutogató, ellenben szembetűnően aktívabbak a közösségi élet intenzitását és a szociális szolidaritást illetően, mint Kalotaszeg más vidékein, amelyeket vagy szürkülő-kiüresedő kultúra, a közösségi kohézió csökkenése, apátias depresszió jellemez, vagy a kohézió és a szokásmegtartás erővonalai az anyagi javak megszerzésének, a presztízszsengésnek már-már irracionálissá fokozódó kényszere köré rendeződnek. Kalotaszentkirály és Zentelke a modernizáció elkerülhetetlen folyamatai révén egyre jobban összeolvadó ikerközössége a modernizáció kihívásait kikerülni próbáló

stratégiának hála, a Felszeg legerősebb kohéziójú, legjellegzetesebb közössége. A kultúra, az értékrend, mentalitás más területein is megfigyelt tradicionalitása a más etnikumokhoz való viszonyára is igaz.

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányomban két éve folyó kutatás részadatait közlöm. A kutatás eredeti célja, hogy a Kalotaszeg kistájainak mentalitása és stratégiája közötti különbségeket vizsgálja a 19-20. századtól napjainkig.
- 2 Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Kalotaszeg és Zentelke összesített lakossága 1255 fő. Ebből magyar 1054, román 201 fő. Református 1009, ortodox 180, baptista 47, görög katolikus 13, római katolikus 3, Jehovista 2, pünkösdisták 1 fő. A statisztikai adatok szerint 1910-ig mindkét falurésznek magas a természetes szaporulata. A stabil szaporodás mellett a gyerekehalandóság viszonylag alacsony (MSK új sorozat 46. 414-415). A lakosság lélekszáma a két világháború között már alig emelkedik. Bár még ekkor is családonként átlagban 3-4 gyermek született. (Vagyoni tagozódás szerint nincsenek kirívó különbségek a gyermekek számában. A hallott egy-két extrém eset nem általánosítható.) A Kalotaszeg más vidékein hangsúlyosabb egykezés itt nem tűnik érvényesnek a 20. század első felére. Az egy-két gyermekes családmódel az 1960-70-es évektől terjedt el. Ez a faluból való elköltözéssel párosítva összességében a lakosság fogyását eredményezi az utóbbi 30 évben. 1941-ben a lakosság összesen 1923 fő volt, 1991-ben 1255 fő. Tehát 50 év alatt 668 fővel fogyott az ikerközségek lélekszáma. 1995-ben 22 halálesetre csak 2 születés jutott.
- 3 A mozgalom fő szervezője, Pauliny személyesen járt itt, megalakította 18-20 taggal a Gyöngyösbokrétás csoportot. 1940. december 6-án, Horthy Miklós neve napjára „fonóház” ment a faluból Budapestre.
- 4 A helybeliek időszámításában van régi magyar világ, régi román világ, magyar világ, új román világ.
- 5 1920-tól a hivatalos közigazgatási elnevezés Zám-Sáncaiu, 1940-44 közt Kalotaszeg-Zentelke, 1945 után Sincraiu lett. Szentkirály-Zentelke több község közigazgatási központja a 20. században: Damos (Domosu) - magyar többséggel; Jákótelke (Horlacea) - magyar többséggel; Magyarókereke (Alunisu) - megközelítően fele román, fele magyar; Malomszeg (Braisoru) színromán.
- 6 Jól illusztrálja e viszonyt az az 1896-ben történt eset, amikor egy multság során a régi szokásra, miszerint úrvacsorát először a zentelkiek vettek (az egykori donátorok, a Bánffyok iránti előzékenységből) egy kötekedő azt mondta, hogy a szentkirályiak a zentelkiek nyálát isszák. A hosszan tartó háborúságot sem a lelkész, sem a tanítók, sem a püspök nem tudta lecsillapítani, míg nem a lelkész azon fenyegetésére, hogy elhagyja a gyülekezetet, végre megegyezés született. Ettől kezdve felváltva hol Zentelke, hol Szentkirály vesz előbb Úrvacsorát [Vincze Ferenc(1856-1939) ny. ig. tanító kézirata 1929-661].
- 7 A helybeli zsidóság mintegy 6-7 családot tett ki. Boltosok, kocsmárosok voltak. Helyben volt imaházuk, sahterük, temetőjük. 1944-ben elhurcolták őket, senki sem tért vissza közülük. Cigány lakosság nem települt a faluba.
- 8 A férfítársadalom mindennapi érintkezésének fontos helyszíne a kocsmák. A presztízsversengés egyik jellegzetes megnyilvánulása a kocsmák beszélgetések témaként a magyar és román válogatottak és klubcsapatok nemzetközi szereplései. Az utóbbi évek román futballválogatottjának sikerei komoly presztízselőnyt jelentett a román kisebbségek. 10 év magyar futballéletének sikertelensége után a Fradi 95-ös nemzetközi szereplése végre replikázásra adott lehetőséget. (Ettől függetlenül is a szentkirályiak, mint a határon kívüli magyarok többsége Fradi szurkolói.) Lényegében a magyar sportsikerek fölött érzett büszkeség, az azzal való hivatkozások az anyaországhoz való tartozásuk megélését jelenti.
- 9 Az 1944-ben történt eseményekkel kapcsolatban érdemes megfigyelni, hogy ilyen, mindent a feje tetejére állító helyzetekben is a bűn felfogása, viszonylagossága, kettős standardja tradicionális maradt. Más a saját közösségen belül, illetve kívül elkövetett bűn megítélése. A felfegyverzett civil csapatok mindig másik községbe mennek rabolni, nem a sajátjukba. Helyi vezetők esetében is a legbrutálisabb megnyilvánulások a kívülről, máshonnan idehelyezettektől tapasztalható. Az elszabadult indulatok irracionális közepette is a gazdasági egymásrautaltság racionalizáló viszonyrendszere is működhet. „Ha te idejössz piszkoskodni, mi meg majd nem adunk szállást, ha vásárra jössz” - mondták a hunyadiak 44-ben a fával kereskedő hegyi falvak lakóinak.
- 10 Mint tudjuk, a magyar paraszti értékrendben a ló különleges helyet foglalt el, presztízskifejező ereje volt, erős érzelmi kötődéssel viszonyultak hozzá. Szentkirályon lovuk csak a nemeseknek és a legmódosabb gazdáknak volt, a parasztságnak többsége marhát és bivalyt tartott.
- 11 Az anyaországhoz való viszony egyik módja a magyar tévének és rádióknak a szinte kizárólagos hallgatása. Információszerzésüket illetően így mindennapiban közelségben élnek Magyarországgal. Az anyaország iránti lojalitás, ennek szimbolizációja (pl. Szilveszterkor a nagyhidra gyűlve, a tűz mellett a „Kis lak áll a nagy Duna mentében”-t éneklük), valamint a magyarországiak iránt megnyilvánuló, végeredményben ambivalens viszonyuk külön dolgot érdemelne.

12 A szüreti felvonulás jó példa a két csoport presztízsversengésére. A magyar szokásként nyilvántartott szüreti felvonuláson az utóbbi években csőszfiúként román fiúk is részt vesznek, saját viseletükbe öltözve. Ha bocskort vesznek azt éri kifogás, ha csizmát húznak, azon gúnyolódnak a nézők. A szüreti bálozás - amely eredendően egy, a századfordulón a nagy uradalmak által bevezetett folklorisztikus szokás volt -, az utóbbi időkben az egész magyar nyelvterületet, még a nem szőlőkultúrák vidékeken is, sőt az amerikai magyaroknál is elterjedt, mint etnikus identitás kifejezésének eszköze. (A havasalji Szentkirályon szőlőművelés nincsen, a felvonuláson résztvevő szekereket fenyőfákkal díszítik.)

IRODALOM

- A magyar szent korona országainak 1901-1910. évi népmozgalma községenként.* (MSK új sorozat. 46.) Budapest 1913.
- A magyar szent korona országainak 1911. évi állatlétszáma.* (MSK új sorozat. 41.) Budapest 1913.
- Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása.* Budapest 1939.
- Baross Károly-Németh József: *Magyarország földbirtokosai.* Budapest 1893.
- Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-V.* Budapest 1913. *Erdély 1857. évi népszámlása.* Budapest, KSH 1992.
- Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850-1941).* Budapest, KSH 1991.
- Györfy György: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I-III.* Budapest 1966.
- Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe.* Reprint: Néprajzi Múzeum Series Historica Ethnographiae 6. 1993. Budapest 1892.
- Sebestyén Kálmán: *A Kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára a XI. századtól 1900-ig.* Budapest 1993.
- Szabó T. Attila-Gálffy Mózes-Márton Gyula: *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke” népnyelvi térképéből.* Kolozsvár 1944.
- Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei I. Adatok.* Kolozsvár 1942.
- Téglási Ercsey József Kalotaszeg rövid leírása. (Írta 1842-ben Téglási Ercsey József, közli Vincze Ferenc.) *Kalotaszeg* II. 1891. 14. 125-126.; 16. 135-136.
- Vincze Ferenc: Kalotaszentkirály-Zentelke községek monográfiájából. *Kalotaszeg* II. 1891. 18. 11-157.; 19. 162-164.

ÁGNES FÜLEMILE

Historic past and community remembering

Mentality of Hungarian-Rumanian Village Communities of Kalotaszeg Region in Transylvania

The article deals with the events of 19-20th century historic upheavals in a community which was heavily exposed to the impacts of modern cataclysm: nationality conflicts, civil war like attacks, border changes. What are the patterns of coexistence of the two ethnic groups in a rural community where the political majority of the country (orthodox Rumanians), forms a minority within the given contexts. Whereas the national minority (protestant Hungarians) - here the majority of the locality - forms a cohesive strong community with a distinctive manifestative culture and with a strong local, regional and ethnic identity. Do their historic experience, sharpened alongside national conflicts, afflicts mode of communication, prestige competition in between the two ethnic groups? How high policy appears in a “micro” community scale? How local history can be reconstructed from personal memories of informants? What are the forms, channels, rituals of community remembering? How the picture, what the Hungarian community has recently been shaping about their past and their folk heritage, became part of their today's selfperception. (The material of the article is based on the fieldwork of the author.)

HERCZEGH GÉZA

Kisebbségben - európai módon

A magyar újságolvasók többsége minden bizonnyal értesült azokról a nyelvi vitákról, amelyek Belgium flamand, illetőleg vallon polgárait hosszú időn át szembeállították egymással, és amelyek többször nyílt összetűzésekké fajultak. 1968-ban a híres louvaini egyetemet ketté kellett osztani, és francia nyelvű részlegét át kellett helyezni ahhoz, hogy az oktatás normális menete biztosítható legyen. Arról viszont nagyon kevesen tudnak, hogy van Belgiumnak közvetlenül a német határ mentén élő német nyelvű kisebbsége is.

Sorsuk és jogi helyzetük sokszor változott a történelem folyamán. Területük a középkorban a Német-Római Birodalom Brabant tartományának volt része, 1387-ben a burgundi hercegeké lett. 1477-ben házasság révén a Habsburgok kezére jutott, az 1555-ös osztozkodást követően a spanyol ágé, 1713 után az osztrák ágé lett. 1794-1815 között a franciák birtokolták, majd a bécsi kongresszuson a poroszok szerezték meg. 1871-ben a Német Birodalom része lett, 1919-ben a versailles-i békeszerződés értelmében Belgiumhoz csatolták. 1940-1944 között Németországé volt, 1945 óta ismét Belgiumhoz tartozik.

Miután a belgiumi németek gondjairól-bajairól manapság keveset hallani, joggal feltételezhető, hogy helyzetüket sikerült kielégítően rendezni, akárcsak a flamand-vallon vizsályt, amelyről az emberek már régen elfelejtkeztek. Azt hiszem, joggal tarthat igényt ismertetésre egy olyan kérdés sikeres rendezése, amelynek megoldatlansága miatt másutt fegyveres összetűzések robbantak ki tőlünk nem messze.

Nem titok, a 76 év előtti területátcsatolás éppenséggel nem az érintett lakosság többségének akarata szerint történt. Ha népszavazást tartottak volna - mondják a kérdés történetének szakértői - annak eredménye, egyetlen község kivételével, aligha lett volna Belgiumra nézve kedvező. A két háború közti időben a német nyelvet a francia kedvéért mind az igazgatásban, mind a közoktatásban háttérbe szorították. 1940. május 10-én hajnalban itt, ezen a hegyes-dombos vidéken zúdultak át a német páncélos hadosztályok, hogy tíz nap alatt eljussanak a tengerig. A hitleri uralom időszaka a lakosság számára elnyomást és súlyos megpróbáltatásokat jelentett. Az 1944. decemberi német ellentámadás során véres harcok folytak az egyes helységek birtoklásáért. A háború után egy ideig a hatóságok nem vettek tudomást a német nyelv létezéséről, és úgy gondolták, a francia nyelv támogatása elősegíti a kérdéses területnek Belgiumba való gyorsabb integrációját. Mondanom sem kell, mindez nem növelte a lakosság körében az elégedettséget.

A változás jelei a hatvanas években kezdtek mutatkozni a belgiumi nyelvi közösségek, illetve a régiók megalakítására irányuló törekvésekkel párhuzamosan. Az előbbieket a flamandok követelték kulturális önkormányzatuk biztosítása érdekében, az utóbbiakat a francia nyelvű vallonok gazdasági megfontolásból. Az 1970. évi alkotmánymódosítás már szólt róluk, de ténylegesen csak a közösségek alakultak meg, majd 1980-ban a flamand és a vallon régió, míg a brüsszeli megalakítására éppenséggel nyolc évvel később került sor. A német nyelvű közösség jogi helyzetét 1983-ban a két nagy nyelvi közösséggel azonos módon állapították meg. A hatáskörök átadása fokozatosan, több lépcsőben történt. Az alkotmány többszöri módosítása révén Belgium - föderatív - szövetségi állammá alakult át, amit hivatalosan 1993-ban deklaráltak. Ez a megoldás széles körben elfogadásra talált.¹ A német nyelvű lakosság, jóllehet nagy részének munkahelye Németországban van, elégedett helyzetével, és nem kíván azon változtatni.

Mit mondanak a számok? Belgium tízmilliós lakosságának többsége - 5 800 000 - flamand nyelvű, a franciául beszélő vallonok száma 3 200 000, míg a főváros, az egymillió Brüsszel lakossága kétnyelvű. A 68 500 főnyi német nyelvű közösség 854 km² területen, kilenc községben él. A kisebb, de sűrűbben lakott északi rész négy községet (Eupen, Kelmis, Lotzen, Rearen) ölel fel, míg a nagyobb, de ritkábban lakott déli rész öt községet (Amel,

Büllingen, Bütgenbach, Burg Reuland és St. Vith) az Ardennek erdei között húzódik meg. Ami az arányokat illeti, a német nyelvű közösség Belgium lakosságának egy százalékát sem teszi ki (pontosan: 0,7 százalék), míg a német népesség az ország egész területének 2,8 százalékán él. Sem a terület nagysága, sem a lakosság száma tehát nem jelentős. Jelentőssé a közösség tagjait megillető jogok teszik.

A jelenlegi belga alkotmány, mely az állam föderatív jellege következtében jóval hosszabb a réginél, és 140 helyett 198 cikkből áll, a következőket mondja:

„1. cikk. Belgium szövetségi állam, mely közösségekből és régiókból áll.

2. cikk. Belgium három közösségből áll: a flamand, a francia és a német nyelvű közösségből.

3. cikk. Belgium három régióból áll: a flamand régióból, a vallon régióból és a brüsszeli régióból.

4. cikk. Belgium négy nyelvterületből áll: a flamand nyelvterületből, a vallon nyelvterületből, Brüsszel főváros kétnyelvű területéből és a német nyelvterületből. A királyság valamennyi községe a nyelvterületek valamelyikéhez tartozik.

A négy nyelvterület határait csak mindkét kamara mindegyik nyelvcsoportjának többségével elfogadott törvény módosíthatja vagy helyesbítheti, feltéve, hogy mindegyik csoport tagjainak többsége jelen van, és feltéve, hogy az igenlő szavazatok mindkét nyelvcsoportban eléri a leadott szavazatok kétharmadát.

5. cikk. A flamand tartomány Antwerpen, Limburg, Kelet-Flandria, Nyugat-Flandria és Flamand-Brabant tartományokból áll. A vallon régió Hainaut, Liège, Luxemburg, Namur és Vallon-Brabant tartományokból áll. Amennyiben szükséges, törvény az állam területét több tartományra is feloszthatja.²

Törvény bizonyos területeket, amelyeknek határait megállapítja, kivonhat a tartományi beosztás alól, közvetlenül a szövetségi végrehajtó hatalom alá rendelheti, és különleges státust biztosíthat számukra.

6 cikk. A tartományok tagolását csak törvény rendezheti.

7 cikk. Az ország, a tartományok és a községek határait csak törvény útján lehet módosítani vagy helyesbíteni.”

A rendezés sajátossága tehát az, hogy a közösségek és a régiók, amelyeknek elvileg meg kellene felelniük egymásnak, mégsem esnek egészen egybe. A fővárost, Brüsszelt, nem lehetett sem a flamand, sem a vallon régióba beilleszteni, mert ahhoz az ellentétes érdekű felek nem járultak volna hozzá, és ezért külön régióknak nyilvánították. (Brüsszel egyébként a flamand régió belső fekszik, de egészen közel a flamand-vallon nyelvhatárhoz.) A németek által lakott terület viszont túl kicsiny volt ahhoz, hogy régióknak nyilvánítsák. A megoldást a „nyelvterület” intézményének bevezetése tette lehetővé, amelyből viszont nem három van, mint amennyi a közösségek száma, hanem négy.

A belga parlamentnek két kamarája van, a 150 tagú képviselőház, amelyek tagjait közvetlenül választják meg, és a 71 tagú szenátus, amelynek tagjait részint közvetlenül, részint közvetve, a közösségek tanácsai saját tagjaik közül választják meg. A flamand nyelvűeknek 41, a francia nyelvű vallonoknak 29 szenátoruk van, közülük meghatározott számú szenátornak brüsszeli lakosnak kell lennie. A német nyelvű közösség tanácsa saját kebeléből egy képviselőt küld a szenátusba (lásd az alkotmány 67. cikke 1. bekezdésének 5. pontját), ami nem sok, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a németek Belgium lakosságának mindössze 0,7 százalékát teszik ki, és így egy szenátor révén tulajdonképpen erősebb képvisellel rendelkeznek, mint amekkora arányszámuk alapján megilletné őket. Erre azonban másutt is találunk példát.

Az alkotmány IV. fejezete tartalmazza a közösségekre és a régiókra vonatkozó rendelkezéseket. A német nyelvű közösség jogalkotó szerve „parlamentje” - a tanács, mely 25 közvetlenül választott képviselőből áll. A választásokra ötévenként kerül sor, az Európa

Parlament képviselőinek megválasztásával egyidejűleg (115-117. cikkek). A tanács fő feladatai a következők:

- közösségi jogszabályok (dekrétumok) megalkotása a kultúra, a szociális ügyek és a közoktatás területén (ezek a dekrétumok a német nyelvterületen törvényerővel rendelkeznek),
- a közösség költségvetésének elfogadása,
- a közösség „kormányának” megválasztása,
- a közösség kormányának politikai ellenőrzése, • közérdekű kérdések megvitatása stb.

A kultúra területéhez tartozó kérdések: a nyelv, a művészet, a kulturális örökség ápolása, a könyvtárügy, a táj- és a műemlékvédelem, a médiapolitika, turizmus, sport.

A szociális ügyek körébe tartozik az ifjúságpolitika, a családvédelem és részben az egészségügy, a szociálpolitika és a testi fogyatékosokban szenvedők támogatása.

A közoktatás az óvodától a főiskoláig az oktatás egész skáláját felöleli, az át- és a továbbképzés, valamint a tudományos kutatás kérdéseit. Az alkotmány 127. cikke 1. bekezdésének 2. pontja az iskolakötelezettség alsó és felső határának megállapítását, a diplomák kiadásával kapcsolatos követelmények rögzítését és az oktatók nyugdíjrendszerének szabályozását az országos hatáskörű szerveknek tartja fenn.

A német nyelvű közösségben a végrehajtó hatalmat a „kormány” gyakorolja, mely a tanács által választott három miniszterből áll. A tanács és a kormány székhelye Eupen. A kormányzat adminisztratív teendőit a „minisztérium” látja el, élén főtitkár áll. A költségvetés kiadásainak körülbelül 60 százalékát fordítják oktatási célokra, 15 százaléka kulturális, 15 százaléka szociális célokra megy. Az igazgatásnak a fennmaradó 10 százalék jut.

Különleges figyelmet érdemel, hogy az alkotmány 130. cikke értelmében a német nyelvű közösség tanácsának hatáskörébe tartozik nemcsak a Belgiumon belüli közösségekkel való együttműködés, hanem a nemzetközi kooperáció is, sőt nemzetközi egyezmények kötése a kultúra, a szociális ügyek és a közoktatás területén. Az együttműködés formáit, valamint az egyezmények megkötésének módját törvény állapítja meg. A német nyelvű közösség 1992 óta a Maas-Rajna Eurorégió része, mely egyébként belga, német és németalföldi területeket ölel fel, 1994 júniusában pedig először választott közvetlenül saját képviselőt az Európa Parlamentbe. A német nyelvű önkormányzat vezetői következetesen és nyomatékosan hangsúlyozzák elkötelezettségüket a föderatív alapokon álló egyesült Európa iránt és nyitottságukat az együttműködés különböző formáit illetően.

Az alkotmány 159. cikke szerint a felső- és az alsófokú bíróságok országos, regionális és helyi határozatokat, illetőleg dekrétumokat is alkalmaznak - köztük a német nyelvű közösség tanácsa által kiadottakat -, amennyiben a törvényekkel összhangban vannak.

E vázlatosan ismertetett rendelkezésekből egyértelműen kitűnik, hogy a tízmilliós Belgium keretében a 68 500 főnyi német nyelvű lakosságnak területi önkormányzata van olyan határok között, amelyek hozzájárulása nélkül nem módosíthatók. Az önkormányzat a közösség identitásának megőrzése szempontjából kulcsfontosságú kulturális és szociális ügyeket, valamint a közoktatást öleli fel - minimális megszorításokkal. E kérdéskörök terén együttműködésre léphet más államok hasonló szerveivel, intézményeivel, és velük nemzetközi megállapodásokat köthet.

E területi önkormányzat jelentőségét nem csökkenti, hogy az évtizedes flamand-vallon viszály nyomán jött létre, és annak megoldása segítette világra. A jó és sikeres megoldások között említésre kerülő álland-i, illetve a trentino-dél-tiroli önkormányzatok sem voltak úgynevezett „könnyű szülések”. Nemzetközi viták, hosszas tárgyalások nyomán jöttek létre, amelyeket Dél-Tirolban még merényletek is kísérték. Bizonyos, hogy az önkormányzat hétköznapijai nem problémamentesek, és rengeteg kisebb-nagyobb nehézség leküzdéséből állanak. Azt sem állítom, hogy a belgiumi példa iskolát csinált volna Európában.

Azért ismertettem és azért hivatkoztam rá, mert ebben az esetben a közvetlenül érintett lakosság érdekei, jogai egyértelműen fölébe kerekedtek az ellentétes szempontoknak és

érveknek. Nem az állam rendelte a maga állítólagos biztonsági szempontjai alá polgárainak egyes csoportjait és azok alapvető jogait, hanem végre-valahára az az elv érvényesült, hogy az állam a polgáraiért van, és nem fordítva. Ha egyszer a lakosság többnemzetiségű, akkor ennek az államszervezetben is tükröződni kell, bármily csekély legyen is egyes csoportjainak aránya az egészhez viszonyítva. A demokráciában a többség akarata érvényesül ugyan, de a kisebbség és a kisebbség jogainak tiszteletben tartásával. Ide vezet - ide kell, hogy vezessen - az, amit Bibó Istvánnal szólva, az európai társadalomfejlődés értelmének nevezhetünk.³

A kisebbségek védelmével kapcsolatban gyakran történik hivatkozás „európai normákra”, anélkül, hogy azokat közelebbről meghatároznák. Definícióval, felsorolással én sem szolgáltam, mindössze egyetlen olyan példával, amelyben a rendezést az európai demokrácia szelleme inspirálta. Hogyan lehet egy nemzeti kisebbség védelmét „európai módon” megoldani? Talán így, ahogyan Belgiumban a német kisebbség helyzetét rendezték.

JEGYZETEK

1 Vö. Istendael, Geert van: *A belga labirintus*. Budapest, Gondolat 1994.

2 A hivatalos lap, a *Mouiteur belge*, három nyelven jelenik meg. A flamand változat a flamand tartományokat említi az első helyen, a francia nyelvű változat a vallonokat. A hivatalos német szöveg - miután a német nyelvterület a vallon tartomány része - a vallon tartományok felsorolásával kezdi, a közöttük említett Luxemburg természetesen nem azonos Luxemburgi nagyhercegséggel.

3 Lásd Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető 1986. III. kötet 23 kk.

GÉZA HERCZEGH

Living in minority - the European way

In accordance with the territorial regulation of the Versailles Peace Treaty of 1919, the German minority (now numbering 68 000 people) living in Belgium (total population: 10 million) resides in nine settlements covering 854 square kilometres.

The Belgian Constitution declares that Belgium is a federal state consisting of three communities (a Flemish, a French and a German speaking one), of three regions (the Flemish, the Walloon and the Brussels region) and of four language areas (the Flemish, the Walloon, the German one and the bilingual Brussels district).

The legislative organ of the German speaking community is the Council, and the executive power is directed by three ministers elected by the Council. The political centre of the German community is in Eupen. This study considers the constitutional situation of the Belgian districts as an example of the realization of the principle of the perfect minority self-government and as a real European model.

KÖPF ESZTER

A finnországi svéd kisebbség helyzete

Finnország etnikailag Európa egyik leghomogénebb országa. A legutóbbi, 1990-es népszámlálás adatai szerint az ország 5 millió lakosából 4,6 millió volt finn nyelvű. A kisebbségben lévő mintegy 400 ezer finn állampolgár a következő csoportokra oszlott: 294 ezer svéd, 6000 cigány, 5700 lapp, 1200 zsidó és mintegy ezer tatár.¹

Ez a tanulmány a legnépesebb finnországi kisebbségi csoportról, a svédekről szól, ha kisebbségnek nevezhetjük egyáltalán ezt a közösséget. A „kisebbségnek” a nemzetközi jogban nincs általános és széles körben elfogadott meghatározása, annak ellenére, hogy a fogalom mind a tudományos, mind pedig a hétköznapi nyelvben világszerte elfogadott. Definíció helyett a mára letisztult alapvető kritériumokkal kell beérnünk: 1) A lakosságon belüli számszerű kisebbség. 2) A többségtől eltérő etnikai, nyelvi vagy vallási karakter. 3) A csoport törekvése etnikai, nyelvi vagy vallási karakterének a megőrzésére.²

A finnországi svédek megfelelnek a fenti feltételek közül az elsőnek: Finnország lakosságának 6 százalékát teszik ki. A lutheri reformáció óta Suomi lakossága döntő többségében evangélikus, s a finnországi svédek vallási tekintetben sem mutatnak különállást. A több évszázados közös történelem a finnekkel, a vegyes házasságok, a ki- és bevándorlások kuszasága miatt, ma már etnikai értelemben sem beszélhetünk tisztán svéd közösségről. Fő különbözőségük tehát a nyelvükben van, ezért a finnországi svédeket elsősorban nyelvi kisebbségnek kell tekintenünk. A svéd nyelv megőrzésére irányuló törekvésekről e dolgozat Nyelvi státus című fejezetében esik szó. Itt elég annyit megjegyezni, hogy a finnországi svédek az utolsó kritériumnak is eleget tesznek.

Finnországnak az alkotmány értelmében két „nemzeti nyelve” van, s ezek jogilag egyenlők.³ A svéd ajkúak formailag tehát nem szorulnak kisebbségbe, ténylegesen azonban kisebbségben vannak. Ezt a kettősséget a szakirodalom azzal hidalja át, hogy „tényleges kisebbségként” definiálja őket.⁴ A magam részéről, az egyszerűség kedvéért megmaradtam a „kisebbség” elnevezés mellett, minden esetben a fentiek szerinti „tényleges kisebbséget” érteve alatta.

Howard Giles egy 1977-ben publikált tanulmányában a következő struktúrába foglalja a kisebbségi népcsoportok életképességét befolyásoló főbb tényezőket:

A) Státus	B) Demográfia	C) Intézmények
1) gazdasági	1) megoszlás	1) formális
2) társadalmi	- nemzeti terület	- média
3) társadalomtörténeti	-koncentráció	-nevelés
4) külső, belső nyelvi	- arányok	- kormányzat
	2) számszerűség	2) informális
	- abszolút	- ipar
	- születési ráta	- vallás
	- vegyes házasságok	- kultúra
	- ki- és bevándorlás	

Giles a kisebbség ily módon definiált életképességét, mint a fennmaradást és a kollektív létet biztosító erőt határozza meg.⁵ A fenti modell komplexitása révén, csekély változtatások után, alkalmasnak mutatkozott arra, hogy mondanivalóm keretében szolgáljon. Így dolgozatomban Giles hármass felosztására hagyatkozom.

A társadalomtörténeti státus

A finnek és a svédek közös történelme évezredek hagyományokra visszanyúló, igen szoros kapcsolat. Előljáróban elég csak azt a történelmi paradoxont megemlíteni, hogy az 1772-es és az 1789-es svéd alkotmány mintegy 110 évvel tovább maradt hatályban északi rokonainknál, mint keletkezése helyén.⁶

Egyes történészek szerint az első nyugati népmozgások az 5-9. század közötti időszakban érték el a mai Finnország területét. Frank Horn szerint például a Svea törzs tagjai már 800 körül, a viking kereskedelmi és zsákmányszerző hadjáratok alatt rendszeresen portyáztak ezen a vidéken.⁷ Az ezredforduló előtti kalandozások ténye azonban, a szakértők többségének véleménye szerint, csak az Åland-szigetek esetében bizonyos. Az akkor Östlandnak nevezett szárazföldre tehát valószínűleg az 1100-as évek elején - a finn törzsek végleges letelepedésével egy időben - érkeztek először nyugati hódítók.

Nagyhatalmi törekvései miatt a svéd királyság már a korai középkorban elfoglalta Finnországot. A római katolikus egyház is támogatta a hódító hadjáratokat, a „nyakas pogány finnek” ellen vezetett keresztes háborúknak minősítve őket.⁸ Az 1155-ben Erik király által vezetett első támadás nyomán a nyugati, 1240-ben pedig a középső részek kerültek megszállás alá. A finnek ellenállását 1259-ben sikerült véglegesen megtörni, nagyrészt annak köszönhetően, hogy ekkor immár másfél százada folyamatos a svédek beáramlása az ország nyugati és déli partvidékére. Elmondható tehát, hogy a finnek nem sokkal betelepedésük után úgy veszítették el hazájuk függetlenségét, hogy nemzetté válásuk útján még a kezdeti lépéseket sem teheték meg.

A meghódított Finnország megkülönböztetés nélkül, a korona természetes részeként tartozott a svéd birodalomhoz, s 1362-től önálló püspöki és bírói székhelyként, szavazati joggal vehetett részt a királyválasztásokon. Az 1556-tól hercegségként, majd nagyhercegségként viszonylagos önállóságot is élvező területet a korabeli diplomácia a svéd-finn királyság részeként tartotta számon. Az impérium lakosságának ugyan csak 25 százaléka volt finn, de lovaskatonáik, a „hakkapeliták” ennél magasabb, 35 százalékos arányban voltak jelen a királyság hadseregében.⁹ Ez egyfelől a svédek bizalmát, másfelől a finnek jogait bizonyítja. Az együttélés azonban kötelezettségekkel is járt: a finn kereskedőknek Stockholmon keresztül kellett értékesíteniük áruikat: főként fát, prémet, bőrt és húst. A svéd főváros, talán ennek is köszönhetően, a 16. században jelentős számú, mintegy 10 százaléknyi finn ajkú lakost számlált.¹⁰ A 600 éves hódoltság ma is érezhető hatást váltott ki Finnországban, hiszen egy nagy múltú és erős hatalom közvetítette a skandináv és általában a nyugati civilizációt, egy saját kultúrával akkor még alig rendelkező országra.

A következő fordulatot a napóleoni háborúk hozták. Az 1807-es tilsiti béke értelmében az orosz uralkodó, I. Sándor és Napóleon ugyanis meg egyezett az érdekszférák felosztásában, s a paktum értelmében Oroszország elfoglalta a finn területet. A két ország között perszonálunio jött létre, amelynek élén a cár mint Finnország nagyhercege állt. Sándor 1809 márciusában a porvoói országgyűlésen új alattvalóinak ígéretet tett arra, hogy a svéd korszak jogrendszere (alkotmánya, parlamentje, közigazgatási rendszere, postahálózata), sőt, az evangélikus vallás is érvényben marad az orosz fennhatóság alatt. 1904-ig önálló finn hadsereg, 1860-tól pedig saját pénzrendszer is működhetett.¹¹

A cári udvar Finnország helyzetének rendezésekor világosan látta, hogy a jogi, gazdasági, társadalmi status quo fenntartása az egyetlen mód arra, hogy a birodalom nyugati határait viszonylag biztosnak tudja. Szentpétervár ugyanakkor mindvégig figyelmet fordított arra, hogy a finn-svéd kapcsolatok ne legyenek túl szorosak. Ezért kapott például fővárosi rangot 1812 áprilisában Helsinki, mivel az addigi közigazgatási központ, Turku túl közelinek tűnt a svéd partokhoz. 1828-ban a város egyeteme is követni kényszerült az államapparátust Helsinkibe, amelyhez ürügyül szolgált, hogy az előző évi tűzvész Turku központját szinte teljesen elpusztította.¹²

I. Miklós uralkodása alatt (1825-55), a romantika korában, Finnországban is elérkezett a nemzeti öntudatra ébredés, az önálló kultúra kialakulásának ideje. A cári udvar kezdetben támogatta ezt a folyamatot, mert a svédekhez fűződő szálak lazulását remélte tőle. Ennek jegyében hozták létre az első finn professzori állást (1828), ebben az időben alakult meg a Finn Irodalmi Társaság (1831). 1835-ben adták ki először a Kalevalát.

Abban a korban, amikor Európa népei történelmi emlékeik és emlékezetük nyomán nemzetté váltak, a kezdetektől idegen befolyás alatt álló Finnországnak nem volt, de nem is lehetett önálló, Svédországtól elkülönülő történelme. Ebben az időszakban nem létezett külön finn és svéd nyelvű kultúra sem. A kettő azonos volt ideológiai szempontból is, hiszen céljait tekintve a svéd nyelvű kultúra legalább annyira finn volt, mint maga a finn nyelvű. Svédül adták ki ugyanis az első finnofil gondolatokat hirdető újságot, svéd volt az első finn irodalmi egyesület, a turkui Aurora Kör vezetője, a nemzeti gondolat letéteményeseinek többsége, sőt maga a finn nemzeti himnusz költője, Runeberg is. Arwidsson, Topelius és társaik természetesen ellenkező véleményen voltak mozgalmuk politikai hasznáról, mint a cári udvar. „Svédek (már) nem vagyunk, oroszok nem lehetünk, legyünk tehát finnek” - hirdették, hiszen az erős finn nemzet megteremtésében látták az orosz terjeszkedés egyetlen ellenszerét.¹³

Az 1890-es évekre ért el a finnek nemzeti identitástudata és kultúrája arra a fejlettségi fokra, hogy a svédekétől megkülönböztethetővé, fogalmilag értelmezhetővé vált. Tavaststjerna volt az első svéd író, aki észlelte a kisebbségbe szorulás folyamatának jeleit, s azt a veszélyt, hogy a svédek elveszíthetik korábbi kulturális fölényüket.¹⁴ A finn nemzetté válás időszakától beszélhetünk tehát a finnországi svédekről, mint elkülönült nyelvi csoportról, amelynek helyzetében Suomi 1917-ben kivívott függetlensége hozott döntő fordulatot.

A nyelvi státus

A svéd hódoltság természetes következménye, hogy a középkorban a finn közigazgatás és 1649-től - a latint felváltva - az oktatás nyelve is a svéd volt. Ez a helyzet nem változott a cári éra alatt sem, hiszen a viszonylagos autonómia folyományaként az orosz nem lett az ország hivatalos nyelve.

A finn nyelv egyenjogúsításának programja a finnugor nyelvek és hagyományok iránti érdeklődés megnövekedésével került először napirendre, a romantika korában s az 1860-as években nyert politikai színezetet.¹⁵ A liberális nemesi és polgári réteg (többségében svéd nyelvű!) ugyanis nem szorgalmazta a finn nyelv hivatalossá tételét, a konzervatív papi és paraszti réteg azonban igen. A vitában az utóbbiak győzedelmeskedtek, és II. Sándor 1863-ban aláírta a többségi nyelv egyenjogúsításáról szóló rendeletet.

Az 1870-80-as években, az ún. „első nyelvi háborúban” a svédománok (a finnómánok ellenében) formai okokra hivatkozva próbálták érvényteleníteni a cár rendeletét. Elleneztek továbbá a finn nyelvű iskolák állami támogatással történő létrehozását. Küzdelmük azonban nem vezetett sikerre, mert az öntudatra ébredt országban 1902-ben törvényi szinten is egyenrangúsították a két nyelvet. Sőt 1906-ban, az általános választójog bevezetésekor, a parlament első nyelvvé léptette elő a finnt.

A svédek Finnország függetlenségének kivívásával egy időben, a köztársaság alapvető törvényeinek megalkotásakor határozottan felléptek megcsorbított jogaik visszaszerzéséért. A szélsőségesek, A. O. Freudenthal - „két nemzetiség egyazon országban” - elve alapján, területi autonómiát követeltek. A mérsékeltbbek a „kétnyelvű nemzet” runebergi gondolata jegyében megelégedtek a nyelvi egyenjogúsággal.¹⁶

Az 1919-ben elfogadott alkotmány azóta is hatályos, 14. paragrafusában eleget tesz az utóbbi követelésnek, amikor kimondja, hogy: „a finn és a svéd a köztársaság nemzeti nyelve”. Az egyenlőség elvére hivatkozva az alaptörvény minden állampolgár számára biztosítja a jogot,

hogy a bíróságok és a közigazgatási hatóságok előtt anyanyelvét szabadon használhassa, valamint hogy ezen a nyelven kapja kézhez a hivatalos iratokat.

A nyelvhasználat részletes szabályait az 1922-ben elfogadott és azóta három ízben (1935, 1962, 1975) módosított nyelvtörvény tartalmazza. A jogszabály a területi és a személyi elv kompromisszumára épül. A finn vagy a svéd nyelv használatának joga tehát egyrészt a polgár lakóhelyének közigazgatási státusától, másrészt anyanyelvétől függ.

Az adminisztratív egységek egynyelvűek vagy kétnyelvűek lehetnek. Egynyelvűnek minősül az a község, amelyben a másik nyelvet beszélők aránya 8 százalék alatt marad. Az egynyelvű település kétnyelvűvé válik, ha a másik nyelvet beszélők aránya a település népességének 8 százalékát vagy a 3000 főt eléri. Miután a 60-as, 70-es években sok kétnyelvű település státusa került veszélybe a svéd ajkúak arányának csökkenése miatt, a törvényt 1975-ben úgy módosították, hogy a kétnyelvű település csak abban az esetben válik egynyelvűvé, ha a másik nyelvet beszélők aránya 6 százalékra, vagy 3000 före esik vissza. A köztársaság elnöke azonban ebben az esetben is tehet kivételt.

A települések nyelvi státusát a kormány határozza meg a tízévenként tartott népszámlálás adatai alapján. Erre legutóbb 1992-ben került sor. 2002-ig tehát Finnország 460 települése közül 395 egynyelvű finn, 24 egynyelvű svéd (ebből 15 az Åland-szigeteken) és 41 kétnyelvű. Az utóbbiak közül 21 finn, 20 pedig svéd többségű.¹⁷

A helységnevtáblák Finnországban mindenütt, tehát az egynyelvű községekben is kétnyelvűek. Természetesen, ha a településnek nincs neve a másik nyelven, azt csak egyszer írják ki. Ez kizárólag az egynyelvű finn helységek esetében fordul elő, mert minden svéd településnek van finn neve, ha csak a helyesírási különbség szintjén is. (Például: Hangö svéd és Hango finn.) A táblán az a név szerepel az első helyen, amilyen többségű a település.¹⁸

A hatóságok által kiadott iratok a kétnyelvű területeken a közérdekű információk esetében kétnyelvűek, az egyéni szánt iratok esetében pedig alkalmazkodnak az illető nyelvéhez. A hatóságok az egynyelvű területeken is kötelesek azonban kérésre az iratokat a másik hazai nyelvre lefordítani, illetve tolmácsról gondoskodni, ha az ügyfél nem érti a hatóság nyelvét.

A nyelvtörvény fenti rendelkezései csak az állami és önkormányzati hivatalokra érvényesek. Ugyanakkor az utóbbi idők finn kormányai takarékosági megfontolásból több állami szervet gazdasági társasággá alakítottak át és magánkézbe adtak. Privatizálták a postát és a távközlési vállalatot, valamint a vasúti és légiforgalmi társaságot is. A svéd nyelvű lakosság, érthetően, garanciákat akar szerezni arra, hogy az ilyen változások ne veszélyeztessék anyanyelvhasználati jogát. Készülőben van ezért egy olyan törvénykiegészítő javaslat, amely kötelezővé tenné a svéd nyelvű szolgáltatások fenntartását az új gazdasági társaságok számára is.¹⁹

A nyelvhasználati jogok tekintetében relevanciával bírnak még a parlamenti házszabály, az állami tisztségviselőkről szóló törvény és az alkotmány hadkötelezettségre vonatkozó egyes rendelkezései.

A parlamenti felszólalások, javaslatok, interpellációk és válaszok mindkét nyelven beadhatók, illetve elmondhatók. A plenáris ülésen svédül elhangzott beszédek rövidített változatát finnül is megismétlik. Fordított esetben azonban csak a finnül gyengén tudó képviselők külön kérésére és csak nekik fordítják azt le svédre. A bizottságokban általában finnül folyik a munka, de az írott anyagokat két nyelven adják ki.

Az állami tisztségviselőkről szóló törvény nyelvi szempontból két alkalmazotti kört különböztet meg: a felsőfokú végzettséghez kötött munkát végzőkkel szemben kétnyelvű területeken követelmény a másik nyelv szóbeli és írásbeli ismerete, egynyelvű területeken annak megértése. A felsőfokú végzettséghez nem kötött posztok esetében a kétnyelvű területeken a másik nyelv „elégletes ismeretéről” kell számot adni. A nyelvi tudást külön erre a célra felállított állami bizottság vizsgálja. A finn jog a magánszektorban is lehetővé teszi, hogy a munkaadó a másik hazai nyelv ismeretéhez kösse az alkalmazást.²⁰

Az alkotmány értelmében a hadkötelest „lehetőség szerint” olyan csapategységhez kell vezényelni, ahol a közkatonákkal azonos nyelvet beszél. A kiképzést anyanyelvén, a parancsot azonban mindig finnül kell kapnia.²¹ A svéd ajkú katona saját döntése alapján vonulhat be a svéd nyelvű helyőrségbe (Nyland Brigad), ahová egyébként sok finn is jelentkezik, hogy katonai ideje alatt nyelvi ismereteit bővítse.²²

Évtizedekig folyt Finnországban társadalmi és parlamenti vita arról, hogy szükség van-e a másik hazai nyelv kötelező iskolai oktatásának fenntartására. Ez a tanulók többsége számára természetesen a „kötelező svédet” jelentette. A status quo mellett érvelők arra hivatkoztak, hogy a svéd nyelv kaput jelent Európára és az indoeurópai nyelvekre, valamint a skandináv kereskedelmi és kulturális együttműködés záloga. Ez a tábor csak a svéd kötelező oktatásával látta biztosíthatónak azt, hogy a finn ajkúak kétnyelvűek legyenek, s ezáltal a kisebbség minden élethelyzetben élhessen anyanyelvhasználati jogával. Az ellentábor luxusnak ítélte, hogy a tanulók) 4 százaléka tanulja a svéd nyelvet, főleg akkor, amikor a gazdaság és a világpolitika fejleményei miatt az angol nyelv oktatására kell a fő hangsúlyt helyezni. Emellett szól az is, hogy mára a skandináv érintkezésben is ez a nyelv vette át a vezető szerepet.²³

Kompromisszumos megoldásként arról született döntés, hogy nem kötelező a másik hazai nyelvet első idegen nyelvként tanulni. A diák harmadik osztályban szabadon dönthet, s ha más nyelvet választ, a svédet, illetve finnt ötödikig - csupán két évig - kell a választott nyelvvvel párhuzamosan tanulnia.²³

A 60-as, 70-es években végbement elfinnesedési folyamat során sok egynyelvű svéd személy és község vált kétnyelvűvé. Ezért ez a nyelvi és szociológiai kategória, illetve ennek a megítélése központi kérdés lett a svéd kisebbség körében. Bradean a kétnyelvűséget, mint nyelvi jelenséget a másik nyelv anyanyelvhez hasonló szintű elsajátításaként, aktív vagy passzív használatként, valamint akképp definiálja, hogy a beszélő képes a nyelveket a beszédhelyzetnek és a beszélő partnernek megfelelően válogatni.²⁴ A kétnyelvűség mint az egyén képessége, kultúrájának része természetesen a polgár, sőt, a társadalom számára is érték. Terjedése azonban - ugyanilyen természetesen - váltja ki a kisebbség egy részének azon aggodalmát, hogy az lépcsőt jelenthet az elfinnesedés útján.

Az egyébként egységes csoportot alkotó finnországi svédek véleménye eltér a kétnyelvűséggel kapcsolatban alkalmazandó kisebbségi stratégia kérdésében. A fő törésvonal az egynyelvű, a hagyományos életmódhoz ragaszkodó nyugati tengerparti falu és a kétnyelvű, iparosodott déli város között húzódik. Az előbbi örökösen fél az asszimilációtól, és állandó harcban áll a kétnyelvűséggel. Az utóbbi elítéli a szeparatista törekvéseket, és a realitásokat látva azért küzd, hogy kétnyelvűségét fenntarthassa. Ez a haladó réteg ma már nem területi, hanem nyelvi és kulturális autonómiát követel magának az intézmények útján.²⁵

A svéd nyelv Suomiban 1917-re kisebbségi helyzetbe szorult, s ez a státusa ma is. A gyakorlatban ugyanis a finn anyanyelvűek többsége nem tudja kifejezni magát svédül, míg a svédek túlnyomó része kétnyelvű. A kétnyelvű területeken, illetve a kétnyelvűek egymás közti kommunikációjában pedig ma már majdnem kizárólagos a finn használata.

Mivel a finnországi svédek vallása, életmódja, társadalmi szerkezete, hagyományai csaknem azonosak a többségi nemzetével, különállásukat csak nyelvükben őrizhetik meg.²⁶ Fennmaradásuk azon áll vagy bukik, hogy élő nyelvként tudják-e megtartani anyanyelvüket. Az archaizmusokkal és finn elemekkel vegyített, dialektusokkal tarkított finnországi svéd nyelvet Kurt Braunmüller annak ellenére nevezte „egy kisebbség regionális érvényű nyelvének”,²⁷ hogy az a Svédországon belül is meglévő nyelvjárásokhoz képest ma még nem mutat jelentős eltéréseket.²⁸

Társadalmi, gazdasági státus

Ma is gyakran hangoztatott vélemény, hogy a finnországi svédek privilegizált társadalmi státust töltenek be, hogy ők alkotják a finn „felső tízezret”. S bár a svéd nyelvűek többsége soha nem tartozott a társadalom vezető rétegéhez, az „elit” sztereotípiája visszahatott az egész kisebbség öntudatára.

A svéd ajkúak finnországi betelepedésük óta két elkülönült csoportra oszlottak: egy részük valóban a nemesség és a polgárság krémjét alkotta, többségük azonban állattenyésztéssel, halászáttal, hajózással kereste kenyerét. A svéd felsőosztály csak nyelvében volt homogén, etnikai összetétele vegyes képet mutatott. A bevándorlókon kívül ugyanis ott találhatjuk közöttük azokat a finn parasztokat, illetve azokat a balti régióból érkező kézműveseket és kereskedőket, akik társadalmi felemelkedésük okán váltak svéd nyelvűvé.²⁹ A betelepülő zsidók is a svédrel váltották fel a jiddist.

A társadalmi szakadék egészen a 19. századig megakadályozta, hogy a svéd elit a többi svédrel kapcsolatra lépve, azokkal „közös nyelvet beszéljen”. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a finn nemzeti mozgalom kezdeti szakaszában a svéd felsőosztály még véletlenül sem tartotta szem előtt a svéd parasztság érdekeit (igaz, a finnekét sem).³⁰ Az összetartozás tudata csak akkor kerekedett felül az osztályszempontokon, amikor a finn nemzeti program, úgymond, „túllőtt a célon”, és kibontakozása a kisebbségi lét veszélyével fenyegetett minden svédét.

A 19. század ipari és társadalmi forradalmait követően, nagyobb tőkeerejének köszönhetően, a svédek felső rétege időlegesen tovább őrizte vezető szerepét. Az alsó „kasz” soraiból pedig ebben az időben alakult ki a svéd munkásosztály. A finnek azonban hamar behozták a lépéshátrányt: gazdasági, társadalmi és kulturális tekintetben gyorsan igazodtak az új követelményekhez, és mint többségi államalkotó nemzet, tagjai vezető szerepre tettek szert valamennyi szférában.³¹

Mára elmondható, hogy a svéd lakosság foglalkozási szerkezete, a kedvezőbb földrajzi és történelmi adottságok ellenére, csak jelentéktelen eltérést mutat a finnekétől. Jávorszky Béla ebben a tényben a „svéd elit” sztereotípiájának frappáns cáfolatát látja.³²

A mezőgazdasági, kereskedelmi és közlekedési szférában meglevő svéd túlsúly a tengeri halászáttal és a hajózással, az ipari szektorban kimutatható alulreprezentáltság pedig azzal magyarázható, hogy a svédek jelentős részének lakóhelye, a nyugati part az országos átlagnál kevésbé iparosodott. A közalkalmazotti körben közel azonos a finnek és a svédek aránya. A magánszektorban kimutatható némi svéd dominancia, amelyet a történelmi hagyományok továbbélésével magyarázhatunk.

Településszerkezet, demográfiai fejlődés

A finnországi svédek döntő többsége három tömbben él: az anyaország déli és nyugati partvidékén, valamint az Åland-szigeteken, a táblázatban látható megoszlásban.³³

<i>A svéd nyelvűek száma (fő), 1987</i>	
Nyland-Unsimaa megye	138 950
Åboland-Turunmaa megye	24 452
Osterbotten-Pohjanmaa megye	99 866
Åland-Ahvenmaa	22 579
<i>A svéd nyelvű területeken összesen</i>	<i>285 847</i>
<i>A finn nyelvű területeken</i>	<i>11 744</i>
<i>Az egész ország területén összesen</i>	<i>297 591</i>

Az iparosodott déli tengerpart egyik központja a 490 ezer lakosú főváros, Helsinki-Helsingfors (Nyland-Uusimaa megye), ahol a svédek aránya 8,2 százalék. A másik centrum a

160 ezer lelket számláló Turku-Åbo (Åboland-Turunmaa megye), ahol ugyanez az arány 5 százalék. A városok - mint látható - elfinnesedtek, de a vidéki régiókban a fentieknél jóval magasabb, néhol 80-90 százalék a svéd aránya.³⁴

Dél ellensúlya nyugaton Österbotten-Pohjanmaa megye, amelynek központja Vaasa-Vasa. A megyeszékhelyen 27 százalék a svéd lakosság aránya.³⁵ Közelsége miatt ez a régió szorosabb kapcsolatokat ápol Svédországgal, mint a déli országrész. A terület hagyományosan mezőgazdasági vidék, a svéd parasztság lakóhelye. A 60-as évek agrárválsága idején ezért főleg innen volt nagy a kivándorlás Svédországba. A helyben maradtak ma főleg nyérctenyéztéssel és fóliás növénytermesztéssel foglalkoznak.³⁶ A finnországi svéd abszolút száma és összlakosságon belüli aránya az évszázadok során a következőképpen alakult.³⁷

Év	Abszolút szám	Összlakosságon belüli arány (%)	Forrás
1610	73 000	17,5	becslés
1749	87 000	16,3	“
1815	160 000	14,6	“
1880	294 900	14,3	egyházközségi nyilvántartás
1890	322 000	13,6	“
1900	349 000	12,9	“
1910	339 000	11,6	“
1920	341000	11,0	“
1930	342 000	10,1	“
1940	354 000	9,5	“
1950	348 000	8,6	népszámlálás
1960	330 000	7,4	“
1970	303 400	6,6	“
1975	302 700	6,4	lakosság- és háztartás-összeírás
1980	300 675	6,3	népszámlálás
1985	299 000	6,2	
1987	297 591	6,1	
1990	294 000	6	népszámlálás

A svéd arányszáma lassú, de állandó csökkenést mutat, az abszolút szám azonban évszázadokon keresztül növekedett, míg 1940-ben elérte maximumát. Az 1950-es, 1960-as években aztán rohamos csökkenés következett. Ez a radikális folyamat az 1970-es években ugyan mérséklődött, de a csökkenés azóta is állandó.

A finnországi svéd számát a tízévenkénti népszámlálás adatai alapján határozzák meg. Pontosabban annak alapján, hogy az ekkor kitöltendő kérdőíveken „fő nyelvként” hányan tüntetik fel a svédet. Liebkind és Broo, már többször idézett tanulmányában, ezt a rendszert is felelőssé teszi a kisebbség számának csökkenéséért az alábbi három kifogás alapján.

Elsőként arra mutatnak rá, hogy Európa sok nyelvi kisebbsége egyszerűen eltűnne a térképről, ha számbavételük a fenti módszerrel történne. A nyelvi csoportok nagyságát ugyanis általában származás szerint határozzák meg, s a lappok esetében Finnország is ezt az utat járja. (Lappnak minősül az is, akinek egyik szülője vagy nagyszülője lapp anyanyelvű.)

Másodszor: nem tartják megfelelőnek a kérdésfeltevést. Schalin nyomán hivatkoznak arra, hogy ha a nyomtatványokon az anyanyelvet kellene feltüntetni, a svéd aránya 5 százalékkal magasabb lenne, mint a jelenlegi rendszer szerint. A kétnyelvűek ugyanis anyanyelvüktől függetlenül nagyrészt a finnt jelölik meg fő nyelvükként.

A harmadik probléma a kettős identitásúak helyzete. A szerzőpáros a fővárosban mintegy 17 százalékra teszi azoknak az arányát, akik „a többség és a kisebbség között állnak”. Ez a csoport azonban soha nem kap lehetőséget arra, hogy kinyilvánítsa kettős hovatartozását.³⁸

Politikai intézmények

Hiába tett I. Sándor 1809-ben Porvoóban ígéretet arra, hogy a finn országgyűlés az orosz hódoltság ellenére működni fog, annak legközelebbi összehívására csak a liberális II. Sándor uralkodása alatt, 1863-ban került sor. Pont abban az évben tehát, amikor a cár aláírta a finn nyelv egyenjogúsításáról szóló, ún. „Nyelvi rendeletet”. A jogszabály kapcsán hosszas vita bontakozott ki a parlamentben, amelynek folyamán mindkét álláspont képviselői lassan, de biztosan politikai pártokká kovácsolódtak.

Így történt ez a svéd tagok esetében is, akik a nyelvi kérdésben társadalmi hovatartozásuktól függetlenül, közösen várakozó álláspontra helyezkedtek. Tömörülésük az 1906-os parlamenti reform keretében egyesítette erőit az Aktivisták csoportjával, s létrehozta a Svéd Néppártot (Svenska Folkpartiet).³⁹

A mintegy 50 ezer tagot számláló párt ma is etnikai alapon szerveződik. Politikájának fő célja a svéd nyelv helyzetének erősítése, s ezért a svéd kisebbség 75-80 százaléka rendszeresen a Folkpartiet ideológiai szempontból keresztény-liberális programjára szavaz. A maradék 20-25 százalék

, nagyrészt azokból a svéd munkásokból áll, akik a nemzeti lojalitás és az osztályérdek dilemmáját a választásokon az utóbbi javára döntenek el. Ők főként a szociáldemokratákra voksolnak, arra a pártra, amelynek tagjai közt jelentős a svéd ajkúak száma. A svéd városi munkásság zöme tehát négyévenként nem „svédül szavaz”, ami tovább növeli annak veszélyét, hogy ez a csoport elszakad a svéd közösségtől és asszimilálódik.⁴⁰

A Néppárt a függetlenség kivívása óta létrejött koalíciók többségében részt vett. Nagy szerepe volt a nyelvhasználat szabályozásában, az oktatási rendszer kialakításában, valamint sikerrel lobbyzott a svéd nyelvű intézmények létrehozásának és fenntartásának érdekében. Az 1995 márciusában tartott választásokon a Folkpartiet a 200 fős parlamentben 12 mandátumot szerzett (5,2 százalék), a kormányban pedig két minisztere ül.

A Finnországi Svéd Parlament (Svenska Finlands Folkting) jogi kompetenciával ugyan nem rendelkezik, de az országgyűlés mellett jelentős érdekképviselői szerepet tölt be. Tagjait (60 fő) négyévente közvetve választja a svéd nyelvű lakosság, a helyhatósági szavazás eredményei alapján. A Folkting két évente tart plenáris ülést, amelyen a bizottságok és a képviselők által felvetett aktuális kérdések kerülnek napirendre. Itt választják meg a 16 tagú elnökséget is, amely képviseli a parlamentet két ülésszak között. A 60-as, 70-es évek hullámvölgye után, 1986-ban átalakult és megújult szervezet tevékenysége főleg a problémafeltárás, a tájékoztatás és a javaslattétel terén jelentős.⁴¹

Az egymillió Országos Szakszervezeti Szövetség svéd tagozata mintegy 50 ezer tagot számlál. A svéd közalkalmazottaknak és mezőgazdasági dolgozóknak pedig külön szakszervezetük van.⁴²

Oktatási intézmények

A finn iskolarendszert, az ország kétnyelvűségének figyelembevételével, az alkotmány azon rendelkezése alapján hozták létre, amely az állam kötelességévé teszi, hogy finn és svéd nyelvű polgárainak kulturális igényeit „azonos alapelvek szerint” elégítse ki. Ennek megfelelően a svéd tannyelvű oktatási intézmények az óvodától az egyetemig zárt láncot alkotnak, és a rendszer minden pontján érvényesül a kisebbségre nézve kedvező pozitív diszkrimináció.⁴³

Az oktatás első lépcsőjének szabályozása még a szociális szférába tartozik: az 1982-ben született gyermekjóléti törvény 11. paragrafusában szerint az önkormányzatoknak a gyermekek intézményes gondozását anyanyelven kell biztosítani.⁴⁴

Az általános iskolai törvény alapján - melyet 1983-ban fogadott el az országgyűlés -, két nyelven kell biztosítani az oktatást, ha az önkormányzat területén az adott korosztályból legalább 13 tanuló a kisebbségi nyelvet beszéli. Ha a diák körzetében nem hoznak létre anyanyelvűnek megfelelő osztályt, joga van másik körzetben iskolába járni.⁴⁵ Közlekedési költségeit ekkor önkormányzata fedezi. Svéd középiskolát akkor lehet alapítani, ha minden évfolyamra legalább kilencvenen jelentkeznek. Településhálózati okok alapján vagy közlekedési nehézségek esetén azonban évfolyamonként 40 tanuló is elég.

1990-ben az ország 4466 általános iskolájából 321 (7,1 százalék), 447 középiskolájából pedig 32 (6,9 százalék) volt svéd nyelvű.⁴⁶

A 20. század elejéig Finnország egyetlen felsőoktatási intézménye az 1640-ben Turkuban alapított, később Helsinkiben működő kétnyelvű egyetem volt. A Kereskedelmi Főiskola 1911-es alapítása után sorra jöttek létre az iskolák, s mára Finnország 17 tudományegyetemmel és 4 művészeti főiskolával büszkélkedhet.⁴⁷

Az anyanyelvükön továbbtanulni kívánó svédek a következő intézmények között választhatnak: egynyelvű a kisebbségi felsőoktatás fellegvára, az 1918-ban alapított turkui Åbo Akademi, a Svéd Kereskedelmi Főiskola (Svenska Handelshögskola), valamint a Svéd Szociális és Kommunális Főiskola (Svenska Social och Kommunalhögskola).

A kétnyelvű intézmények közül kiemelkedik a Helsinki Egyetem, az ország legnagyobb egyeteme. A 30-as években lezajlott második nyelvi háborúban az „igaz finnek” ugyan követelték egynyelvűvé tételét, de az 1937-ben hozott egyetemi törvény fenntartotta az addigi kétnyelvű állapotot.⁴⁸ Kétnyelvű továbbá a Műszaki, az Állatorvosi, az Iparművészeti és Színművészeti Főiskola, illetve a Sibelius Akadémia, amelyeknek szintén a főváros ad otthont.

Az egynyelvű intézményekben az oktatás és a vizsgáztatás is svédül folyik. A kétnyelvűekben alapvetően finn a képzés nyelve, de a hallgatók létszámának megfelelően, svéd oktatókat is alkalmaznak. A svéd előadások és a vizsgák a finn oktatással párhuzamosan folynak, és finn hallgatók számára is látogathatók.

A kétnyelvű intézményekbe kvóta alapján, meghatározott számú svéd hallgató nyer felvételt- akár gyengébb teljesítménnyel is -, mivel bizonyos munkakörökben még ma sincs elég svéd nyelvű alkalmazott. A Helsinki Egyetem jogi karán például évfolyamonként 25 svéd diák helye garantált. Ez természetesen visszatetszést szül finn körökben, de az állam így kívánja biztosítani a kisebbség jogi képviselőjének folytonosságát.⁴⁹

A finnországi svédek - a területi közigazgatási szférától eltérően határozottan küzdenek intézményeik, elsősorban oktatási intézményeik egynyelvűségéért.⁵⁰ Az egynyelvű iskolák általában jobb eredményeket mutatnak fel, mint a kétnyelvűek svéd tagozatai, és sokszor az országos átlagot magasan meghaladó szintű képzést folytatnak. Nem véletlen tehát, hogy ezekben az intézményekben (nem csak egyetemi szinten) jelentős számú finn is tanul. (Arányuk az Åbo Akademin 26 százalék, a Svéd Kereskedelmi Főiskolán 17, a Svéd Szociális és Kommunális Főiskolán pedig 20 százalék.) Ez utóbbi jelenség másik oka, hogy az ország kétnyelvűségéből és az intenzív finn-svéd kereskedelmi kapcsolatokból adódóan, ugrásszerűen megnőtt az igény a svédül jól tudó munkaerő iránt. Így a svéd nyelven tanulók elhelyezkedési lehetőségei lényegesen jobbak egynyelvű vagy más nyelvű pályatársaikénál. A Svédországból visszatért emigránsok gyermekei is szívesen járnak svéd iskolába, nyelvtudásuk megőrzése céljából.

A 80-as évek gazdasági recessziója arra kényszerítette a finn kormányokat, hogy fontolóra vegyék a párhuzamosan működő oktatási intézmények összevonását. Felmerült az egynyelvű finn és egynyelvű svéd kereskedelmi főiskolák egyesítése, valamint az is, hogy az

összes svéd főiskolából egy egyetemet hozzanak létre. A kisebbség azonban a végsőig harcol a jelenlegi struktúra megmaradásáért.⁵¹

Tömegtájékoztatás

A kisebbségi intézményrendszer fontos eleme a Finn Rádió és Televízió svéd programosztálya, amely önállóan készít anyagokat mindkét médium számára. A műsorokat svédekből álló programtanács szerkeszti és felügyeli.

Az állami rádió három csatornájából egy svéd nyelvű, amely jól fogható az érintett területeken. Ezen kívül számos svéd magánadó is működik.

Önálló televíziócsatorna nincs, ezért a finn és a svéd nyelvű adások váltakozva kerülnek műsorra. A TV1 és a TV2 frekvenciáin heti 20 órányi svéd programot sugároznak, melyeknek nagy része hétfőn kerül vetítésre. Hírműsort mindennap adnak a kisebbségi nyelven, s ma már műholdak segítségével a svédországi televízió adásai is foghatók Finnország egész területén.⁵² A svéd nyelvű lapkiadás igen fejlett: 12 napilap (180 ezer példányban) és 18 hetilap jelenik meg rendszeresen. A legismertebb a Helsinkiben naponta kiadott Hufvudstadsbladet (70 ezer példány), melyet főleg kulturális rovata tesz népszerűvé, valamint az a tény, hogy nagy figyelmet szentel a többi skandináv országban folyó eseményeknek is. Jelentősebb lapok még a Turkuban megjelenő, 1924-ben alapított Åbo Underrattelser és a Vaasában készülő Vasabladet. A legtöbb szakmai és tudományos folyóiratnak svéd mutációja is van.⁵³

Kulturális intézmények

A finnországi svéd irodalom legjelentősebb területe a líra, amely már a kisebbségi lét első éveiben érzékenyen reagált a finn nemzeti ébredés okozta változásokra. Az ekkor született regények is a társadalom haladó folyamataiból kirekesztett és ezáltal elszigetelődött svédekről adnak képet. A skandináv irodalmat megújító művek központi figurája a passzív rezisztenciába vonuló, az eseményekkel sodródó naplopó, a „dagdrivare”.⁵⁴

A finnországi könyvesboltoknak általában külön részlege van a svéd nyelvű könyvek számára, amelyeket részben Svédországból hoznak, részben pedig helyben adnak ki. Évente mintegy 500 svéd könyv jelenik meg Finnországban. A kulturális életben is tetten érhető a déli és nyugati partvidék kettőssége: a fővárosban működik a két legjelentősebb könyvkiadó, az 1891-ben alapított Söderström és a Schildts. Ezeket ellensúlyozandó Osterhottenben van a Svéd Irodalmi Egyesület székhelye (Svenska Österbottens Litteraturförening), amely évente hatszor jelenteti meg folyóiratát, a Horizontot. Az állami támogatásban is részesülő, de főleg társadalmi munkában készülő periodika olvasótáborának zömét a svéd anyaország adja.⁵⁵

Finnország területén négy állandó és államilag dotált svéd nyelvű közház működik, melyek közül az Åbo Teatern rendszeresen játszik az Åland-szigeteken. Jelentős az amatőr társulatok és a nyári színházak száma is. Problémát jelent viszont a szegényes repertoár és a kis nézőszám, amely miatt a kisebbségi színházak finn előadásokat is kénytelenek szervezni, tehát gyakorlatilag kétnyelvűek.

A finnországi svédek - bár szimbólumaikban inkább a finnekkel vállalnak közösséget - nemzeti ünnepüket (Svenska dagent) II. Gusztáv Adolf halálának napján, november 6-án tartják, február 5-én pedig Runeberg napját ünneplik. Ezen alkalmakkor a hagyományos svéd kultúrát ápoló egyesületek fesztiválokat rendeznek, ahol a résztvevők többsége szívesen ölt népviseletet.

A kultúra állami támogatása mellett a finanszírozásban jelentős szerepet vállalnak a svéd kulturális egyesületek és alapítványok is. Így például az Åbo Akademi és a Művészeti Alapítvány, valamint a Svéd Kulturális Alap, amely többek között a Hufvudstadsbladettet tartja fenn.

A 16. század óta Skandináviában elenyésző a nem evangélikus-hitűek aránya. Finnországban ma 7,5 százalék. Az egyház 1923-ban külön püspökséget szervezett a svéd ajkúak számára Borgában (Porvoó), amelynek vezetője 1982-ben az ország érseke lett. Nagyobb településeken általában külön finn és svéd templom van. A kisebb helységekből a gyülekezetek kétnyelvűek is lehetnek, ha a hívők közül legalább 50 a másik hazai nyelvet beszéli. Az egynyelvű községek templomaiban is tartanak istentiszteletet nagy egyházi ünnepekkor a kisebbség nyelvén.

JEGYZETEK

- 1 Myntti, Kristian: *The Protection of Persons Belonging to National Minorities in Finland*. Åbo Akademi University, Institute for Human Rights 1992. 2.
- 2 Hannikainen, Lauri: *Cultural, Linguistic and Educational Rights in the Åland Islands -An Analysis in International Law*. Publications of the Advisory Board for International Human Rights Affairs No. 5. 20.
- 3 Alkotmánytörvény, elfogadták: 1919. július 17-én: 14. §.
- 4 Myntti: i. m. 3. Hannikainen: i. m. 19.
- 5 Giles, Howard: Towards a theory of language in ethnic group relation. In: Giles ed: *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London Academic Press 1977. European Monographs in Social Psychology, No.13.
- 6 *The Finnish Legal System*. Edited by Jaakko Uotila, Helsinki, Finnish Lawyers Publishing Company Ltd. 1985. 11.
- 7 Horu, Frank: A finnországi svédok. In: *Finnországi kisebbségek - Finn kisebbségek*. Budapest, Kalevala Baráti Kör 1994. 9.
- 8 Beck Tamás: A finnországi svéd kisebbség. *Pro Minoritate* 1992. III-IV. 35-38.
- 9 Jávorszky Béla: *Észak-Európa kisebbségei*. Budapest, Magvető Kiadó 1991. 11.
- 10 Uo. 17.
- 11 The Finnish Legal System: i. m. 20.
- 12 Dolmányos István: *Finnország, története*. Budapest, Gondolat 1972. 213.
- 13 Jávorszky: i. m. 89.
- 14 Uo. 94.
- 15 Horn: i. m. 10.
- 16 Uo. 11.
- 17 Myntti: i. m. 16.
- 18 Beck: i. m. 36.
- 19 Honr: i. m. 15.
- 20 Beck: i. m. 36.
- 21 Alkotmánytörvény 75. §.
- 22 Horn: i. m. 13.
- 23 Várady Eszter: Svédok Finnországban, finnek Svédországban. *Educatio* 1993. 12. 344 - 348.
- 24 Honr: i. m. 14.
- 25 Bradean, Nelu: Északi nyelvek és kisebbségek. *Regio* 1992. 1.
- 26 Liebkind, Karmela-Broo, Roger: The Swedish-Speaking Minority in Finland. - A Case Study. In: *Cultural Minorities in Finland. -An Overview towards Cultural Policy*. Edited by Juha Pentikainen, Viikko Anttonen. Publications of the Finnish National Commission for UNESCO, No. 32. Helsinki 1985. 98.
- 27 Kósa László: A finnországi svédok. *Valóság* 1975. 5. 69-76.
- 28 Galdia, Marcus-Höpp, Karin: Szemle Kurt Braunmüller cikkéről. *Regio* 1992. 1.
- 29 Kósa: i. m. 69-76.
- 30 Liebkind-Broo: i. m. 93.
- 31 Uo. 94-95.
- 32 Jávorszky: i. m. 109.
- 33 Schalin, Wilhelm: *Swedish Finland. The Swedish Assembly of Finland*. Helsingfors, The University Press 1989. 9.
- 34 Uo. 10.
- 35 Uo. 11.
- 36 Jávorszky: i. m. 98.
- 37 Liebkind-Broo: i. m. 89. ; Jávorszky: i. m. 96. ; Schalin: i. m. 9.
- 38 Liebkind-Broo: i. m. 83.
- 39 *Finnish Features - The structure and development of Finnish political parties*. Helsinki, Ministry For Foreign Affairs 1991. 1.
- 40 Liebkind-Broo: i. m. 102.
- 41 Beck: i. m. 36. ; Kósa: i. m. 69-76.

42 Schalin: i. m. 7.

43 Alkotmánytörvény 14. §.; Várady: i. m. 344.

44 Beck: i. m. 36.

45 Törnudd, Klaus: *Finland and the International Norms of Human Rights*. Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers 1986. 119.

46 Beck: i. m. 36.

47 *Finnish Features - Education in Finland*. Helsinki, Ministry For Foreign Affairs Finland 199. 1-2.

48 Horn: i. m. 15.

49 Beck: i. m. 36.

50 Liebkind - Broo: i. m. 104.

51 Honr: i. m. 15.

52 Beck: i. m. 37.

53 Jávorszky: i. m. 101.

54 Uo. 107.

55 Jávorszky: i. m. 104.

ESZTER KÖPF

The Swedish minority in Finland

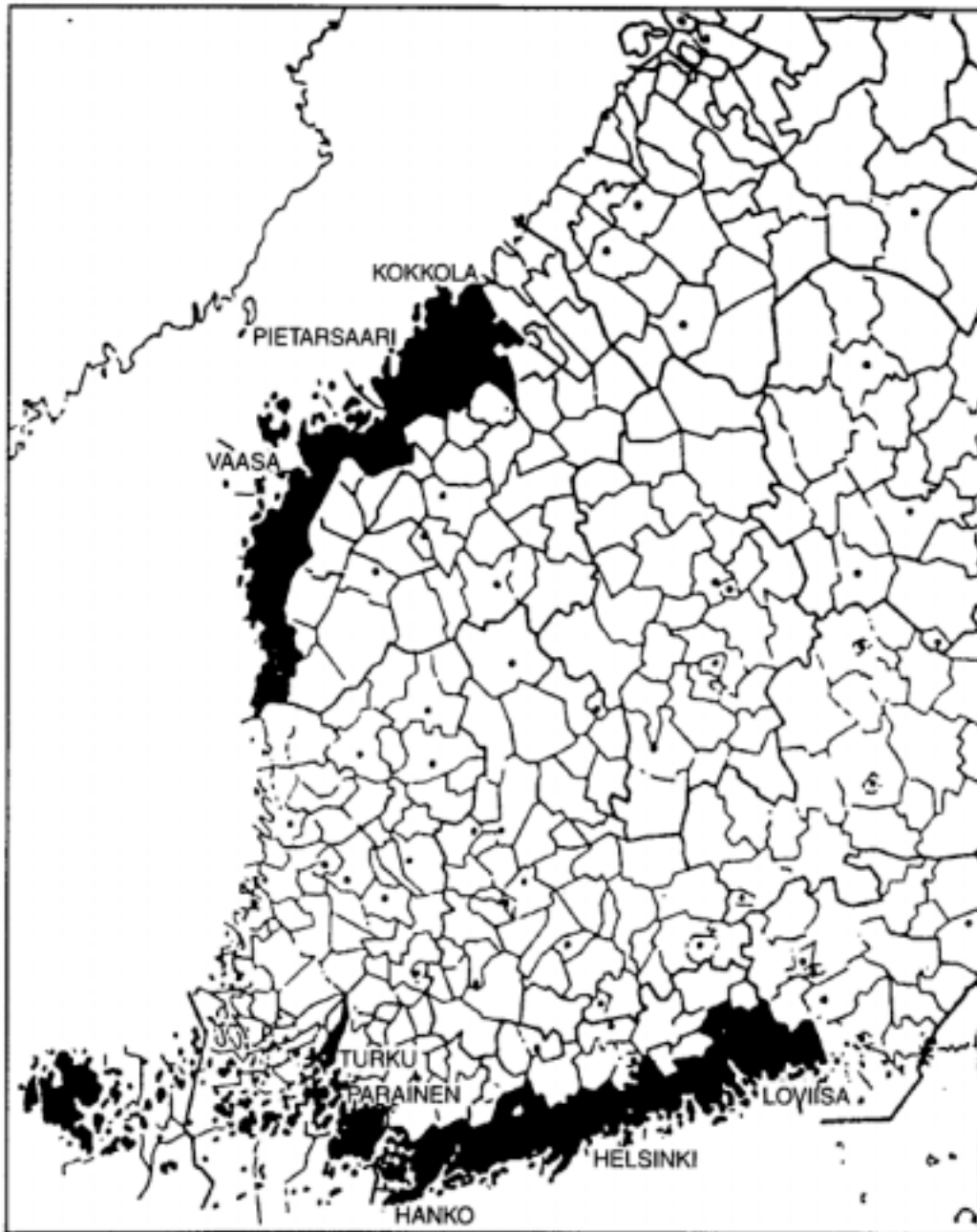
The main object of this article was to describe the past and present situation of the Swedish minority of the Finnish mainland, as well as the major elements which have influenced on their vitality. The writing is built upon a frame of Howard Giles' method which was published in 1970.

The first part of the study is an examination of the socio-historical and linguistic status, and through the main events of the impetuous Finnish history, it gives a picture about the development of the social position and linguistic rights of the Swedish minority. In addition to the historical review, the author takes emphasis on expounding up-to-date regulations relating to the topic.

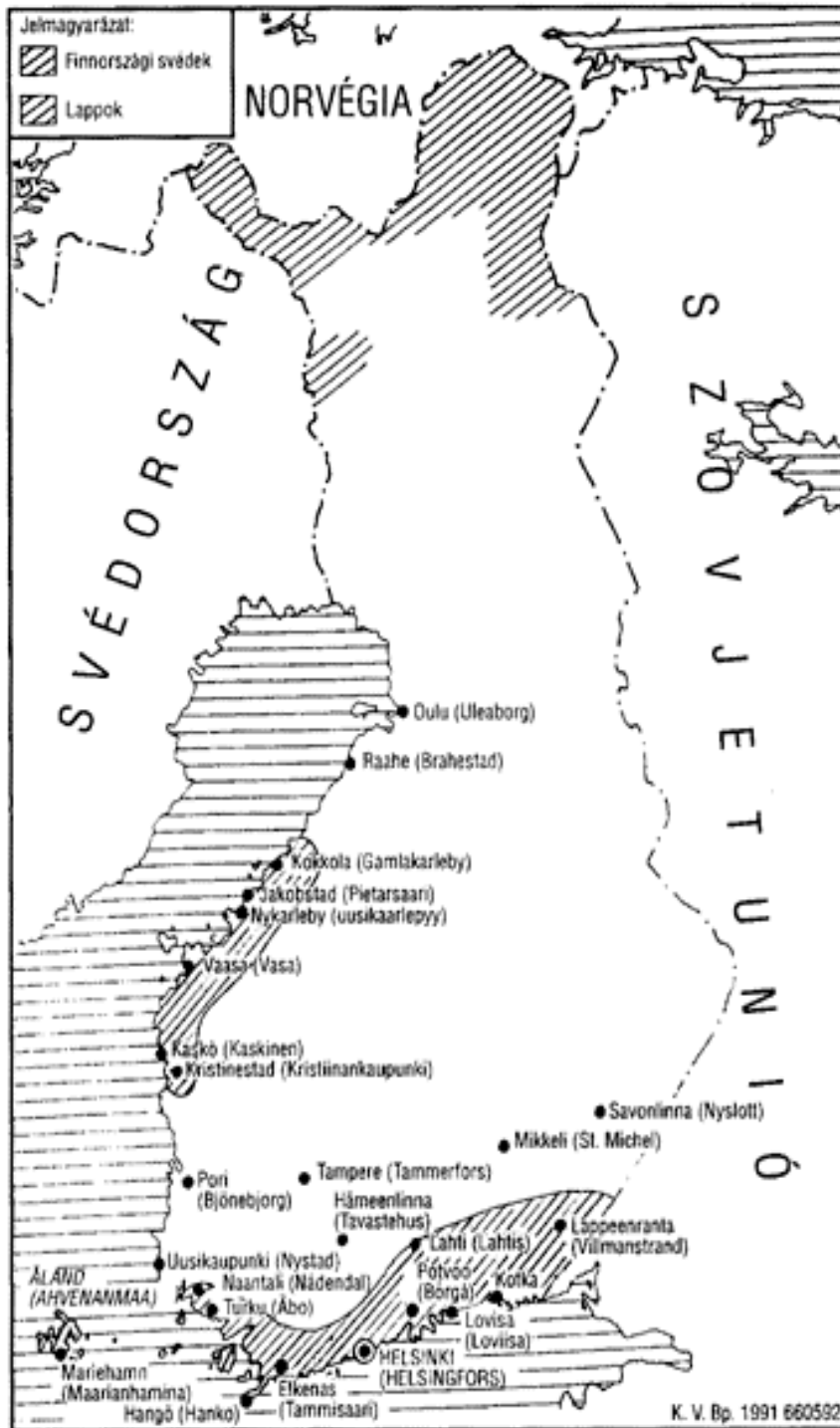
The chapter about the socio-economical status makes an effort to ruin the wide-known stereotype of the "Swedish-elite" by examining the structures of Finnish society using statistical figures. That refutation is backed up by the next chapter (Geographical orientation and demographical situation) which gives some more statistics. By analyzing the absolute number of the minority on the one hand, and their rate among the Finnish inhabitants on the other, the author points to important "anti minority" elements of the Finnish national census system.

Through the detailed introduction of the political, educational and cultural institutions, we might have an inside look at the history and present political situation of the Swedish People's Party, the political roles of the Swedish Parliament, the condition of the Swedish classes in education, and also language usage in colleges and universities.

At the end of the essay, the author makes us familiar with Swedish media, written publications, general literature, theatre, religion and other parts of culture.

A finnországi svéd egynyelvű (fekete), kétnyelvű (pontosított) és finn egynyelvű (fehér) közigazgatási egységek

A finnországi lappok és svédek lakóterülete

SEBESTYÉN-TELEKI ISTVÁN

A Jura-kérdés anatómiája

Svájc 1991-ben ünnepelte államiségának 700. évfordulóját. A svájci nép saját országát a világ legrégebbi demokráciái közé sorolja. Az ország területileg állandóan gyarapodott anélkül, hogy ennek érdekében hódító háborúk sorozatát vívta volna: a három őskanton, Unterwalden, Uri és Schwyz szövetsége (1291) után a többi kanton a 700 év folyamán önszántából kapcsolódott a szövetséghez.

Az utolsó kanton, Jura 1979-ben lépett be a szövetségbe. Ez esetben azonban nem egy új terület és népcsoport Svájc-hoz való csatlakozásáról van szó, hanem a német többségű Bern kanton területéről való leszakadásról. A kérdés elméleti ismertetése mellett nem árt, ha a magyar olvasó néhány közelebbi részlettel is megismerkedik, a Közép-Európa legújabb kori történelméhez tartozó érdekes fejlődési folyamattal, melynek végeredménye a Jura kanton létrejötte volt.

A Jura-probléma az 1815. évi bécsi kongresszustól eredeztethető, amikor is a juraiak ellenkezése és a berniek akarata ellenére Jurát a Bern kantonhoz csatolták. Ezzel a szerződéssel akarták a szövetséges hatalmak Bern területi veszteségeit (Waadt és Aargau) kompenzálni. Jura népe az anektálást különösebb ellenállás nélkül szemlélte, ami arra enged következtetni, hogy nem alakult ki valamilyen közös politikai akarat, illetve nemzeti (értsd: jurai) öntudat. Nem sokkal később azonban, már 1831-ben tiltakozó levéllel fordultak a berni Alkotmánybírósághoz: „Mi nem ismerjük el az egyesülési okmányok érvényességét, mert azt kiszabták ránk a mi megkérdezésünk nélkül.”²

Később megindult a német parasztok természetes bevándorlása és letelepedése Dél-Jurában, ugyanakkor Bern keménykezű antiklerikális politikát folytatott, ami a katolikus francia lakosság ellenállását váltotta ki. Ez az út egyenesen oda vezetett, hogy egy évszázad múltán, 1917-ben megalakult az első szeparatista szervezet, a *Szeparatista Bizottság*. A továbbiakban e folyamatból csupán néhány adatot érdemes röviden felsorolni.

	Kanton neve	Területe (km ²)	Lakosság száma	Szövetség éve
1	Zürich	1729	1141494	1351
2	Bern	6 049	932 577	1353
3	Luzern	1492	311761	1332
4	Uri	1 076	33 544	1291
5	Schwyz	908	106 409	1291
6	Unterwalden (Obwalden)	491	27 896	1291
7	Unterwalden (Nidwalden)	276	31619	1291
8	Glarus	684	36 953	1352
9	Zug	239	83 419	1352
10	Fribourg	1670	200166	1481
11	Solothurn	791	221 464	1481
12	Basel-város	37	190 854	1501
13	Basel-vidék	428	228151	1501
14	Schaffhauseu	298	70 317	1513
15	Appenzell Aussen-Rhoden	243	50 328	1513
16	Appenzell Innen-Rhoden	172	13 333	1513

17	Sankt-Gallen	2 014	410 773	1803
18	Graubünden	7106	167 904	1803
19	Aurgau	1 405	484 308	1803
20	Trurgau	1 013	198 371	1803
21	Ticino	2 811	280 630	1803
22	Vaud	3 219	565 181	1803
23	Valais	5 226	239 048	1815
24	Neuchâtel	797	157 436	1815
25	Genève	282	371356	1815
26	Jura	837	64 681	1979
	Svájc	41 293	6 619 953	

A tulajdonképpeni Jura-válságot 1947-től datálják, amikor a szövetségi állam kormányzótanácsa a kantonális kormányok elosztásáról döntött. Ez a döntés heves tiltakozásokat váltott ki a juraiak között, aminek végeredménye a *Comité de Moutier* (Moutier-i Bizottság) megalakítása volt.

1950-ben Bern kanton alkotmányának módosításával elismerték a Jura-probléma létezését, ugyanis a juraiaknak kisebbségi státust adtak. Az újrafogalmazott alkotmány 1. cikkelyének szövege a következő: „Bern kanton demokratikus, szabad ország, és a Svájci Szövetség tagja. Magába foglalja a régi kantonrész és Jura népét.”

1952-ben megalakul a *Rassemblement Jurassien* (RJ) (Jurai Népgyűlés). A szervezet létrejötté tulajdonképpen az első lépést jelentette az önállóság útján, hisz az önállóság kérdésének napirenden tartásával az egyre erősödő szeparatista mozgalom támaszává vált. Felismerve a szeparatista politikai irányvonal felerősödését, de a demokrácia játékszabályait betartva ezzel párhuzamosan megalakult az *Union des Patriotes Jurassiens* (Jurai Hazafiak Egyesülete; a Régióban Unióként szerepel).

1957-ben indították el azt a népi kezdeményezést, melynek keretében Jura lakosságának népszavazás útján kellett volna választ adnia arra a kérdésre, akarja-e, hogy a Jura-térség a Svájci Szövetség független kantoni rangjára emelkedjen vagy sem?

1959-ben bizonyosodott be a népszavazást hirdető „jurai nép egy és oszthatatlan!” propaganda jelmondat csődje, hisz az ez évben megtartott népszavazás eredménye ugyancsak kijózanítólag hatott: nemcsak kantonszinten, hanem a hat jurai körzetben is leszavazták a függetlenségi kezdeményezést. A szavazatok megoszlása a következő volt: kanton szinten 80 141 „nem”, 23 130 „igen”; a körzetekben 16 355 „nem”, 15 159 „igen”. A kezdeményezés bukása rámutatott arra a tényre, hogy Jurában nem egyetlen nép, hanem három kis népcsoport lakik, vagyis a francia nyelvű észak-jurai katolikusok, a dél-jurai francia protestánsok és Laufental körzet német nyelvű, katolikus lakosai.

A juraiak szeparatizmusának ideológiája a francia nacionalizmusból táplálkozott: „A jurai szeparatizmus hosszú távú célja egy saját állam felállítása az összes jurai francia számára.”³ Ezt a célt tovább követték, annak ellenére, hogy 1947. június 23-án a Jurai Népgyűlés (Rassemblement Jurassien) egy különálló kanton felállítását szavazta meg.

Az RJ stratégiája a következő két döntésre épült:

1. Az RJ tömegrendezvények sorozatával politikai nyomást gyakorol a berni kormányra;
2. Megalakul a *Kosok* (Béliér) nevű fiatal szeparatista juraiak akcióegysége, amely látványos és egyben szimbolikus akciókat tervez és hajt végre, hogy a nyilvánosság figyelmét minél jobban ráirányítsa a kérdés súlyára: például a svájci zászló meggyújtása és elégetése a berni országház előtt stb.⁴ (Elképzelésük szerint a propaganda annál hatásosabb, minél egyszerűbb elveken működik. Ilyen megfontolásból a juraiak a „Sok füst messze látszik!” jelszóval indultak harcba. Tény persze, hogy a jurai szeparatizmus másfél évszázados

történelme során az okozott anyagi kár, illetve az áldozatok száma összehasonlíthatatlanul kevesebb Európa más, hasonló válság sújtotta régióihoz képest.)

Az RJ politikai akarata kinyilvánításához földalatti katonai szervezetet hozott létre Jurai Felszabadító Front néven (Front de Libération du Jura: FLJ). Az FLJ tevékenységéhez kapcsolódó legfontosabb események a következők:

- 1966-ban letartóztatták Marc Boillat és Marie Joset jurai terroristákat, az FLJ tagjait.
- 1970-ben a berni alkotmány-kiegészítéssel elismerik a juraiak jogát az önrendelkezésre.
- 1974-ben egy Jura melletti tüntetésen egy berni polgár fegyverrel megsebesíti a juraiak zászlóvivőjét.
- 1975-ben Courtelary, La Neuveville és Moutier helység polgárai a Bern kantonban való maradásra szavaznak.
- 1977-ben a szövetségi gyűlés jóváhagyja Jura kanton alkotmányát, az önállóságot deklaráló 138. cikkely nélkül.
- 1984-től a Kosok nevezetű szervezet újabb erőszakhullámot indít el. Először intéznek merényletet a „Fritz”-nek csúfolt katona emlékműve ellen Les Rangiers-ban. Unterseen bei Interlaken nevű község múzeumából ellopják a csalhatatlanság követ (Unspunnenstein).
- 1986-ban ledöntik a berni óvárosban levő Igazság kút Justitia istennőjét.
- 1987-ben 11 különféle merényletet hajt végre az FLJ.
- 1989-ben a „Fritz”-szobor ellen végrehajtják a második merényletet. - 1992-ben a Szövetségi Bíróság az „Unit” (Egyesülés) kezdeményezését alkotmányellenesnek nyilvánítja.
- 1993-ban merényletek Bernben és Courtelaryban. Meghal Christophe Bader „jurai terrorista”. Hivatalos vélemények szerint az Igazság kútja elleni második merénylet közben baleset áldozata lett. Megjegyzendő, hogy az RJ elnöke, Roland Béguelin azt nyilatkozta, hogy „vér tapad a Szövetségi Bíróság kezéhez”, ami azt sejteti, hogy nem baleset történt. Letartóztatják Daniel Pape-t, a Kosok nevezetű szeparatista fiatalok szervezetének az elnökét. Cortébert bei St.-Imier-i házának pincéjében kézigránátokat találnak.

Megjegyzendő még, hogy közben további szeparatista és antiszeparatista szervezetek alakultak, mint például a Force Démocratique (Demokratikus Erő), titkára Roger Droz (aki később kénytelen elköltözni a kantonból); a *Sanglier* (Vaddisznók), elnöke Guillaume-Albert Houriet. A *Sanglier* nevezetű ifjúsági antiszeparatista szervezetet a *Bélier* ifjúsági szeparatista szervezet ellenlábasaként hozták létre.

Az ismertebb szeparatista szervezetek közé tartozik még az *Unité Jurassienne* (Jurai Egység) nevezetű, melynek egyik titkára, André Comte egyben egy kis falu, Vellerat polgármestere is volt, egyik nyilvános fellépésén például büszkén dicsekedett azzal a ténnyel, hogy sikerült minden kapcsolatot megszakítania Bern kantonnal „Addig sanyargatjuk a berni medvét, ameddig lehet” - nyilatkozta (a medve Bern kanton szimbóluma). La Neuveville város polgármestere, szintén az Unité Jurassienne tagja egy Jura szuperkanton létrehozásának tervéről nyilatkozott, amely a berni Jura és a Neuchâtel kantonból tevődne össze. Ez az elszólás azt jelezte, hogy a Jura-szeparatista törekvések nem állnak meg a Jura kanton határainál, hisz hosszú távú célként kitűzték Neuchâtel bekebelezését is.

Az eddig felsoroltakból egyértelműen kitűnik, hogy a Jura-térség önrendelkezési jogának érvényre juttatása itt ugyanúgy, mint bárhol a világon nem a „toleráns” többségi nemzet önkéntes jóváhagyásától függött. Így van ez még az olyan nagy hagyományokkal rendelkező országban is, mint amilyen a svájci demokrácia.

Céljaik elérésének érdekében a juraiak a harcot tovább folytatták, habár a támadások hevességét, nagyságrendjét és gyakoriságát megpróbálták olyan szinten tartani, hogy az ország lakosságának ellenszenvét ezzel lehetőleg ne váltsák ki. Attól függetlenül, hogy a fent említett robbantások, gyújtogatások az önrendelkezési jog kivívásának érdekében történtek, a svájci hatóságok katonai szakértőkkel egyetértésben ezt a módszert terrorizmusnak minősítették, és ennek megfelelően elvégezték a szükséges ellenintézkedéseket. Mert - teszik

fel a kérdést - minek lehet nevezni például a vasúti sínek felszedését Lauterbrunnennél (1982. IV. 8-án), 1a nem terrorizmusnak, ártatlan emberi életek veszélybe sodrásának?

A fentebb felsorolt gyűjtogatások kárvallottjai általában olyan jurabeli franciák voltak, akik elítélték a szeparatizmust, netán aktívan tettek is ellene valamit. A belső ellenfelek elszigetelésének, kiközösítésének ábrázolására a következő példa említhető meg:

Grenchenben, egy csiszológépgyárban dolgozik egy alacsony, köpcös, jóindulatú Jura kantonbeli, középkorú munkásember. A gyárban többen is dolgoznak juraiak, akik naponta ingáznak a város túlsó felén lévő vasútállomásról. Hogy minél kevesebb időt veszítsenek útközben, a gyár rendelkezésükre bocsátott egy mikrobuszt, mely mindennap kiviszi őket az állomásra. A fent említett szakmunkásnak is joga lenne a mikrobuszt igénybe venni, de nem teheti, mert földije nem engedik rá felszállni. Azért közösitették ki, mert elítélte a szeparatizmust.

A „terrorakciók” végrehajtásához szükség van robbantószerre is. Ezek beszerzése Svájcban sem *megy* másképp, mint a régi, jól bevált klasszikus módszerrel, vagyis a katonai fegyverraktárak kirablásával. Mivel a tettesek csak ritkán kerülnek kézre, ezért nem lehet pontosan megítélni, hogy az elrabolt fegyverek, lőszer, robbantószer, aknák, kézigránatok stb. milyen csoportosulásokhoz kerülnek, és mikor, milyen célra, ki fogja bevetni őket Svájcban vagy az ország határain kívül? A támadások kivédésére a svájci hadseregben kidolgozták a SMUD-tervet (Schutz der Munition gegen Diebstähle = Lőszer védelme lopás ellen). A későbbiekben a speciális óvintézkedéseket mindennemű katonai fegyverre, felszerelésre kiterjesztették. A különleges intézkedéseknek köszönhetően a rablások száma nagymértékben csökkent.

Az akciók tovább folytatódtak az 1980-as és az 1990-es években is. A tettesek felderítésének csekély száma azt engedi sejtetni, hogy jól szervezett és megfelelő információval rendelkező szervezetek rajtaütéseiről van szó. A SMUD-terv ellenére, mely a Svájci Államszövetségnek rengeteg pénzébe került, az eltulajdonított robbantószer mennyisége csak addig esett vissza, amíg a szeparatista szervezetek az újabb tervekről és az ennek keretében kivitelezett intézkedésekről megfelelő információkhoz nem jutottak. Ezek után megint emelkedett a fegyverraktárból elrabolt robbantószer mennyisége.

Történt mindez a kantonok közti határok átjárhatósága ellenére, amely határok annyira légiesek, hogy lényegében nem is léteznek, csak a térképre rajzolják fel őket! Az önrendelkezési jog jegyében a jurai szeparatisták a második legnagyobb svájci kanton - Bern - területéből kanyarítottak ki jelentős nagyságú területet, pontosabban 12,15 százalékot.⁵

Ez a tevékenységük természetesen nem nyerte el a Bern kantoni németek tetszését, vagyis a toleráns többség azonnali fejbólintását, miként ezt bizonyos magyar emigrációs körök sejtteni engedik az anyaországi sajtóban. 1988-ban Bern kanton kormányja betiltotta, hogy berni állampénzekből Moutier, La Neuveville és Courtelary körzetben a szeparatista szervezeteket finanszírozzák. Ez nem egyéb, vallják Bernben, mint a Bern kanton területi integritása elleni támadás berni állami pénzekből való finanszírozása. (Megjegyzés: Svájcot úgy kell tekinteni, mint több különálló kis állam szövetségét.) Ezzel a határozattal azonban újfent olajat öntöttek a jurai szeparatizmus lappangó tüzére. 1993 júniusában Bern kanton kormányja eldöntötte, hogy Vellerat község 1996. január 1-jétől Jura kantonhoz csatlakozhat. Ezzel együtt Jura kanton létrejött, az európai önrendelkezési folyamatok között - a toleráns svájciaknak köszönhetően - példamutatón a legbékésebb szecessziós folyamatnak tekinthető.

JEGYZETEK

1 Voutat, Bernard: *Espace national et identité collective. Pour une sociologie politique du conflit jurassien*. Lausanne 1992. Ismerteti: A. Gergely András, *Regio* 1993. 3. 201-205.

2Thürer, Daniel: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker mit einem Eckkurs zur Jurafrage*.

Dissertation Universität Zürich, Verlag Stempfli und Cie AG Bern 1976.

- 3 Albert A. Stahel: Terrorismus und Marximus. *Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift* 1987. (Huber e.Co. AG, CH-8500 Frauenfeld)
- 4 Reportsammlung: Barenstarke Machtprobe, Wir Brückenbauer. *Wochenblatt des Sozialen Kapital* Nr. 12,24 März 1993. Svájc.
- 5 Jaggi J. Christian: *Nationalismus und ethnische Minderheiten*. Zürich, Orell Füssli Verlag 1993.

ISTVÁN SEBESTYÉN-TELEHI

The anatomy of the Jura question

Switzerland has throughout its history grown as a territory without waging a single war of conquest. The emergence of the Jura Canton is a special case in the history of the federation, which also deserves attention from the point of view of the process of European self-determination. The aspirations of the people of the Jura towards independence began in the 1830s but only became a serious political ambition after 1947. Besides political solutions, the radical separatist groups did not refrain from violence (e.g. arson, and the ripping up of railway lines). Despite such radical pressure, the path of peaceful secession was established in the Jura Canton in 1979, with the split from the territory of the Bern Canton with its German majority.

BODÁNE PÁLOK JUDIT

Kisebbségi jogok és intézmények Magyarországon

A kisebbségi kérdés napjainkra az európai biztonság és stabilitás egyik fontos, meghatározó elemévé vált. Az 1993. október 8-9.-i bécsi csúcsertekezleten résztvevő harminckét tagország állam- és kormányfőinek elfogadott nyilatkozata leszögezi: „Mi, az Európa Tanács tagországainak állam- és kormányfői, akik e bécsi csúcskonferencia alkalmából szervezetünk történetében első ízben gyűltünk össze, ünnepélyesen kijelentjük: Európa kettéosztottságának megszűnése történelmi lehetőséget nyújt számunkra a földrész békéjének és stabilitásának megszilárdítására. Országaink mind elkötelezték magukat a pluralista és parlamentáris demokrácia, az emberi jogok egyetemessége és oszthatatlansága, a jog elsőbbsége, valamint a sokféleségében gazdag kulturális örökség mellett. Európa így módon a demokratikus biztonság kiterjedt térségévé válhat.”¹

Európa demokratikus biztonságának megerősítését elősegítendő, a csúcsertekezlet megbízta az Európa Tanács Miniszteri Bizottságát azzal, hogy „rövid időn belül fogalmazza meg azt a keretegyezményt, amely meghatározza mindazokat az alapelveket, amelyeknek tiszteletben tartására a nemzeti kisebbségek védelmének biztosítása érdekében az aláíró államok kötelezik magukat”.² A nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény 1995. február 1-jén nyílt meg aláírásra; Magyarország az elsők között csatlakozott az aláírókhoz.³

A kisebbségi jogok európai és magyarországi szabályozásának összehasonlításánál nem törekedhetünk teljességre, hiszen számos ország esetében bőséges joganyag állt rendelkezésre, amelyet rendszerezni és szelektálni kellett.

Egyéni és közösségi kisebbségi jogok

A Magyar Köztársaság a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jogot az egyetemes emberi jogok részének tekinti. Az 1993. július 7-én 96,5 százalékos parlamenti többséggel elfogadott, nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény fontos kiindulópontja, hogy a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jogot alapvető emberi jognak tekinti. Ez az egyént és a közösséget egyaránt megilleti. A törvény kimondja: az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga, hogy valamely nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozónak vallja magát; a közösségi kisebbségi jogok oldaláról pedig a kisebbségi önazonosság megőrzésének, ápolásának, erősítésének és átörökítésének a kisebbségi polgároknak, mint természetes személyek és jogalanyok összességének az elidegeníthetetlen jogait jelentik. A szabad identitásválasztás mint emberi jog azt foglalja magában, hogy hovatartozását mindenki személyi determináltsága alapján vállalhassa és választhassa meg.

A törvény preambuluma a *kisebbségek egyéni és közösségi jogait alapvető szabadságjogoknak* tekinti. E szabadságjogok jellegéből két dolog fakad: egyrészt, hogy a törvényben felsorolt egyéni és közösségi jogok jogszerű, törvényes keretek közti gyakorlását az állami szervek nem akadályozhatják meg, másrészt pedig az, hogy jogilag garantáltak.

Magyarországon számos jogszabály foglalkozik a nemzeti és etnikai kisebbségekkel. Az alkotmány kimondja és a kisebbségi törvény egybehangzóan tiltja a kisebbségek mindennemű hátrányos megkülönböztetését. De a törvény - az emberi jogok nemzetközi védelme terén elért fejlődésnek megfelelően - már az alapelvek szintjén megvalósítja a pozitív diszkrimináció elvét, amikor kimondja: a kisebbségek jogegyenlőségének megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedések segítik elő.

Az Alkotmány szerint a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: *államalkotó tényezők*. Alkotmányos joguk továbbá, hogy részt vegyenek a közéletben, ápolják kultúrájukat, használják anyanyelvüket, biztosítva legyen számukra az anyanyelvi oktatás és a saját nyelvű névhasználat.

A kisebbségi törvény alapvető rendelkezései közé tartozik, hogy a kisebbségi jogok egyéneket és közösségeket egyaránt megilletnek, érvényesülésüket az alapvető rendelkezéseken kívül, részletes szabályok szavatolják olyan körülmények között, amikor a közösségi jogok még nem nyertek nemzetközi szintű elismerést. A Magyar Köztársaság álláspontja ebből következően alapelveként beépült a kisebbségi törvény szabályozási rendszerébe: ugyanis az egyéni kisebbségi jogok tiszteletben tartása önmagában nem valósítja meg a kisebbségi közösségek teljes körű jogvédelmét. A *nemzeti identitás megélése, fenntartása és ápolása nemcsak individuális jog, hanem feltétlenül kollektív* is, hiszen a nemzeti hovatartozást megélni csak társas formában lehet. Ha az egyén szintjén elismerjük, hogy a kisebbségi lét számos, speciális, külön jogokkal oltalmazott élet, megítélésünk szerint, ennek létjogosultsága közösségi szinten sem vitatható, következésképp az adekvát jogvédelem helyénvalósága sem vonható kétségbe. Különösen így van ez a kommunikáció, a közösségi szerveződések és az államhatalmi képviselői rendszerben való részvétel esetében.

A közösséggé válás, illetve a közösség fennmaradásának előfeltétele kisebbségek esetén még inkább -: a szerveződés szabadsága. A legtöbb európai ország az egyesülést kizárólag büntetőjogilag üldözendő magatartás esetén tiltja. Az államellenes bűncselekmények sorolhatók ebbe a kategóriába. Nem vitás, hogy a szeparatizmus az állam egységét veszélyezteti, ugyanakkor a szeparatizmus vádja gyakran szolgál ürügyül visszaélésekre, az etnikai alapú szerveződések megtiltására. Az európai államok ezzel kapcsolatos szabályozása igen különböző. Egyes országokban (például Németország, Nagy-Britannia) a szeparatizmus önmagában nem minősül bűncselekménynek, csak ha erőszak alkalmazásával párosul. Más országok a szeparatizmus erőszakmentes formáját is büntetik, vagyis fellépnek az olyan egyesületek létrehozása ellen, amelyeknek célja az állami integritás megbontása, meghatározott területek elszakítása. Továbbá vannak olyan országok is, ahol a területi egység ellen irányuló puszta nyilatkozat, újságcikk vagy plakát már büntethető, függetlenül attól, hogy valóban veszélyezteti-e az integritást vagy sem.⁴ Ezzel összefüggésben szabályozzák az egyesülési és a pártalakítási jogokat.

Magyarországon az egyesülési jogról szóló törvény, a párttörvény, valamint a kisebbségi törvény a következőképpen rendelkezik: „A kisebbséghez tartozóknak a közéletben való részvétele nem korlátozható. Érdekeik kifejezésére, védelmére - az alkotmányos szabályozás szerint - egyesületeket, pártokat, más társadalmi szervezeteket hozhatnak létre.”

A kisebbségek és az államszervezet

Európa számos országában található kis létszámú nemzeti és etnikai csoportok. Magyarországon tizenhárom honosnak elismert nemzeti és etnikai kisebbség él az ország mintegy 18 500 településén. Helyzetük sajátos, mert földrajzilag szétszórtnak s általában egy településen belül is kisebbségben élnek együtt magyarokkal és más népekkel.

A kisebbségek létszámát, lakosságon belüli részarányát az alábbi két táblázat mutatja. (Lásd 1., 2. táblázat)

Nemzetközi összehasonlításban a kisebbségi kérdést kezelő államszervezeti modellnek két altípusa létezik: a helyi (települési), személyi és funkcionális autonómia. Az egyik a svájci Graubünden tartomány, ahol néhány tízezres retoromán etnikum él, és ahol a helyi (települési) autonómia kereteit szabták olyanra, hogy az már önmagában megoldást kínál a felmerülő problémák jelentős részére. A másik lehetőség a kisebbségi civil szerveződések bevonása egy meghatározott kisebbségspecifikus állami funkció ellátásába. Erre a megoldásra tipikus példa a dán magán-iskola rendszer Németország Schleswig-Holstein tartományában.

Állami funkciót csak olyan civil szervezetre lehet átruházni, amely kellően legitim és reprezentatív, vagyis választás útján jött létre és a kisebbségi lakosság támogatja. Ennek

előfeltétele tehát az érintett kisebbség egységes szervezettsége, s a konkurens szerveződések hiánya. Ellenkező esetben csak a személyi autonómia jelenthet megoldást.

A magyar kisebbségi törvény olyan autonómiaelvet fogalmaz meg, amely a külföldi tapasztalatokat a magyarországi sajátosságokhoz igazítja. Magyarországon ugyanis területi autonómiáról nem lehet szó, hiszen a magyarországi nemzetiségek nem élnek zárt településegységekben, sem számbeli fölényük, sem nyelvi homogenitásuk nincs. Ezért a törvény az előbb vázolt modellnek - a személyi, helyi és funkcionális autonómiának - egyfajta kombinációját igyekezett megvalósítani, az önkormányzat, a szubszidiaritás és a decentralizáció elvére támaszkodva.

A kisebbségek kollektív jogainak elismerését tükrözi az az alkotmányos tétel - melyet a kisebbségi és az önkormányzati törvény szabályoz -, mely szerint a nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. A törvény abból az alkotmányos elvből indul ki,

1. táblázat A népesség nemzetiség szerint 1941-1990

Év	Összesen	Magyar	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány	Egyéb
1941	9 316 074	8 918 868	16 677	7 565	4 177	3 629	2 058	302 198	27 033	33 869
1949	9 204 799	9 104 640	7 808	8 500	4 106	4 190	666	2 617	37 598	34 674
1960	9 961 044	9 837 275	14 340	12 326	14 710*	3 888	...	8 640	56 121	13 744
1980	10 709 463	10 638 974	9 101	8 874	13 895	2 805	1 731	11 310	6 404	16 369
1990	10 374 823	10 142 000	10 459	10 740	13 570	2 905	1 930	30 824	142 683	19 640

*A szlovénnel, vendekkel együtt

2. táblázat A népesség anyanyelv szerint 1900-1991

Év	Összesen	Magyar	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány	Egyéb
1900	6 854 415	5 890 999	192 227	26 975	68 161	24 254	7922	604 751	5 662	33 464
1910	7 612 114	6 730 299	165 317	28 491	62 018	26 248	6915	553 179	9 799	29 848
1920	7 986 875	7 155 979	141 877	23 695	58 931	17 132	6087	550 062	6 989	26 123
1930	8 685 109	8 000 335	104 786	16 221	47 332	7 031	5464	477 153	7 841	18 946
1941	9 316 074	8 655 798	75 877	14 142	37 885	5 442	4816	475 491	18 640	27 983
1949	9 204 799	9 076 041	25 988	14 713	20 423	5 158	4473	22 455	21 387	14 161
1960	9 961 044	9 786 038	30 690	15 787	33 014*	4 583	...	50 765	25 633	14 534
1970	10 322 099	10 166 237	21 176	12 624	21 855	7 989	4205	35 594	34 957	17 462
1980	10 709 463	10 579 898	16 054	10141	20 484	3 426	3142	31 231	27 915	17 172
1990	10 374 823	10 222 529	12 745	8 730	17 577	2 953	2627	37 511	48 072	22 079

*A szlovénnel, vendekkel együtt

Forrás: KSH. A nemzetiségek életkörülményei. Budapest, KSH 1995.

hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek államalkotó tényezők, a magyar társadalom integráns részei. Ennek az elvnek az önkormányzatiságban is kifejezésre kell jutnia. A törvény tehát a már működő helyi önkormányzati rendszerbe integrálta a kisebbségi önkormányzatokat. Ez az ország etnikai érdekazonosságainak és érdekkülönbözőségeinek megjelenítésére egyaránt alkalmas önkormányzati szervezet nem veszélyezteti a magyar állam egységét.

A kisebbségi törvény lényege, hogy előírja a közösségi jogok megjelenítésére alkalmas kisebbségi önkormányzati rendszer létrehozását. Kisebbségi önkormányzata lehet mindazon településnek, amelyben valamelyik nemzetiség többségben él, vagy ahol többsége nincs ugyan, de száma jelentős, és végül azokat is figyelembe veszi, akik az ún. szórványkisebbség kategóriájába tartoznak, tehát olyan települések lakói, amelyben viszonylag kis számban élnek más nemzetiségűek. Az önkormányzat eszköz a kisebbségek számára érdekeik kifejezésére, érvényesítésére és védelmére, végső soron bozzájáru kisebbségként való fennmaradásukhoz, társadalmi és politikai integrációjuk kiteljesedéséhez. Emellett beleszólási lehetőséget biztosít a kisebbségeket érintő legfontosabb ügyekbe.

A törvény egyetértési jogot ad a helyi kisebbségi önkormányzatoknak olyan rendeletek meghozatalánál, amelyek életüket közvetlenül befolyásolják, a helyi közoktatással, médiával, hagyományápolással, kultúrával és kollektív nyelvhasználattal kapcsolatosak, valamint a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezéséről, illetve a kisebbséghez tartozók képzéséről hoznak döntéseket. Az egyetértési jog azt jelenti, hogy a települési önkormányzat csak akkor dönthet ilyen kérdésekben, ha a helyi kisebbségi önkormányzat azzal kifejezte egyetértését.

Például ilyennek tekinthető annak eldöntése, hogy milyen nyelven folyjon az oktatás, a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén vagy magyarul, és minden, a cigány kisebbség iskolázottságbeli hátrányainak csökkentése érdekében tevékenykedő nevelési-oktatási intézmény tartalmi munkájára is kiható döntés.

Megkönnyítette a kisebbségi önkormányzatok létrehozását az önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szóló törvény 1994. évi módosítása, amely a kisebbségek választójogánál pozitív diszkriminációt alkalmazott, s jelentős mértékben leszállította a jelöltállításhoz szükséges szavazatszámot. A kisebbségi önkormányzatok működéséhez pedig a helyi önkormányzatokról szóló törvény 1994. évi korrekciója nyújtott segítséget.

Magyarországon az általános önkormányzati választásokkal egy időben, 1994. december 11-én került sor első ízben a kisebbségi önkormányzatok megválasztására. Összesen 679 kisebbségi önkormányzatot választottak. (A fővárosban nyolc kisebbség választott önkormányzatot.) Azokon a településeken, ahol 1994 decemberében nem választottak helyi kisebbségi önkormányzatot, vagy ahol az megszűnt, 1995. november 19-én mód nyílt újabb választásra.

3. táblázat *A kisebbségi önkormányzatok száma a megalakítás módja szerint*
Az 1994. december 11.-i választás adatai

Kisebbség megnevezése	Kisebbségi önkormányzat			Összesen
	Közvetlenül választott	Közvetett módon megalakult	Átalakult települési önkormányzatok	
bolgár	2			2
cigány	415		1	416
görög	2			2
horvát	35	1	15	51
lengyel	2			2
német	98	7	19	124
örmény	9			9
román	9		1	10
ruszin	1			1
szerb	19			19
szlovák	28	4	6	38
szlovén	2		3	5
összesen	622	12	45	679

Forrás: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek fővárosi és országos önkormányzatainak választása 1995. BM, OVI Választási füzetek 27. sz.

1995. november 19-én 156 településen 172 választásra került sor. E településeken a névjegyzékbe felvett választópolgárok száma 2 409 974. A választásra jogosultak közül 41 760-an adták le szavazatukat, ez 1,73 százalékos részvételi arányt jelent. A 37 834 érvényesen szavazó választópolgár összesen 115 661 érvényes szavazatot adott le. Az érvénytelen szavazólapok száma 3797 s aránya 9,1 százalék. A választások eredményeképpen a helyi kisebbségi önkormányzatok száma 138-cal bővült.

Tudjuk, hogy a kisebbségi érdekek megjeleníthetők a döntéshozatali eljárás megfelelő szabályozásával is, anélkül, hogy a kisebbség képviselői a döntést hozó grémiumban jelen lennének. Ennek feltétele a közjogi alapon szerveződő országos perszonális autonómiák létrehozása és bekapcsolódása a törvényhozási eljárásba.

Hazánkban 1995 első negyedében 11 kisebbség (a ruszin és az ukrán kivételével) választotta meg országos kisebbségi önkormányzatát (4. táblázat).

4. táblázat *Összefoglaló adatok az elektorok országos gyűléseiről*

Az elektori gyűlés időpontja (1995)	Kisebbség megnevezése	Az összes elektor száma	A gyűlésen megjelent elektorok száma	A gyűlésen megjelent elektorok aránya %	A jelöltek száma	Az országos önkormányzat közgyűléseinek létszáma
február 19.	örmény	40	38	95	17	17
március 1.	bolgár	16	16	100	14	14
március 3.	szlovén	25	25	100	21	21
március 4.	görög	17	16	94	16	15
március 4.	lengyel	20	18	90	15	13
március 11.	német	751	589	78	60	53
március 18.	szerb	100	86	86	51	37
március 25.	román	68	62	91	59	53
március 25.	szlovák	241	206	85	72	53
április 1.	horvát	270	234	87	50	50
április 10.	cigány	2153	1695	79	260	53
-	ruszin	7	-	-	-	-
-	ukrán	0	-	-	-	-

Forrás: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek fővárosi és országos önkormányzatainak választása 1995. BM, OVI Választási füzetek 27. sz.

Az országos kisebbségi önkormányzatoknak szintén többféle döntési, egyetértési és véleményezési joga van: ellátják az általuk képviselt kisebbség érdekeinek országos, regionális, megyei képviseletét és védelmét. Lényegbe vágó befolyásolási lehetőségük nyílt a kisebbségekkel kapcsolatos állami döntésekre, így például véleményt nyilváníthatnak a rájuk vonatkozó jogszabályok tervezetéről.

A kisebbségi törvény kétféle *finanszírozási módot* javasol. Az egyiket szervezetfinanszírozásnak, a másikat tevékenységfinanszírozásnak nevezhetnénk. A szervezetfinanszírozás azt jelenti, hogy az országos kisebbségi önkormányzatok induló vagyont kapnak, meghatározott pénzüsszeget értékpapír formájában. A másik vagyoni jellegű forrás az ingatlanjuttatás. Emellett az állam a költségvetési törvényben meghatározott mértékben, az országgyűlés döntése szerinti megosztásban biztosítja működési feltételeiket, illetve anyagi támogatást nyújt társadalmi szervezeteik tevékenységéhez. A tevékenységfinanszírozás jegyében 1995 első félévében létrehozták a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítványt. Feladata, hogy elősegítse a kisebbségek fennmaradását, hagyományaik, nyelvük ápolását, fejlesztését, átörökítését. A közalapítvány kuratóriumának többsége a kisebbségek országos önkormányzatai által választott személyekből áll.

A kormány kisebbségpolitikáért felelős intézménye, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 1990 szeptemberében alakult meg, s ez időtől kezdve látja el a hazai nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos állami feladatokat; a kormányzati teendőkön túl - mint amilyen például a kisebbségi törvény előkészítésében és végrehajtásában való közreműködés - egyik legfontosabb feladata a folyamatos kapcsolattartás és egyeztetés kisebbségi szervezetekkel, önkormányzatokkal.

A Magyar Köztársaság Parlamentje 1995. június 30-án választotta meg az állampolgári jogok országgyűlési biztosait: Gönczöl Katalint, általános helyettesét, Polt Pétert, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosát, Kaltenbach Jenőt és az adatvédelmi biztost, Majtényi Lászlót. Az országgyűlési biztosok hivatala a jogállami berendezkedés egyik fontos intézménye, s már az eltelt rövid időszak is bizonyította, hogy az jól beilleszkedik az emberi, illetve alkotmányos jogok érvényesülését garantáló intézményrendszerbe.

A kisebbségi jogvédelemnek is fontos és térségünkben egyedülálló új intézménye a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, akit az országos kisebbségi önkormányzatok többségi támogató javaslatával, az országgyűlés kétharmados szavazattöbbségével választottak meg. A kisebbségi biztos kizárólag az országgyűlésnek tartozik felelősséggel. Kaltenbach Jenő, az állam- és jogtudományok kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, a kisebbségi biztos a kisebbségi törvény hatálya alá tartozó kérdésekben jár el. Az alkotmány szerint az a feladata, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségi jogokkal kapcsolatban tudomására jutott visszasságokat vizsgálja vagy kivizsgálta, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzen. Eljárási lehetőségeit az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló törvény tartalmazza.

Az országgyűlési biztos tevékenysége az állam - elsősorban a közigazgatás - bürokratikus hatalmát hivatott korlátozni. Tapasztalatairól évente egyszer az országgyűlésnek számol be. Jogosítványai hangsúlyozottan nem 'hatósági jellegűek - ez is mutatja, hogy a közigazgatástól függetlenül tevékenykedik-, javaslatokat tehet, hatósági és egyéb eljárásokat kezdeményezhet, állami szerveket kereshet meg intézkedés végett stb. Jogvédő és nem jogorvoslati feladatokat lát el.

Az Alkotmánybíróság 17/1994. III. 29-én hozott határozata szerint: „A parlamenti ellenőrzés szervei - közöttük a parlamenti biztosok hivatalai a mai parlamentáris rendszerű állam parlamenti ellenőrzésének olyan intézményei, amelyek feladata, hogy a végrehajtó hatalom tevékenysége során a törvények uralmát, és az állampolgárok jogvédelmét biztosítsák.”

Az országgyűlési biztosi intézmény úgy fogalmilag, mint az általános szemlélet terén újat hozott. Feladata végeredményben az, hogy az államot és az egyént közelebb hozza egymáshoz, az egész hatalmi szerkezetet humanizálja. A kisebbségi biztoshoz bárki fordulhat, akit valamely hatóság, illetve közszolgáltatást végző szerv részéről nemzeti és etnikai kisebbségi jogaival összefüggésben sérelem ért vagy ennek közvetlen veszélye fenyeget. Hatóság alatt értendők például a minisztériumok, országos hatáskörű szervek, fegyveres erők, rendvédelmi szervek (például a rendőrség, a büntetés-végrehajtási testület), nemzetbiztonsági szolgálat, igazságügyi szervek (ügyészség) - kivéve: bíróság -, fővárosi, megyei és települési önkormányzat, kisebbségi önkormányzat, polgármesteri hivatal, társadalom biztosítási önkormányzat és kirendeltség, illetve államigazgatási jogkörben eljáró egyéb hivatal (például földhivatal, kárpótlási és kárrendezési hivatal), közszolgálati média (Magyar Rádió, Magyar Televízió), valamint a közszolgáltatást végző szervek, például a közüzemi szolgáltató intézmények (többek között: gázszolgáltató vállalat, vízművek, áramszolgáltató vállalat, víz-csatorna-hőszolgáltató intézmény, településtisztasági szolgáltató vállalat, kéményseprő-tüzeléstechnikai szolgáltató vállalat), illetve valamely közszolgáltató (például Magyar Posta Rt. igazgatósága, Magyar Távközlési Rt. igazgatósága stb.).

A kisebbségi biztos legfontosabb feladatai négy csoportra tagolhatók:

1. Állampolgári panaszok kivizsgálása. Bárki a kisebbségi biztoshoz fordulhat, akit nemzeti és etnikai kisebbségi jogaival kapcsolatban sérelem ért, vagy akinek panasza van valamelyik hatósági intézmény eljárása, határozata, intézkedése vagy mulasztása miatt, és nincs más mód sérelme orvoslására. Jogsérelem következhet be, például a kisebbségi törvényben biztosított anyanyelvhasználat, szabad kapcsolattartás, anyanyelvű oktatásban való részvétel jogának, a faji diszkrimináció tilalmának a megsértése miatt.

2. A kisebbségek kollektív jogai érvényesülésének ellenőrzése. A kisebbségi közösség törvény adta joga parlamenti képviselőtételének és országos, valamint helyi önkormányzatának megalakítása. Az így kialakult intézményrendszer valamint a központi és a helyi közigazgatás együttműködésének törvényessége fölött őröködik, a jogsértő és méltánytalan helyzetek kialakulását megakadályozza, illetve kezdeményezi azok felszámolását.

3. Javaslat jogszabályok módosítására, jogalkotásra. Amennyiben a kisebbségi biztos álláspontja szerint a kisebbségi jogok érvényesítése valamely jogszabály módosításával, új jogszabály megalkotásával érhető el, az arra illetékes szervnél javaslatot tehet a jogszabály módosítására, hatályon kívül helyezésére vagy új megalkotására. A kisebbségi biztosnak jogában áll az Alkotmánybírósághoz fordulni, s a jogszabály alkotmányellenességének utólagos vizsgálatát, az alkotmányjogi panasz elbírálását vagy a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megszüntetését kérni.

4. Tájékoztatási tevékenység. A kisebbségi biztos feladata, hogy a közvéleményt - beleértve a kisebbséghez tartozó állampolgárokat és szervezeteket is - tájékoztassa jogaikról kiadványok és a tömegkommunikáció segítségével.

A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok sérülhetnek például faji megkülönböztetés, indokolatlanul lassú ügyintézés, nem megfelelő vagy téves tájékoztatás, méltánytalan személyes bánásmód, a tájékoztatás indokolatlan megtagadása, jogszabálysértő határozat és egyéb mulasztások következtében, illetve minden olyan esetben, amikor az állampolgárral szemben tanúsított hatósági magatartás alább felsorolt formái az egyén/egyének kisebbségi mivoltára vezethető vissza.

A kérelem akkor nyújtható be, ha a kérelmező a rendelkezésére álló közigazgatási jogorvoslati lehetőségeket már mind kimerítette, illetve ha jogorvoslati lehetősége egyáltalán nincs. Az állampolgárok panaszait írásban és szóban egyaránt benyújthatják. A kérelemhez célszerű csatolni az ügyben addig keletkezett és az elbírálásához szükséges dokumentumok másolatát.

A törvény néhány ponton korlátozza az állampolgári jogok országgyűlési biztosának jogkörét. Ennek értelmében nem tud eljárni, ha az esemény 1989. október 23. előtt történt, és/vagy az ügyben született jogerős határozat 12 hónapnál régebbi keltezésű. Nincs hatásköre arra, hogy a kérelmezőt a hatóság előtt képviselje (jogi képviselő), vagy ügyvéd helyett jogi tanácsot adjon, illetve, hogy bírósági peres ügyben segítséget nyújtson, bírósági döntést felülvizsgáljon.

A kisebbségi biztos erős vizsgálati jogosultságokkal rendelkezik. Nemcsak állampolgári beadvánnyal élhet a kisebbségi jogok alkotmányos védelme érdekében, hanem a hivatalból tudomására jutott visszasságokat ki is vizsgálhatja. Jogosult bármely, az előzőekben felsorolt - említett hatóság ellenőrzésére; az általa vizsgált eljárással vagy annak elmulasztásával kapcsolatban felvilágosítást, magyarázatot, véleményt, iratok megküldését kérheti, meghallgathatja az ügyben érdekelt feleket, vizsgálat lefolytatására kérheti fel az érintett vagy a felügyeleti szerv vezetőjét, ajánlást tehet a jogsérelem orvoslására, esetleg a felelősség megállapítására.

Ha a sérelem nem nyer megfelelő orvoslást, az országgyűlési biztos a történeteket belefoglalhatja éves beszámolójába, s felkérheti az országgyűlést az ügy kivizsgálására.

Az eltelt rövid - pár hónapos - időszak alatt már 70-80. beadvány érkezett a kisebbségi biztos címére. Egy részük egyéni panasz, kisebbségi jogsérelem, más részük a kisebbségi önkormányzati rendszer kezdeti működési zavaraiából adódó jogértelmezési, jogalkotási probléma. Az indítványok vizsgálatának több mint egyharmada a panaszosok ügyének megnyugtató rendezésével zárult. A fennmaradó ügyek bonyolult, széles körű kivizsgálást igényelnek, melyeket folyamatosan végzünk. Legtöbbször diszkriminatív eljárásokat, rendőrségi magatartásokat sérelmeznek, illetve szociális helyzetük kilátástalansága miatt kérnek segítséget. A vonatkozó jogterület felöleli a büntetőjog, büntetőeljárás jog, polgári jog,

munkajog és az államigazgatási jog számos szabályát. Elsősorban a cigány kisebbséghez tartozó emberek fordulnak hozzánk, de vannak horvát, szlovák, német, szerb és bolgár honfitársainktól érkező beadványok is. Közreműködtünk az államháztartásról, a költségvetésről és a médiáról szóló törvények parlamenti vitáiban.

A beadványok számának emelkedésére számítunk, amelyeknek során tapasztalatot gyűjthetünk az Európában egyedülállóan új kisebbségi önkormányzati rendszer működéséről, és ennek alapján javaslatot tehetünk az illetékes kormányzati szerveknek a szükséges jogharmonizáció elvégzésére, s kezdeményezhetjük a kisebbségi önkormányzatok működésére vonatkozó joganyag korrekcióját, a jogrendszerbe való beillesztését.

A kisebbségi nyelvhasználat és a kisebbségi oktatás Minden civilizált demokrácia jogrendszere általánosan elismeri, a törvény előtti egyenlőség részeként kezeli azt a jogelvet, hogy senkit azért hátrány nem érthet, ha az ország hivatalos nyelvét nem, vagy nem kellően ismeri. Magyarországon hivatalos nyelv nincsen. Garanciális szabály, hogy a fenti esetekben a hatóság (bíró) köteles tolmácsról gondoskodni. Többnyire azonban ez a jog csak a külföldiekre illeti meg, s az ország területén élő más nyelvűeket nem. A hivatali nyelvhasználatot az jellemzi, hogy rendkívül szorosan kötődik a területi elvhez. Ez többnyire természetes is, hiszen a feltételek megteremtése szórványkisebbségek esetében rendkívül körülményes, igen költséges és általában kevéssé hatékony.

A kisebbségi törvény kimondja, hogy a Magyar Köztársaságban bárki mindenkor és mindenhol szabadon használhatja anyanyelvét és több rendelkezést tartalmaz e cél megvalósulásáért. A kisebbségek nyelvhasználatának feltételeit az állam köteles biztosítani.

1995 márciusában az országgyűlés ratifikálta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját is.

Tudjuk, hogy az anyanyelv a nyelvi-etnikai közösség legbelső lényegéhez tartozik. A kisebbségi azonosságtudat kialakulását gátolja, ha az anyanyelv elsajátítását lehetetlenné teszik. Káros a másik véglet is: egyes népcsoportok kirekesztése, ellenségkép fabrikálása, a kölcsönös bizalmatlanság szítása. A békés egymás mellett élés feltételeit, végső soron a kisebbségi közösségek integrációját az oktatás-nevelés területén kell elkezdeni. A kisebbségi nyelvek jelenléte az iskolákban a kisebbségi nyelv oktatásától a kétnyelvű oktatáson keresztül egészen a kizárólag kisebbségi nyelven történő oktatásig terjed.

Magyarországon a közoktatásról és a felsőoktatásról szóló törvények kiemelten foglalkoznak a kisebbségi oktatás alapelveivel, annak tartalmi követelményeivel, részletezik a kisebbségi törvény ezzel kapcsolatos szabályait, a helyi önkormányzatok kötelességeit, feladatait. Alapelv, hogy az óvodai, iskolai nevelés és oktatás nyelve a magyar, illetve az illető nemzeti és etnikai kisebbség nyelve. A kisebbséghez tartozó gyermekek, tanulók anyanyelvükön, illetve anyanyelvükön és magyarul részesülhetnek óvodai, valamint iskolai nevelésben és oktatásban.

A kormány a közelmúltban fogadta el a Nemzeti Alaptantervet, amely meghatározza a műveltségi minimumot, s amelynek alapfilozófiája a helyi kezdeményezés; a helyi sajátosságok, a településszerkezet, a kisebbségi önkormányzat véleménye, mind-mind hatással lesz a helyi tanterv kialakítására, amelyhez a NAT minimum-követelményei csak alapul szolgálnak.

A NAT kimondja, hogy a kisebbségi oktatásnak a kisebbségi önazonosság megőrzése érdekében többirányú tevékenységet kell folytatnia:

1. Elő kell segítenie az adott kisebbségi nyelv szóbeli és írásbeli megértésének, használatának fejlesztésével az anyanyelv művelt köznyelvi szintű elsajátítását.
2. A népköltészet, a népzene, a képzőművészet, a szokások és hagyományok megismertetése és ápolása.
3. A történelmi hagyományok, az anyanyelvi kultúra, a hon- és népismeret oktatása.

4. A különböző kultúrák értékeinek kifejezésre juttatásával toleranciára, a másság elfogadására való nevelés.

5. Az anyaország életének, kultúrájának, történelmének megismerése, a cigányság társadalmi felemelkedésének, beilleszkedésének elősegítése. A kisebbségek egyéni és kollektív jogainak érvényesülésében az állami szervek és az országgyűlési biztos által végzett széles körű tevékenységen, valamint a jogpropagandával összefüggő tájékoztatási munkán, a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok legitim, választott vezetőivel folytatott együttműködésen, továbbá az országgyűlés illetékes parlamenti bizottságával történő kapcsolattartáson kívül fontos szerep jut a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait védő civil társadalmi szerveződéseknek. Ezek a civil szerveződések leginkább a nemzeti és etnikai kisebbségi közösségeket, illetve az oda tartozó egyéneket hovatartozásuk miatt ért jogsérelmek feltárását és orvoslását, valamint a demokratikus változásokkal, az új struktúrák kialakulásával természetes módon együtt járó feszültségek, konfliktusok megelőzését, feloldását, az ehhez szükséges technikák, eljárások széles körű elterjesztését végzik a maguk sajátos eszközeivel.

Megítélésem szerint a kisebbségi kérdést úgy lehet a többség és a kisebbség számára egyaránt megnyugtató módon kezelni, ha kisebbségbarát környezet megteremtésére törekszünk. Az ilyen légkörben tudatosulhat csak igazán az egymásrautaltság, a másság és a másság jogának tisztelete, s hogy jogainkat nem egymás rovására, hanem egymás boldogulására kell megélnünk s az értéket közösen kell megvédenünk.

JEGYZETEK

1 Hugues Delétraz SJ*: A kisebbségvédelem Európa demokratikus biztonságának egyik alapeleme. *Európai Szemle* 1995.1-2.

2 Ugyanott.

3 Szövegét lásd *Regio* 1994. 4. 157-166.

4 Kaltenbach Jenő: *Kisebbségi jog az európai államokban*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet 1994.

JUDIT PÁLOK BODA

Minority rights and institutions in Hungary

In its introduction the paper presents an overview of the legal, philosophical basis for minority rights in Hungary as codified in Law LXXVII of 1993. Outlining the demographic history of the 13 national or ethnic minorities recognized by the law, the author turns to a discussion of the first experiences of the newly developed system of minority self-government. In addition to providing a gauge for the current degree of assimilation, the elections for minority self-government brought a pleasurable surprise: following successful local elections, 11 minorities were able to elect nation-wide minority self-governments. The second half of the paper deals with the responsibilities of the minority ombudsman, and with the nature of this institution which is unique in the East-Central European region. The author considers the ombudsman's function and his ability to initiate modifications in the law, to be essential to the viability of the system of minority legal institutions. The concluding section looks at problems in the area of minority language use and education.

RADÓ PÉTER

Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében

A 19. század derekán az etnográfia igen gondosan megkülönböztette egymástól a bunyevácokat, horvátokat, sokácokat és szerbeket, de nem különböztette meg a szlovéneket és a vendeket.¹ A különbség, véleményem szerint, csak ezután, a század utolsó harmadában alakult ki. Ennek oka részben az lehetett, hogy a több tájnyelvi változat egységesülését eredményező szlovén nyelvi sztenderdizációból (az irodalmi nyelvi változat kialakulásából) egyes tájnyelvi csoportok kimaradtak, részben pedig az, hogy néhány dominánsan német (a korabeli Karintiában) vagy magyar (a korabeli Vas és Zala megyében) nyelvi-kulturális közegben élő csoportok részben asszimilálódtak. Valójában persze ez a két ok ugyanannak a folyamatnak a két oldala, mert a nyelvi alkalmazkodás („nyelvi asszimiláció”) útjára lépett csoportok szókészletük felfrissítésekor nem a szlovén irodalmi változathoz, hanem a német, illetve a magyar nyelvből merítettek. Ausztriában a 20. század közepén az egy évszázaddal korábban még minden szlávot jelölő windish szóval egy önálló etnikai csoporttá vált, német szavakkal bőségesen átszőtt szláv nyelvet beszélő kisebbséget jelöltek.²

A magyarországi Vendvidék három tájnyelvi csoportja csak igen laza kapcsolatban állt a karintiai szlovénsséggel, ezért a falusi papság által művelt irodalma is ezeken a tájnyelveken alakult ki. Pável Agoston szerint „a vend nyelv a délszláv nyelvek (szlovén, horvát, szerb, bolgár) csoportjába tartozik. Voltaképpen csak a szlovén egyik önállósult nagyobb nyelvjárása, amelytől elsősorban hangsúlyviszonyaiban, hanglejtésében, a mássalhangzók lágyításának kérdésében és - komolyabb nyelvjűtés híján - a modern szókinés feltűnő szegénységében különbözik”.³

Fontosabb kérdés, hogy a vizsgált kisebbségi csoport különállása mennyire mesterséges fragmentálás eredménye. A negyvenes évektől a kisebbségpolitika gyakorta használt manipulációs eszköze a fragmentálás: egyes kisebbségi csoportok szétválasztása, létszámuk minimalizálása, s ily módon eljelentéktelenítése. Jó példa erre a moldován kisebbség „létrehozása” Moldáviában, vagy a székelyek és magyarok megkülönböztetése Romániában.⁴ A fragmentálással kapcsolatos legnagyobb nehézséget Liebich fogalmazta meg: „A helyzet annyiban kényes, hogy az előmozdított differenciálásnak gyakran igenis van némi etnográfiai vagy történelmi relevanciája.”⁵ Mindezek alapján az adatok feldolgozása során a következő előfeltevésekkel éltem:

(a) A Vendvidék hét falujában élő nemzeti kisebbségi csoportot egyetlen nemzetiségi közösségnek tekintem. Ennek megfelelően, ahol a nemzetiségi önbevallás opciójának nincs magyarzó értéke (vagy nem éppen magáról az opcióról van szó) nem választom szét a magukat szlovénnek és a magukat vendnek vallók válaszait. Ilyen például a nyelvhasználat, mert a hét falu szlovén (vend) lakossága árnyalatnyi különbségektől eltekintve ugyanazt a nyelvet beszéli. (Fordítva már nem így fogok eljárni; mint látható lesz, a nyelvhasználat terén mutatkozó különbségeknek komoly jelentősége van a nemzetiségi önbevallás szempontjából.)

(b) Az eltelt bő évszázad alatt lezajlott erőteljes akkulturációs és akkomodációs folyamat ellenére a Vendvidéken élő kisebbségi közösség anyaországának Szlovéniát tekintem.

Mindemellett a különböző eredetmítoszok vagy amatőr történeti-nyelvészeti bűvárkodások alapján nincs értelme a Vendvidék nemzetiségi lakóit leválasztani a szlovén népről, s nem lehet megkérdőjelezni senkinek a jogát arra, hogy a kétségtelenül létező nyelvjárási és kulturális különbségek miatt vagy *bármilyen más okból* valaki vend nemzetiségűnek vallja magát.

Az igazi problémát az okozza, hogy a magukat szlovén vagy vend nemzetiségűnek valló, nemzetiségi szocializációs háttérrel rendelkező s dominánsan nemzetiségi kulturális gyakorlatot folytató személyekből álló csoport és a magukat magyar nemzetiségűnek valló, egyértelműen magyar szocializációs háttérrel rendelkező s dominánsan magyar kulturális

gyakorlatot folytató személyekből álló csoport között látszik egy harmadik is. Egy olyan csoport, mely többé-kevésbé kettős identitású, vegyes szocializációs háttérrel rendelkező, két kultúrájú (kétnyelvű) személyekből áll, s melynek létszáma jócskán meghaladja az előbbi két csoportét együttvéve. Az, hogy e „köztes állapotú”, az asszimilációs folyamat különböző stádiumában lévő személyekből álló csoport tagjai mikor, minek hatására, milyen nemzetiségűnek vallják magukat, a látszat szerint, esetleges.

A szlovén (vend) kisebbség létszáma

Széles körű konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy az *önbevalláson alapuló adatgyűjtés* Magyarországon nem alkalmas arra, hogy segítségével a hazai nemzeti kisebbségek létszámát pontosan meg lehessen állapítani. Ennek nem a népszámlálások vagy a különböző szociológiai adatfelvételek lebonyolításának szakszerűtlensége, esetleg valamilyen manipulatív beavatkozás az oka, hanem egyrészt a hazai kisebbségek keserű történelmi tapasztalatai, másrészt pedig kulturális-szociálpszichológiai jellegzetességei.

Közismert, hogy a hazai németek kitelepítése, a szlovák lakosságcsere, a „délsláv” kisebbségekkel szembeni intézkedések hosszú időre óvatossá tették e kisebbségi csoportok tagjait nemzetiségük nyílt megvallásával kapcsolatban. Az eltelt megközelítően két évtizedben ezek a félelmek jól dokumentálhatóan enyhültek, viszont drasztikusan felgyorsult e kisebbségek asszimilációja.

A nagyobb nemzeti kisebbségi közösségeken belül többségbe kerültek a kétnyelvű, kettős kultúrájú és identitású személyek. E kettős identitást az jellemzi, hogy pszichológiai, politikai vagy más ok hatására az önbevallás pillanatában bármelyik „oldal” aktualizálódhat. Mindezt azért szükséges előrebocsátani, hogy világos legyen: az ebben a részben ismertetett önbevalláson alapuló adatok nem a Vendvidék falvaiban élő szlovén (vend) kisebbség „valóságos” létszámáról, hanem a magukat szlovénnek, illetve vendnek vallók létszámáról tudósítanak.

A magyarországi népszámlálások három ismerv segítségével állapítják meg a kisebbségek számát: a nemzetiség, az anyanyelv és a beszélt nyelv. A népszámlálási adatok publikációi nem közlik külön, *hogyan* vallják magukat szlovén és vend nemzetiségűnek, illetve anyanyelvűnek. A közigazgatásilag Szentgotthárdhoz tartozó Rábatótfalu népszámlálási adatai sem állnak rendelkezésünkre.

Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a hat faluban összesen 1309 szlovén (vend) nemzetiségű, illetve 1404 szlovén (vend) anyanyelvű személy él. A magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek vallók aránya az 1980-as 54 százalékról 1990-re 58 százalékra nőtt, a magukat szlovén (vend) anyanyelvűnek vallók aránya viszont ugyanezen idő alatt 71 százalékról 62 százalékra csökkent. A növekedés mögött nem kis részben a nemzetiségi hovatartozás megvallásával kapcsolatos félelmek oldódása áll.⁶

Az aránynövekedés másik magyarázata az a tény, hogy a nemzetiségi közösséghez való tartozásukat kinyilvánítók száma kisebb mértékben csökkent, mint a hat falu összlakossága. Tíz év alatt a lakónépesség 454 fővel (17%-kal) a szlovén (vend) nemzetiségűek száma 146 fővel (10%-kal) csökkent.⁷ 1990-ben a szlovénül beszélők száma a hat faluban 1753 volt, ez 349 fővel több a magukat szlovén (vend) anyanyelvűnek, s 444 fővel a magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek vallók számánál.

1. táblázat *A népszámlálás során magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallók, valamint a szlovénül beszélők száma és aránya 1990-ben.*

Település	Lakó népesség	Szlovén (vend) nemzetiségű		Szlovén (vend) anyanyelvű		Szlovénül beszél	
		fő	%	fő	%	fő	%
Alsószölnök	451	39	9	115	25	186	41
Apátistvánfalva	438	190	43	190	43	367	84
Felsőszölnök	756	664	88	65	88	700	93
Kétvölgy	160	128	80	140	88	143	89
Orfalu	77	60	78	60	78	62	81
Rábatótfalu	n.a.	n.a.	-	n.a.	-	n.a.	-
Szakonyfalva	386	228	59	234	61	295	76
Összesen	2268	1309	58	1404	62	1753	77

Az 1990-es népszámlálás és kérdőíves adatfelvételünk között eltelt három év alatt a déli határainkon túl zajló események és az egyre jobban kiélesedő „vend-szlovén” vita hatására a magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek vallók aránya: 58 százalékról (népszámlálás) 49 százalékra (kérdőív) csökkent. A magukat szlovén (vend) anyanyelvűnek vallók aránya ezzel szemben nőtt: 62 százalékról (népszámlálás) 71 százalékra (kérdőív).

Kérdőívünkben a nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó kérdéseket magyarul és a Vendvidéken használt szlovén tájnyelven egyaránt feltettük. A magyarul feltett kérdésre válaszolva 202 fő, a megkérdezettek 49 százaléka, a nemzetiségi nyelven feltett kérdésre 173 fő, a megkérdezettek 42 százaléka vallotta magát szlovén vagy vend nemzetiségűnek. Ha a kérdést magyarul tettük fel 293-an, a megkérdezettek 71 százaléka, ha nemzetiségi nyelven 253-an, a megkérdezettek 61 százaléka vallotta magát szlovén vagy vend anyanyelvűnek.⁸

A magukat nemzetiséginek valló személyek közül 68 fő, a megkérdezettek 16 százaléka szlovén, 134 fő, a megkérdezettek 32 százaléka vend nemzetiségűnek vallotta magát. A nemzetiségi anyanyelvűek közül 80 fő, a megkérdezettek 19 százaléka szlovén, 213 fő, a megkérdezettek 51 százaléka vend anyanyelvűnek vallotta magát.

2. táblázat A kutatás során megkérdezett személyek anyanyelve és nemzetisége (N=404)

Település	Magyar anyanyelvű	Szlovén (vend)	Egyéb	Magyar nemzetiségű	Szlovén (vend)	Egyéb
Alsószölnök	38	16	4	39	11	4
Apátistvánfalva	6	60	-	22	44	-
Felsőszölnök	19	100	4	49	69	2
Kétvölgy	2	15	-	6	10	-
Orfalu	2	11	-	5	8	-
Rábatótfalu	28	66	-	52	42	-
Szakonyfalva	19	25	-	23	18	-
Összesen	114	293	8	196	202	6

Minősítésen és becslésen alapuló adatok. Az önbevalláson alapuló népszámlálási adatokkal kapcsolatos, már említett fenntartások miatt a KSH 1980-ban 506 településen kiegészítő nemzetiségi adatfelvételt végzett. Az adatfelvétel minősítésen alapult, a helyi önkormányzatok erre felkészített, a falvak lakóit jól ismerő munkatársai sorolták be a lakosokat az adatfelvétel különböző kategóriáiba.⁹ A „tanácsi minősítés” célja a „nemzetiségi kulturális igényű népesség” számának felmérése volt. Az ekként minősített családok tagjait több csoportra osztották a következő kategóriák szerint: (a) egyértelműen nemzetiségi; (b) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott; (c) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott.

3. táblázat *A Vendvidék falvainak szlovén (vend)lakossága népszámlálás és „tanácsi minősítés” szerint 1980*

Település	összesen	Tanácsi minősítés			Nép- számlálás
		(a)	(b)	(c)	
Alsószölnök	231	116	106	9	121
Apátistvánfalva	468	434	34	-	215
Felsőszölnök	904	788	116	-	792
Kétvölgy	216	195	21	-	173
Orfalu	92	80	12	-	-
Rábatótfalu	652	479	173	-	n.a.
Szakonyfalva	340	278	59	3	154
Összesen	2903	2370	521	12	1455

(a) egyértelműen nemzetiségi

(b) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott

(c) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott

Az adatok szerint a hét falu „nemzetiségi kulturális igényű” lakossága 1980-ban 2903 fő volt, ebből 2370 egyértelműen nemzetiségi. A tanácsi minősítés szerint tehát a nemzetiségi lakosság száma durván kétszer akkora, mint az ugyanebben az évben magukat szlovénnek (vendnek) vallóké.

Kérdőívünk válaszai alapján kétféleképpen is megbecsülhető a hét falu nemzetiségi lakosságának létszáma: a megkérdezettek önbevallása arányainak kiterjesztése a települések egészére, valamint az önbevallás és a családtagok minősítésének bizonyos kombinációja. Az önbevallás adatait kiterjesztve a hét falu teljes népességére a nemzetiségi lakosság becsült létszáma 1448 fő.

A kérdőív kitöltése során válaszadóinkat arra kértük, hogy közöljék a velük egy háztartásban élő személyek nemzetiségét. Mivel vizsgálatunk a hét falu 967 háztartásából 416-nak a nemzetiségi összetételéről gyűjtött adatokat, a mintára vonatkozó arányok jól kiterjeszthetők a teljes népességre. Az így készült becslés nem tisztán minősítésen alapszik, mert a megkérdezett személyek önbevallásuk alapján kerültek egyik vagy másik csoportba.

Az adatok igazolták azt az előzetes feltételezésünket, hogy az emberek könnyebben sorolnak másokat valamelyik nemzetiségi kategóriába, mint önmagukat. A „családi minősítésen” alapuló becslés adatai mind a hét településen meghaladták az egyéni önbevallás alapján készült becslés adatait. E szerint a számítás szerint a Vendvidék falvaiban összesen 1659 szlovén (vend) nemzetiségű személy él.

4. táblázat *A Vendvidék falvainak szlovén (vend) lakossága önbevallás és „családi minősítés” alapján számított becslés szerint*

Település	Becslés önbevallás alapján	Becslés „családi minősítés” alapján	Népszámlálás (1990)
Alsószölnök	29	76	39
Apátistvánfalva	166	342	190
Felsőszölnök	244	498	664
Kétvölgy	53	175	128
Orfalu	22	37	60
Rábatótfalu	133	314	n.a.
Szakonyfalva	76	217	228
Összesen	723	1659	*1309

* Rábatótfalu nélkül

A kisebbségi közösséghez való tartozás egyik sajátos, nem gyakran emlegetett ismérve a származás vagy helyesebben: a kisebbségi származás tudata, amely igen lényeges az egyén szempontjából, mert prepozicionálja az identitását. Aki vállalja kisebbségi közösséghez tartozását, az természetes adottságként jelenítheti meg hovatartozását. Azok azonban, akik nemzetiségi származásuk ellenére is magyarnak tekintik magukat, azok tudomásul vesznek egy transzgenerációs változást, tehát döntést hoznak.

Megkérdeztük válaszadóinkat édesanyjuk és édesapjuk nemzetisége felől is. Az összesített adatok szerint a válaszadók 71 százalékának az édesapja, 76 százalékának pedig az édesanyja szlovén vagy vend nemzetiségű, az adatokból képzett összevont mutató szerint a válaszadók 72 százaléka tisztán nemzetiségi házasságból, kevesebb mint 7 százaléka vegyesházasságból, 21 százaléka pedig tisztán magyar házasságból származik. Ez azt mutatja, hogy a ma élő nemzedékek szülei még betartották a házassági endogámia szabályait.

Ezeket az adatokat a hét falu teljes lakosságára kivetítve, becslésem szerint, körülbelül 2100 olyan személy él e településeken, aki egyértelműen nemzetiségi származásúnak vallja magát, akinek édesanyja és édesapja egyaránt szlovén vagy vend nemzetiségű.

A magyarországi szlovének (vendek) létszáma, széles körben elfogadott becslés szerint, ötezer fő.¹⁰ Az elmúlt évtizedek egyre gyorsuló ütemű asszimilációja miatt (amit ez a tanulmány is bőségesen igazol majd) és az eddig ismertetett adatokat figyelembe véve ezt a számot túlzottnak tartom.

Nyelvi szocializáció és nyelvtudás

Egy nemzeti kisebbségi közösség asszimilációja leginkább a nyelvvesztés folyamatának feltárásával dokumentálható, mert az azt bizonyítja, hogy elégtelenül működnek azok a *nyelvi szocializációs* mechanizmusok, melyek a nyelv átörökítésére hivatottak. A nyelvi szocializáció nemcsak a nemzetiségi nyelv átörökítésének kulcskérdése, hanem az egész kisebbségi szocializációs folyamatnak is. Mint Réger Zita írja: „...a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat alakulása, s ebben a nyelv társadalmilag elfogadott használati módjának az átadása *része és egyben eszköze a kultúra átadásának, magának a szocializációs folyamatoknak*: társadalmi magatartást, személyiségfejlődést, gondolkodást, világnézet formáló tényező.”¹¹ A hiányos kisebbségi nyelvi szocializáció tehát par excellence hiányos kisebbségi szocializációnak tekinthető.

Nyelvi kisebbségek tagjainak esetében a különböző szocializációs tényezők hatása jól megragadható e személyek korai nyelvi szocializációjának feltérképezésével. Ily módon leírhatóak és elemezhetőek a nyelvi „szocializációs tér”¹² jellegzetességeinek összefüggései a később vizsgált azonosságtudattal is. A továbbiakban a három legfontosabb szocializációs tényező: a család, a kortárs csoport és az iskola szerepét próbálom meg felmérni ebben a folyamatban.

A magyarországi nemzeti kisebbségek körében végzett eddigi kutatások gyakorlatán módosítva a nyelvhasználatra vonatkozó kérdéseket két lépcsőben tettük fel. Abban az esetben, ha a válaszadó kettős (magyar és szlovén, magyar és vend) nyelvhasználatról tudósított megkérdeztük, hogy a magyar vagy a nemzetiségi nyelvet használja-e többet. A magyar, illetve a nemzetiségi dominanciájú kétnyelvűség kategóriájának bevezetése kiszélesítette elemzési lehetőségeinket, ráadásul megfelel a magyarországi nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jellemzőinek.

A megkérdezettek szüleiről két információ áll rendelkezésünkre: nemzetiségük és az, hogy milyen nyelven beszélnek (beszéltek) egymással. A magukat szlovén vagy vend nemzetiségűnek valló személyek közül tizenegy etnikailag vegyes, 161 „tisztá” nemzetiségi házasságból származik. (A vegyes házasságban született személyek közül egynek az édesanyja, tíznek az édesapja magyar.)

A megkérdezettek közül 14 személynek a szülei magyarul, 15 személynek a szülei két nyelven (öté dominánsan magyarul, tízé dominánsan magyar nyelven), 169 személy szülei pedig kizárólag nemzetiségi nyelven beszéltek egymással.

A családi nyelvi szocializáció fokozatos gyengülését mutatja, hogy magyarul vagy két nyelven, de dominánsan magyarul beszélő szülőkről csak a fiatalabb s - jóval kisebb számban - a középgenerációhoz tartozó megkérdezettek tudósítottak. (A negyvenévesnél fiatalabbak csoportjának 70 százaléka válaszolta azt, hogy szülei csak szlovénül beszéltek egymással.) Az idősebbek között egyetlen személy sem akadt, akinek a szülei nem kizárólag nemzetiségi nyelven beszéltek egymással.

A nyelvi kisebbségek tagjainak szocializációjában fontos szerepet játszanak a kortárs csoportok is, ezért megkérdeztük, hogy gyermekkorukban milyen nyelven beszéltek a többi gyerekekkel. A válaszadók 17 százaléka (35 fő) magyarul, 14 százaléka két nyelven (ebből tizenketten dominánsan magyarul, tizenheten főként nemzetiségi nyelven), 68 százaléka (137 fő) pedig kizárólag nemzetiségi nyelven beszélt iskolatársaival. A válaszok megoszlásának életkori csoportok szerinti bontásában is tetten érhető a nyelvi szocializációs tér beszűkülése. Míg a hatvanéves vagy annál idősebb korcsoport tagjainak 91 százaléka, addig a harmincévesnél fiatalabbak csoportjának csupán 39 százaléka közölte, hogy iskolatársaival kizárólag vagy túlnyomórészt nemzetiségi nyelven beszélt.

A kisebbségi nyelvi szocializáció egyik legjobb fokmérője, ha azt vizsgáljuk, hogy a megkérdezettek mikor és hol tanulták meg a többség nyelvét. Különböző nyelvészeti, pszicholingvisztikai vizsgálatok eredményei azt bizonyítják, hogy csak az anyanyelvi korai családi szocializáció tekinthető teljes értékűnek.¹³ A legkorábbi életszakasztól kétnyelvű családban felnőtt gyermekeknek sem anyanyelvi, sem magyar nyelvi készségei nem alakulnak ki igazán. Két eltérő struktúrájú nyelv egyidejű tanulása rontja a nyelvi szocializáció hatásfokát mindkét nyelv szempontjából.

Az erre vonatkozó kérdés válaszait összegezve kiderül, hogy szlovén (vend) nemzetiségű válaszadóink 69 százaléka hatéves kora után tanult meg magyarul. (Tíz százalék élete első három évében, további 21 százalék négy és hatéves kora között.)

Egy másik kérdés segítségével arról szerettünk volna képet alkotni, hogy a hét falu nemzetiségi lakói a családban vagy valamelyik oktatási intézményben sajátították el a magyar nyelvet. A nagy többség (66%) az iskolában tanult meg magyarul. A családot 25 százalék említette. Azoknak a 86 százaléka pedig, akik hatéves koruk után tanultak meg magyarul, az iskolát nevezte még.

A teljes értékű családi nyelvi szocializáció fontosságára utal az a tény is, hogy azoknak a személyeknek, akik a családban tanulták meg a magyar nyelvet, a 72 százaléka nyelvi dominanciaváltáson esett át, azaz szlovén (vend) anyanyelvű, de magyarul jobban beszél. (Azok között, akik az iskolában tanultak meg magyarul, a nyelvi dominanciaváltáson átesett személyek aránya csupán 29 százalék.) Azoknak, akik jobban beszélnek magyarul, mint anyanyelvükön, több mint fele hatéves kora előtt tanult meg magyarul. Ezzel szemben azoknak, akik nemzetiségi nyelven beszélnek jobban, több mint kétharmada hatéves kora után tanulta meg a többség nyelvét.

A megkérdezettek nyelvi szocializációjára vonatkozó három legfontosabb kérdés¹⁴ válaszai alapján a korai nyelvi szocializáció erősségére vonatkozó változót képeztünk. Ennek alapján 158-an erős, 44-en pedig gyenge nemzetiségi nyelvi szocializációs háttérrel rendelkeznek. A Vendvidék hét falujában a nemzetiségi lakosság megdöbbentően gyors asszimilációját talán a nyelvi szocializációs tér gyengülésére mutató adatok bizonyítják legszembetűnőbben.

5. táblázat *Az erős nemzetiségi nyelvi szocializációs háttérrel rendelkezők életkori csoportok szerint (N=202)*

Korcsoport	fő	százalék
18-29 évesek	13	40
30-39	32	68
40-49	36	88
50-59	32	91
60-69	24	96
70-x	21	100
Összesen	158	78

„Önbevallás” alapján sztenderdizált szociológiai kérdőív segítségével a megkérdezettek *nyelvtudása* nemigen mérhető, viszont a legegyszerűbb nyelvi teszt alkalmazása is szétfeszítette volna e vizsgálat kereteit. Ami megbízható válaszok reményében megkérdezhető, az a magyar és szlovén nyelvi készségek összehasonlítása, függetlenül attól, hogy a nyelvi készségek mennyire fejlettek. Ennél többre nem is igen van szükség ahhoz, hogy felmérhessük: mennyire volt sikeres a megkérdezettek nemzetiségi nyelvi szocializációja, nyelvhasználati gyakorlatuk mennyire függ nyelvtudásuk fokától, s hogy saját nyelvi képességeikről alkotott képük mennyire befolyásolja etnikai önmeghatározásukat. Megkérdeztük tehát, hogy melyik nyelven beszélnek, olvasnak és írnak jobban.

Mint a 6. táblázat adataiból látható, a válaszadóknak alig több mint fele tartja anyanyelvi beszédképességét a magyarnál jobbnak. Ami az írásképességet és az olvasási tudást illeti, egyértelmű a magyar nyelv dominanciája: csupán 26 személy olvas és ír jobban nemzetiségi nyelven.

6. táblázat *Beszéd-, olvasás- és írásképesség (N=202)*

	Magyarul		Nemzetiségi nyelven	
	fő	%	fő	%
Jobban beszél	87	45	108	55
Jobban olvas	171	87	26	13
Könnyebben ír	170	87	26	13

A nemzetiségi nyelvi szocializációs háttér erősségének és sikerességének egyértelmű összefüggése jól szemléltethető azon, hogy az erős szocializációs háttérrel rendelkezők között 65 százalék a nemzetiségi nyelven jobban beszélők aránya, míg a gyenge szocializációs háttérrel rendelkezők között csupán 14 százalék. Akik jobban olvasnak, illetve könnyebben írnak nemzetiségi nyelven, mint magyarul - két személy kivételével mindannyiuknak erős nemzetiségi nyelvi szocializációs háttérük van.

Sokatmondóak az életkori csoportok szerint bontott adatok. Az idősebb korcsoportok felől haladva a fiatalabbak felé látványosan csökken azok aránya, akik nemzetiségi nyelven jobban beszélnek. Amíg a hetvenéves és annál idősebb emberek, egy kivétellel mindannyian nemzetiségi nyelven beszélnek jobban, addig a legfiatalabbak túlnyomó többsége (73%-a) jobban beszél magyarul. Ezek az adatok igen gyors, gyakorlatilag két nemzedéknyi idő alatt végbemenő nyelvi asszimilációs folyamatról tudósítanak.

7. táblázat *A nemzetiségi nyelven jobban beszélők, olvasók és könnyebben írók száma és aránya korcsoportonként. (N=202)*

Korcsoport (év)	Nemzetiségi nyelven		
	jobban beszél	jobban olvas	könnyebben ír

	fő	%	fő	%	fő	%
18-29	9	27	1	3	1	3
30-39	15	32	2	4	2	4
40-49	19	46	1	2	1	2
50-59	23	66	5	11	5	14
60-69	22	88	8	32	7	28
70-x	20	95	10	48	10	48
Összesen	108	53	26	13	26	13

Ezt bizonyítják az olvasásra és írásra vonatkozó válaszok is. Azon 26 személy közül, akik jobban olvasnak és könnyebben írnak nemzetiségi nyelven huszonketten ötvenévesek vagy idősebbek. A fiatalok és középkorúak olvasás- és íráskészségét egyértelműen a magyar nyelv dominanciája jellemzi.

Iskolai végzettség szerint csoportosítva a válaszokat az is kitűnik, hogy a képzettségi szint emelkedésével párhuzamosan egyre jobb a magyarnyelvű beszédképesség a nemzetiséginél. A nyolc általánost vagy annál kevesebbet végzetek között még túlnyomó többségben (88%) vannak azok, akik szlovénül beszélnek jobban. A szakmunkásoknál ez az arány 32 százalék, az érettségizettek körében pedig csupán 26 százalék. Azon 26 személy közül, akik nemzetiségi nyelven olvasnak jobban, illetve írnak könnyebben huszonkettőnek csupán befejezetlen vagy befejezett alsófokú iskolai végzettsége van.

A válaszadók foglalkozására vonatkozó adatok megerősítik a korcsoportok és az iskolai végzettség szerinti bontás által kialakított képet. Így például a nemzetiségi nyelven jobban beszélőknek kis híján a fele nyugdíjas.

Összegezve a nyelvtudásról szóló adatokat azt lehet mondani, hogy egy szinte elhanyagolhatóan kicsi, idős és alacsony iskolai végzettségű emberek alkotta csoporttól eltekintve a Vendvidék nemzetiségi lakosságának olvasás- és íráskészsége a többség nyelvén fejlettebb. Körülbelül felének élő nyelvi kommunikációs képessége anyanyelvén jobb, de ebben a tekintetben is egyre inkább - úgy tűnik visszavonhatatlanul - a magyar nyelvi készségek válnak uralkodóvá.

Nyelvi kulturális gyakorlat

A hét falu lakosságának kisebbségi szocializációs háttere minden új generációban egyre gyengébb, s ennek megfelelően romlanak nemzetiségi nyelvi készségeik is. Mindez lényegében megelőlegezi azt, amit a *nyelvhasználatról* el lehet mondani, amely csak a nyelvi készségek szabta határok között működhet.

Az egy háztartásban élő családtagok felsorolását és nemzetiségének megállapítását összekapcsoltuk azzal a kérdéssel, hogy a megkérdezett személy milyen nyelven beszél velük. (Lásd a 8. táblázatot.) Az adatokból kiviláglik, hogy a *családon belüli nyelvhasználat* nem egységes, jelentős részben más nyelvhasználati mintákat követ, ha az illető a szüleivel, ha a házastársával vagy a gyerekeivel beszél.

Szembeötlő a generációk közötti nyelvhasználati különbség. Így például nemzetiségi vagy dominánsan nemzetiségi kétnyelvű a válaszadók 87 százalékának a szüleivel, 64 százalékának a házastársával és csupán 31 százalékának a gyerekeivel folytatott nyelvhasználat. Ezen belül a szülőkkel beszélt nyelv nagyobb arányban kizárólag nemzetiségi, a házastársakkal való kommunikáció nagyobb arányban kétnyelvű.

Mindez fordítva is jól szemléltethető. Magyar vagy dominánsan magyar nyelvhasználat a válaszadók 13 százalékának a szülőkkel, 36 százalékának a házastárssal és 69 százalékának a gyerekekkel folytatott párbeszédben. A szülőkkel és a házastárssal való beszédben a kétnyelvű nyelvhasználat egyaránt a válaszadók 40 százalékát jellemzi. Mindkét

beszédkapcsolatban lényegesen nagyobb a dominánsan nemzetiségi, mint a dominánsan magyar beszédkapcsolatról tudósító személyek száma.

Magyar dominanciájú kétnyelvűség nagyobb arányban csak a gyerekekkel beszélt nyelvben jelenik meg (a gyerekeivel mindkét nyelvet beszélők 41%-a). A gyerekekkel folytatott érintkezésben lecsökken a kétnyelvűség aránya (22%-ra), s egyre inkább a tisztán magyar nyelvű nyelvhasználatnak adja át a helyét.

8. táblázat *A szülővel, házastárral és gyermekekkel beszélt nyelv (A válaszadók százalékában, N=202)*

Nyelvhasználat	Szüleivel	Házastárával	Gyerekeivel
Magyarul	10	34	60
Dominánsan magyarul	3	2	9
Dom. nemz. nyelven	37	38	13
Nemzetiségi nyelven	50	26	18

A családi nyelvhasználatról szóló adatok nemcsak aszerint mutatnak markáns különbségeket, hogy a megkérdezettek kivel beszélnek, hanem a válaszadók életkora és iskolai végzettsége szerint is (9. táblázat). Az eddigiek alapján nem meglepő, hogy a tiszta nemzetiségi vagy dominánsan nemzetiségi kétnyelvű nyelvhasználatot gyakorló személyek aránya a fiatalabb generációk felé haladva egyre alacsonyabb. A 30 évesnél fiatalabbak között például már senki sincs, aki gyerekeivel kizárólag vagy dominánsan nemzetiségi nyelven beszél.

A válaszokat iskolai végzettség szerint csoportosítva kiderül, hogy az anyanyelv családon belüli használata lényegében a legalacsonyabb végzettségű csoportban maradt meg, de a gyerekeivel közülük is csupán 41 százalék beszél többet anyanyelvén, mint magyarul.

A képzettségi szint emelkedésével radikálisan csökken a házastárával és gyerekeivel nemzetiségi nyelven beszélők aránya. Az érettségizett vagy felsőfokú végzettségű válaszadók közül például gyerekeivel már senki sem beszél kizárólag anyanyelvén. Az adatok azt a megfigyelést igazolják, hogy azok a kidolgozottabb nyelvi kódot használó beszélők, akiknek közlési igényeit nem elégíti ki a tájnyelv, nem a szlovén, hanem a magyar irodalmi nyelv felé fordulnak.

9. táblázat *A szüleivel, házastárával és gyerekeivel kizárólag vagy dominánsan nemzetiségi nyelven beszélők aránya életkor és iskolai végzettség szerint (A válaszadók százalékában. N=202)*

Életkor	Szülővel	Házastárral	Gyerekekkel
18-39	80	45	14
40-59	100	66	42
60-x	-	100	75
Iskolai végzettség			
8 általános vagy alacsonyabb	100	75	41
Szakképzés	79	59	25
Érettségi vagy felsőfokú	89	43	18
Együtt	87	- 64	31

A házastársak nyelvhasználatát nyilvánvalóan befolyásolja nemzetiségük is. A többségi nyelv használatának erőteljes térnyerése ebben az összefüggésben is uralkodó tendencia. A vegyes házasságokban a magyar nyelv használata kizárólagossá vált. Magyar nemzetiségű házastárával szlovén (vend) nemzetiségű válaszadóink 96 százaléka csak magyarul beszél.

(A 40 évesnél fiatalabbak között már minden negyedik házasság vegyesházasság.) Az etnikailag „tisztá” (nemzetiségi) házasságokon belül a házastársak 20 százaléka csak magyarul, 2 százaléka dominánsan magyarul, 47 százaléka dominánsan nemzetiségi nyelven, 31 százaléka pedig kizárólag nemzetiségi nyelven beszél egymással.

Több erre vonatkozó kérdés összevonásával változót képeztünk, melynek segítségével a családi nyelvhasználatot a dominánsan magyar, kétnyelvű vagy dominánsan nemzetiségi kategóriák valamelyikével minősíthettük. A változó elkészítésekor nemcsak a mintában értékelhető számban található szülőkre, házastársakra és gyerekekre vonatkozó adatokat vettük figyelembe, hanem a családban élő minden személyt, például a nagyszülőket és unokákat is. A fenti kategóriák természetesen csak a megkérdezettek és nem az egész család nyelvhasználatát jellemzik, mert például a házastársak és a szülők közötti beszédkapcsolatról nincs információnk.

10. táblázat *Családi nyelvhasználat nem, életkor és iskolai végzettség szerint (A válaszadók százalékában. N=202)*

Nem	Dominánsan magyar	Kétnyelvű	Dominánsan nemzetiségi
Férfi	21	58	21
Nő	28	66	6
Életkor			
18-39	29	53	18
40-59	28	61	12
60-x	-	92	8
Iskolai végzettség			
8 általános vagy alacsonyabb	16	73	11
Szaktunsképző	29	54	17
Érettségi vagy felsőfokú	38	48	14
Együtt	24	62	14

A vizsgált népesség közel kétharmadát kétnyelvű családi nyelvhasználat jellemzi (10. táblázat). A családi nyelvhasználatát tekintve dominánsan magyarul beszélők aránya 24 százalék, a dominánsan nemzetiségi nyelven beszélőké 14 százalék. Átlagon felüli arányban kétnyelvű családi nyelvhasználat jellemzi a nőket, az idősebbeket és az alacsony iskolai végzettségűeket.

Az egyes családok nemzetiségi összetételét leíró változó segítségével végzett csoportosítás szerint a családok 12 százaléka dominánsan magyar, 14 százaléka nemzetiségi szempontból vegyes, 74 százaléka pedig dominánsan szlovén (vend) nemzetiségű.

A családon belüli nyelvhasználatot összehasonlítottam a család nemzetiségi összetételével. A dominánsan magyar nemzetiségű családok 90 százalékában a nyelvhasználat is dominánsan magyar. A vegyes nemzetiségű családokban élő válaszadók negyede dominánsan magyar, háromnegyede kétnyelvű nyelvhasználatot folytat otthonában. A dominánsan szlovén (vend) családok 13 százalékának dominánsan magyar, 69 százalékának kétnyelvű, 17 százalékának pedig dominánsan nemzetiségi a nyelvhasználat.

Ezek az arányok - a házastársakkal beszélt nyelvről mondottakkal együtt - azt bizonyítják, hogy a családokon belül esetleg kisebbségben lévő magyar anyanyelvűek súlya a nyelvhasználati szabályok kialakításában sokkal jelentősebb, mint a szlovén (vend) anyanyelvű családtagoké. (Ezt-mint arról a következő részben lesz szó - elsősorban a többségi nyelv lényegesen nagyobb presztízse és használati értéke magyarázza.) A beszélők kölcsönös nyelvi alkalmazkodása, amely kétnyelvű közegben általában természetes törekvés, a Vendvidéken nem érvényesül. Ebben közrejátszik az is, hogy ma már semmi sem kényszeríti

ki, hogy a kisebbségi közegbe bekerülő magyar anyanyelvű személyek többsége megtanulja a nemzetiségi nyelvet. Alig fél évszázaddal ezelőtt erre a nagycsaládok és a tradicionális faluközösségek még sikeresen ösztönöztek.

Annak érdekében, hogy a kisebbségi közösség tagjainak egyoldalú nyelvi alkalmazkodását dokumentáljam, az otthoni imádkozás nyelvét összehasonlítottam a családi nyelvhasználattal. Azért tettem fel erre vonatkozó kérdést, mert ezt a nyelvhasználatot nem befolyásolja a „beszélgetőpartner” nemzetisége és nyelvtudása. 55 százalék mindig vagy többnyire nemzetiségi nyelven, 45 százalék magyarul vagy többnyire magyarul imádkozik. A szlovénül (vendül) imádkozók 15 százalékának dominánsan magyar, 67 százalékának kétnyelvű, 18 százalékának pedig dominánsan nemzetiségi nyelvű a családon belüli nyelvhasználata. Ez is azt valószínűsíti, hogy többségük otthonában alkalmazkodik inkább magyar nyelvi készségekkel rendelkező családtagjaikhoz.

A nyilvános kisebbségi nyelvhasználat két nagy területe, a helyi és a kisebbségi közösségek egészére kiterjedő országos beszélőközösségek közül csupán az előbbivel foglalkoztam. Mindazonáltal szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az országos kisebbségi beszélőközösségek működésének rendkívül fontos szerepe van a helyi beszélőközösségek életben tartásában, lehetővé teszi értelmiségiek képzését és foglalkoztatását, használatban tart kidolgozottabb nyelvi kódokat stb.

Bár a formális és informális nyelvhasználat között a legtöbb esetben elmosódnak a határok, mégis szükség van megkülönböztetésükre. Egy nyelv presztízset ugyanis azoknak a kommunikációs helyzeteknek a presztízse határozza meg, melyekben e nyelvet használják. Az intézményi keretek között zajló, formális beszédhelyzeteknek magasabb a presztízszük. A falu életében ilyen az önkormányzat működése során és az egyházi szertartások alatt gyakorolt nyelvhasználat. Az informális, vagy ahogy nevezni szokták: lakóhelyi nyelvhasználatnak viszont - mivel sokkal inkább a mindennapi élet része - lényegesen nagyobb szerepe van a kisebbségi szocializációs tér működtetésében.

A kérdőív önálló, a nyelvhasználatra vonatkozó kérdéseket is tartalmazó kapcsolathálózati („network”) adatfelvételi blokkot is tartalmazott. A kérdőív e részét kutatásszervezési okokból még nem dolgoztuk fel. A terveink szerint ebből készülő elemzés valószínűleg minden eddigi kutatási eljárásnál pontosabb képet nyújt majd a hét falu kommunikációs hálózatain belül folyó kisebbségi nyelvhasználatról. A továbbiakban tehát a formális nyelvhasználati szféra két típusával foglalkozom: az egyesületi és az önkormányzati nyelvhasználattal.

A kérdőíves adatfelvétel során csupán 29 olyan szlovén (vend) nemzetiségű válaszadónk akadt, aki tagja valamilyen helyi szervezetnek (nemzetiségi egyesület, sportegyesület, zenekar vagy tűzoltó-egyesület), s az ezek valamelyikében használt nyelvről is közölt információkat. Többségben vannak azok, akik magyarul vagy dominánsan magyarul beszélnek ezekben a szervezetekben. A magyar nyelvet használja 13 fő (nincs közöttük egyetlen idősebb ember sem), mindkét nyelvet használja 12 fő, s kizárólag a nemzetiségi nyelvet használja 4 fő (egyikük sem fiatalabb 50 évesnél). Az egyesületi tevékenység nyelvhasználata az informális szférához áll közelebb, mert meglehetősen kevés benne a „rituális” szituáció.

A nyelv presztízse szempontjából lényegesen fontosabbak az önkormányzatok működéséhez kapcsolódó kommunikációs helyzetek. 1990-ben egy adatgyűjtés során öt vendvidéki önkormányzat közölt adatokat a működése során használt nyelvről.¹⁵ Ezek szerint a szóbeli ügyintézésben Kétvölgy kivételével mindenhol, az írásbeli ügyintézésben viszont egyik településen sem használják a nemzetiségi nyelvet. (Kétvölgyön magyar, a többi faluban nemzetiségi a polgármester.)

A kérdőív szlovén (vend) válaszadói némileg más képet festettek az önkormányzat szóbeli ügyintézése során használt nyelvről. 82 százalék kizárólag a magyar, öt százalék mindkét nyelvet, s csupán 13 százalék használja kizárólag a nemzetiségi nyelvet. A

polgármesteri hivatalban csak magyarul beszélő szlovének (vendek) 72 százaléka otthonában kétnyelvű vagy dominánsan nemzetiségi nyelvű a családi nyelvhasználat. Ez azt bizonyítja, hogy az önkormányzati és családi kisebbségi nyelvhasználat intenzitása között igen mély a szakadék.

Megkérdeztük azt is, hogy ha falugyűlésen felszólalna, tehát egy formális szituációban ki milyen nyelven beszélne. A válaszadók túlnyomó többsége (89%-a) kizárólag a magyar nyelvet használná, s csupán kilencen beszélnének ebben a helyzetben is anyanyelvükön. Ez azt bizonyítja, hogy az anyanyelv használata gyakorlatilag a privát szférába szorult vissza. A magyar és a nemzetiségi nyelv használatában mutatkozó beszédhelyzetek szerinti szétválás azt jelenti, hogy a hét falu nyelvhasználatában nem nevezhető bilingvizmusnak, amely bármely helyzetben, bármelyik nyelv használatának képességét és gyakorlatát jelenti. Ez esetben viszont a kisebbségi anyanyelv egy kidolgozatlanabb, relatíve alacsony presztízsű tájnyelvi változat, melynek használata a magánszférához kötődik. Ezzel szemben a magyar nyelv képes kielégíteni a kidolgozottabb (sztenderd) nyelvi változat használatát feltételező közlési igényeket is. Mivel a nemzetiségi tájnyelv a jelenlegi körülmények között nem képes szlovén irodalmi nyelvi forrásból felfrissülni, a beszélők - ahogy azt Kozma Mihály megfogalmazta - „anyanyelvyszerűen” a magyar nyelvre támaszkodnak.¹⁶

A többségi nyelv tehát viszonylag magasabb presztízsű, a nyilvános, formális nyelvhasználati szituációkban szinte kizárólagos. Ezt a fajta funkcionálisan megosztott kétnyelvűséget *diglossziának* nevezzük. Míg a bilingvis nyelvhasználatban elképzelhető tartós egyensúly, a diglossziás nyelvhasználat - ha két különböző nyelv funkcionálisan eltérő használatáról van szó - szükségképpen a magasabb presztízsű nyelv erősödő dominanciájához vezet. A családi keretek között ápolt kisebbségi nyelv megőrzése pusztán ábránd.

A hét falu nemzetiségi lakossága *kulturális gyakorlatának* két összetevőjét mértük: a mindennapokban élő népi kultúrához és az írott anyanyelvi kultúrához való kötődést.

A nemzetiségi népi hagyományokhoz való kötődés jól „lekérdezhető” jele, ha valaki szokott nemzetiségi nyelven dalokat énekelni. Az erre vonatkozó kérdésre a többség (61%) válaszolta azt, hogy szokott anyanyelvén énekelni. Az erős kisebbségi nyelvi szocializációs háttérrel rendelkező egyének között tíz százalékkal magasabb a nemzetiségi nyelven is éneklők aránya. E tekintetben is a válaszok életkori csoportok szerinti megoszlásában találtam a legnagyobb különbségeket: a harmincévesnél fiatalabbaknak kevesebb, mint fele, a harminc és hatvan év közöttiek közel kétharmada, a hatvan évnél idősebbek közel háromnegyede szokott anyanyelvén énekelni.

Mindez jól mutatja, hogy a nyelvi szocializációs tér beszűkülése a csoport kohéziója, sajátos eltérő arculatának fennmaradása szempontjából rendkívül fontos kulturális örökség elhalásához vezet. Az akkulturáció során fokozatosan eltűnnek a kisebbségi csoport megkülönböztető jellegzetességei, s ez tovább gyengíti a közösségen belül zajló etnikai szocializáció erejét.

A szellemi akkulturáció jelei azért is veszélyesek, mert az anyagi kultúrában a szlovén (vend) kisebbség akkulturációja - mint mindegyik Magyarországon élő nemzeti kisebbségé - gyakorlatilag befejezetté vált. A nyelvvesztés mellett ez az, ami felgyorsítja a szellemi akkulturációt, ugyanis a kisebbségi anyagi kultúra sajátosságainak (például a rájuk jellemző öltözködés, építkezés, használati eszközök, termelési eljárások stb.) elsorvadása visszahat a szellemi kultúrára (például az anyanyelv szókincsére vagy a gazdálkodáshoz kapcsolódó szokásrendszerre).

Emiatt problematikus az utóbbi évtizedek kisebbségi kulturális gyakorlata, mely szinte kizárólag az anyagi értelemben talaját veszített paraszti kultúra hagyományainak ápolására szorítkozik. Ez oda vezetett, hogy szakadék támad a kulturális hagyományok és a mindennapi élet között, azaz a kisebbségi közösségen belüli csoportok kulturális igényei és a kisebbségi közösség kulturális kínálata között. A válaszadók 76 százalékának egyáltalán nincs

anyanyelvén írott könyve vagy csupán egy imádságos könyve, esetleg kalendáriuma van. (13 százalékuknak körülbelül 10 ilyen könyve van, tíznél több pedig csupán 11 százalékuknak van. Az utóbbi csoport tagjainak 64 százaléka - nem meglepő módon - érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik.)

Ugyanaz az összefüggés igazolódik itt, mint amit a nyelvhasználattal kapcsolatban megfigyeltünk: amennyiben a népi kultúra nem elégíti ki a művelődési igényeket, a hét falu nemzetiségi lakossága nem anyaországa kulturális produktumai, hanem a magyar kultúra felé fordul. Annál is inkább, mert e csoport tagjainak többsége jobban olvas magyarul, mint szlovénül, s mert lényegesen könnyebben jut magyar, mint szlovén nyelvű könyvekhez.

A nyelvi kisebbségek *tömegkommunikációs* problémái általában három nagyobb kérdés köré csoportosíthatók: (a) van-e kisebbségi tömegkommunikáció és az eljut-e a közösséghez; (b) az anyaországi tömegkommunikáció mennyire hozzáférhető a kisebbség számára; (c) a többségi (magyar) tömegkommunikációban milyen mértékben és hogyan jelennek meg a kisebbségi csoportok.

A magyarországi szlovén (vend) kisebbségnek saját lapja van, a Szentgotthárdon szerkesztett *Porabje*, amely havonta kétszer jelenik meg költségvetési támogatással. A győri körzeti stúdió heti egy 25 perces szlovén nyelvű nemzetiségi műsort sugároz, a TV2 pedig szombat délelőtti nemzetiségi blokkjában havonta kétszer sugározza a 25 perces *Slovenski Utrinki* című magazinműsort.

A kérdőív tömegkommunikációs fogyasztásra vonatkozó kérdéseire adott válaszokból kitűnik, hogy a szlovén nemzetiségi tömegkommunikáció produktumai közül a legnagyobb arányban a *Porabje* jut el a hét falu nemzetiségi lakosságához. Az újságot a megkérdezetteknek több, mint fele rendszeresen olvassa.

Az újságnak számos olyan előnye van, amellyel a rádió és a tévé nemzetiségi adásai nehezen vehetik fel a versenyt. Mindenekelőtt több emberhez szól. Változatosabb a kínálata, mert mint szinte minden kisebbségi médiumnak, a meglehetősen rétegzett, eltérő kommunikációs igényekkel és szokásokkal rendelkező csoportokból álló kisebbségi társadalom minden tagjának meg kell felelnie. Természetesen ez sohasem sikerülhet maradéktalanul, de az újság ebből a szempontból mégis több lehetőséggel bír, mint az elektronikus médiumok. Az újság nagy előnye, hogy bármikor olvasható, míg a rádió- és tévéműsorok sugárzási idejének a paraszti gazdálkodás szigorú időbeosztásához kellene alkalmazkodnia. A harmadik előny az, hogy a lap jelentős része magyar nyelven íródik, ami mint a nyelvtudásról szóló részben látható volt - megfelel a nemzetiségi olvasók nyelvi készségeinek.

A szombat délelőttönként sugárzott, magyar nyelven feliratozott *Slovenski Utrinkit* a megkérdezetteknek kevesebb, mint harmada nézi rendszeresen, a Győri körzeti rádió nemzetiségi adását pedig csupán tíz százaléka hallgatja rendszeresen. Összességében elmondható, hogy a hét falu szlovén (vend) nemzetiségű lakosságának 77 százalékához az újság, 51 százalékához a tévéadás és 41 százalékához a rádióadás jut el.

11. táblázat *Kisebbségi tömegkommunikációs fogyasztás (A válaszadók százalékában, N=202)*

	Porabje	Győri körzeti adó	Slovenski Utrinki
Szinte mindegyik számot/ minden alkalommal	54	10	29
Ritkábban, néha	23	31	22
Nem szokta olvasni/ hallgatni/ nézni	23	59	49

Az újságot és a tévéműsort a nők szignifikáns mértékben nagyobb arányban olvassák, illetve nézik, mint a férfiak. A *Porabje* rendszeres olvasóinak és a *Slovenski Utrinki* rendszeres nézőinek életkor szerinti megoszlása nem mutat lényeges különbségeket, az

átlagtól való eltérés mindegyik korcsoportban meglehetősen csekély. A rádióadásokat ezzel szemben - vélhetően nyelvi problémák miatt - jóval kisebb arányban hallgatják rendszeresen a 30 évesnél fiatalabbak, mint az idősebbek. A Porabje „törzsolvásóinak” aránya a magasabb iskolai végzettségűek felé haladva nő.

Az anyaországi tömegkommunikáció „fogyasztásában” a szlovéniai rádióadóké a főszerep. A Maribori rádiót 24 százalék rendszeresen, 34 százalék alkalmanként hallgatja. Sajátos módon a magyar nyelvű Muravidéki Magyar Rádió műsorait lényegesen többen (46 százalék rendszeresen, 35 százalék alkalmanként) hallgatják. A szlovéniai tv-adók műsorait a válaszadók 17 százaléka nézi rendszeresen, 21 százaléka pedig alkalmanként. Szlovénia egyik legolvasottabb lapját, a Delót a válaszadók 89 százaléka egyáltalán nem olvassa, s csupán öten olvassák rendszeresen.

A magyarországi szlovén (vend) kisebbség megjelenése a magyar tömegkommunikációban nem tartozott kutatásunk témái közé, ez a téma önálló vizsgálatot igényelne. Mindazonáltal súlyosabb kockázatvállalás nélkül ki lehet jelenteni, hogy - a többi magyarországi nemzeti kisebbséghez hasonlóan - nemigen sikerült kitörniük abból a tömegkommunikációs gettóból, melybe az elmúlt évtizedek tájékoztatási gyakorlata zárta. Ezen a helyzeten a vend-szlovén vitáról szóló szórványos híradások sem változtattak.

A megkérdezettek mint szocializációs ágensek

Az eddigiek alapján vázlatos képet alkothattunk a Vendvidék hét falujában élő, magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek valló személyek kisebbségi szocializációs háttéréről, nyelvtudásáról és nyelvhasználatáról, valamint kulturális gyakorlatáról.

Még egyszer hangsúlyozni kell: az anyanyelv elsajátítása önmagában nem azonos a kisebbségi szocializációval, de annak legfontosabb összetevője, s azon keresztül ragadható meg leginkább.

Az első kérdés az, hogy a hét falu szlovén (vend) polgárai egyáltalán fontosnak tartják-e anyanyelvük továbbörökítését. Igen sokuk, a válaszadók közel harmada egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy ma már nem szükséges a nemzetiségi származású fiatalnak jól megtanulnia anyanyelvét. Az így vélekedők aránya a legkevésbé iskolázott csoportokban a legmagasabb (a befejezett vagy befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkezők között 55 százalék). Meglepő módon azonban a nyelv továbbadásával kapcsolatos attitűd nem függ a megkérdezettek kisebbségi nyelvi szocializációs háttérének erősségétől. A gyenge és erős kisebbségi szocializációs háttérrel rendelkezők között egyaránt 30 százalék azok aránya, akik szerint nem szükséges a nemzetiségi gyerekek jól megtanulnia anyanyelvét.

Az adatok tanúsága szerint ez a vélemény igen sok esetben a kialakult nyelvhasználati gyakorlatot szentesíti. Ezt bizonyítja, hogy a gyermekeivel magyarul vagy mindkét nyelven beszélők 43 százaléka ért egyet e kijelentéssel, míg a gyerekeivel csak nemzetiségi nyelven beszélőknek csupán 8 százaléka.

Az anyanyelv elsajátításának általában is, az oktatásban különösen, előfeltétele a többségtől való bizonyos mértékű elzárkózás. Senki előtt nem lehet kétséges, hogy egy olyan osztályban vagy iskolában, ahol a tanulók mindegyike szlovén (vend) anyanyelvű, illetve „származású”, lényegesen hatékonyabb az anyanyelvi oktatás. A nemzetiségi nyelv továbbörökítésével kapcsolatos „elszántság” erősségét tehát jól le lehet mérni azon, hogy a megkérdezettek egyes nemzetiségű vagy pedig önálló nemzetiségi osztályok, illetve iskolák megszervezése mellett teszik le voksukat. Csupán 11 olyan személy volt (a válaszadók 6%-a), akik bizonyos mértékű elkülönülés árán is a nemzetiségi szempontból hatékonyabb oktatást biztosító önálló osztályok (iskolák) megszervezésével értettek egyet.

Ami a „gyakorlatot” illeti, a válaszadók több, mint fele magyarul, 23 százaléka két nyelven beszél gyermekeivel. Jelentős különbség van a gyermekeikkel együtt élő és már nem

együtt élő személyek válaszai között (12. táblázat). Az előbbieknél 60 százalék, az utóbbiaknak csupán 41 százalék beszél kizárólag magyarul gyermekeivel. A kétnyelvű beszédkapcsolat aránya mindkét csoportban megközelítőleg azonos.

E rész témája szempontjából azonban nem a felnőtt leszármazottakra vonatkozó válaszok az érdekesek, hisz az ő nyelvi szocializációjuk lényegében már befejeződött. Mivel a megkérdezettek által nevelt gyerekekkel folytatott kétnyelvű beszédkapcsolat a dominánsan magyar nyelvű családon kívüli közegben közel sem tekinthető teljes értékű kisebbségi szocializációnak, azt lehet mondani, hogy a hét falu nemzetiségi lakosságának csak igen kis része (a mintában 18%-a) képes anyanyelvét hatékonyan továbbadni gyermekeinek. Feltűnő, hogy ebben a csoportban egyetlen személy sincs, aki érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik.

12. táblázat *Nyelvhasználat az együtt élő és a nem együtt élő gyermekekkel (A válaszadók százalékában, N=202)*

Nyelvhasználat	Gyermekeivel		Összesen
	együtt él	nem él együtt	
Magyar	60	41	52
Dominánsan magyar	9	9	9
Dominánsan nemzetiségi	13	14	14
Nemzetiségi	18	36	26

Az adatokból kiolvasható kép azt igazolja, amit a szinte robbanásszerűen felgyorsult asszimilációs folyamatról eddig elmondottunk. Míg a magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek vallók 78 százalékának erős a kisebbségi szocializációs háttere, csupán 18 százalék biztosítja ugyanezt a családon belül a gyermekeinek. Egy nemzedéken belül tehát igen erőteljes változások zajlottak le, amit az bizonyít leginkább, hogy az erős kisebbségi szocializációs háttérrel rendelkezőknek kevesebb, mint a negyede (23%-a) beszél nemzetiségi nyelven gyermekeivel.

A gyermekekkel beszélt nyelv tehát nem a válaszadók szocializációs hátterével, hanem a családon belül kialakult nyelvhasználati szabályokkal függ össze. A dominánsan nemzetiségi családi nyelvhasználatot folytatók mindegyike, a dominánsan magyar családi nyelvhasználatot folytatóknak ezzel szemben csupán 13 százaléka beszél gyermekeivel nemzetiségi nyelven.

Nem meglepő, hogy a vegyesházasságok is rontják a vizsgált személyek szocializációs „teljesítményét”. A vegyesházasságban élő válaszadóknak csupán öt százaléka beszél gyermekeivel anyanyelvén, míg azokban a házasságokban, amelyekben mindkét fél szlovén (vend) nemzetiségű, ez az arány 19 százalék.

Végül azt kell szemügyre vennünk, hogy a megkérdezettek mennyire sikeres szocializációs ágensek. Ezt is a nyelvtudással próbáltuk meg mérni. Megkérdeztük válaszadóinkat, hogy gyermekük milyen szinten beszéli a nemzetiségi nyelvet. Mivel ezek az adatok magukban foglalják a szüleikkel már nem együtt élő felnőttekre vonatkozó válaszokat is, az eddigiekhez képest viszonylag kedvező a kép: 44 százalék szerint anyanyelvi szinten, 18 százalék szerint sok hiányossággal, 26 százalék szerint inkább érti, mint beszéli, 12 százalék szerint pedig gyermeke nem érti és nem beszéli a nemzetiségi nyelvet.

Ha ezeket a válaszokat a megkérdezettek életkora szerint bontva is szemügyre vesszük, a valóságot jobban tükröző adatokhoz jutunk. Azoknak az aránya, akik szerint gyermekük anyanyelvi szinten beszéli a nemzetiségi nyelvet 18-29 év között: 14 százalék, 30-39 év között: 21 százalék, 40-49 év között: 41 százalék, 50-59 év között: 57 százalék, 60 év fölött pedig 62 százalék.

A szülő-gyermek beszédkapcsolat és a kisebbségi nyelvi szocializáció sikere közötti szoros összefüggést mutatja a 13. táblázat. Mint látható, a gyermekével együtt élő, kizárólag

nemzetiségi nyelven beszélő szülők 70 százaléka állította, hogy gyermeke anyanyelvi szinten beszél a nemzetiségi nyelvet. A nemzetiségi nyelvű szülő-gyermek beszédkapcsolat arányának csökkenésével együtt radikálisan csökken a nyelvet jól beszélő gyerekek aránya is.

13. táblázat *A gyermekekkel együtt élő szülők egymással beszélt nyelve és a gyermekek nemzetiségi nyelvtudása (A válaszadók százalékában, N=202)*

Gyermekek nemzetiségi nyelvtudása	Gyermekekkel beszélt nyelv		
	magyar	kétnyelvű	nemzetiségi
Anyanyelvi szinten beszél	13	55	70
Hiányosságokkal beszél	15	20	6
Jobban érti, mint beszél	47	10	24
Nem érti, nem beszél	25	15	-
Összesen	100	100	100

JEGYZETEK

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a Magyar Gallup Intézet számára készült 1994-ben.

1 Például Fényes Elek a *Magyarföld és népei*. című, 1846-ban megjelent munkájában 408 643 „vindust” említ az ország nemzetiségi összetételéről szóló részben. Később így írja le az egyes nemzetiségeket: „A vindus vagy szlouwenci munkás, szelíd erkölcsű de tanulatlan nép.” Láthatóan a két nevet szinonimaként kezelte, magyar megnevezésük után közölte azt a nevet, ahogyan magukat nevezték.

2 World Directory of Minorities 1990. 99.

3 Idézi Angyal 1972. 287.

4 André Liebich szerint az ausztriai szlovének és vendek megkülönböztetése politikai manipulációs célú fragmentálás, a *World Directory of Minorities* viszont megkülönbözteti őket azon az alapon, ahogy ők maguk is megkülönböztetik saját magukat.

5 Liebich é. n. 4.

6 Ezt a folyamatot jól mutatja a magukat szlovén (vend) nemzetiségűnek vallók számának a magukat szlovén (vend) anyanyelvűnek vallók számához viszonyított arányának változása: 1941-ben 43%, 1949-ben 15%, (1960-ban és 1970-ben nincs adat), 1980-ban 55%, 1990-ben 74%. Összehasonlításképpen: 1990-ben ugyanez az adat a magyarországi szlovákok között 82%, a románok között 123%, a horvátok között 77%, a szerbek között 98%, a németek között pedig 82% volt.

7 Az utóbbi három évtizedben a hat falu lakossága folyamatosan (népszámlálásról népszámlálásra 14-17% közötti ütemben) csökkent. A csökkenés okában azonban változás állt be. Míg a hetvenes években még kismértékű természetes szaporodás, viszont jelentős mértékű (18%-os) elvándorlás jellemezte e településeket, addig a nyolcvanas évekre az elvándorlás mértéke csökkent (13%-ra), a természetes szaporodás helyébe viszont 4%-os természetes fogyás lépett. Szentgotthárd és a hozzá tartozó Rábatótfalu népessége, s ezen belül valószínűleg nemzetiségi lakossága is a beköltözések miatt növekedett.

8 A nemzetiségi nyelven feltett kérdésekre igen sokan nem válaszoltak, többségük azért, mert nem értette meg pontosan azokat. A továbbiakban a feldolgozás során a magyarul feltett kérdésekre kapott válaszok adatait használok, mert az önbevallás „érvényességének” nem lehet feltétele a nyelvtudás.

9 1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai. Bp. 1983. KSH.

10 Ezt a becslést közölte legutóbb Dávid Zoltán is az 1990. évi népszámlálás nemzetiségi adatairól szóló tanulmányában. (Dávid 1993. 40.)

11 Réger 1990. 9.

12 Garami Erika és Szántó János az általuk vizsgált magyarországi szlovákokkal kapcsolatban írták a következőket: „Feltételezhetjük tehát egy nyelvi szocializációs tér létét, amelyről eldönthető, hogy milyen súllyal szerepelt benne a szlovák nyelv használata, és az, hogy mennyire volt mindennapos és természetes a szlovák nyelvű kommunikáció.” (Garatni-Szántó 1991. 37.)

13 Például Györi-Nagy Sándor brennbergbányai kutatásának eredményei szerint magyar nyelvi érvényesülésre is csak azok a kétnyelvű gyerekek számíthattak, akik a magyart második nyelvként kezdték el tanulni, akkor, amikor anyanyelvüket már magas szinten elsajátították. (Györi-Nagy 1984.)

14 A nyelvi szocializációs háttér erősségének mérésére hivatott változót a szülők egymás között beszélt nyelvére, az iskolai kortárs csoporttal való kommunikációban használt nyelvre, valamint a magyar nyelv elsajátításának időpontjára vonatkozó kérdések alapján alkottuk meg.

IRODALOM

- Angelusz Róbert-Tardos Róbert: Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia* 1987. 2.
- Angyal Endre: A vendkérdés. In: *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény* 120. szám. Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon című kötetéből. Budapest, 1972.
- Botik, Jan: Az akulturáció folyamata az alföldi szlovákságnál. In: *A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai*. Budapest, Békéscsaba, Művelődési Minisztérium nemzetiségi önálló osztálya. 1986. 80-89.
- Dávid Zoltán: A magyarországi nemzetiségek létszáma. *Valóság* 1993. 10.
- Fényes Elek: *Magyarföld és népei*. Pest 1846.
- Garami Erika-Szántó János: *Magyarországi szlovákok*. Budapest, 1991. TÁRKI Gyorsjelentések 6.
- Giles, H.-Bourhis, R. Y.-Taylor, D. M.: Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations. In: *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London, Academic Press 1977.
- Győri-Nagy Sándor: A kétnyelvűség kommunikatív értéke nyugat-magyarországi német-magyar kétnyelvűek körében. (Kézirat) Győr, 1984. (OTK. Nemzetiségi Dokumentáció.)
- Kozma Mihály: Nemzetiségi magatartás a tájnyelv és az irodalmi nyelv használatában a magyarországi románok körében. In: *Magyarországi Nemzetiségi Kutatások*. Budapest, ÁGK 1987.
- Liebich, A.: Kisebbségek megszámlálása és osztályozása. (Kézirat é. n.)
- Magyarok és szlovének. Együttélésük és együttműködésük a jugoszláv-magyar határ mentén*. Bp, ÁGK 1987.
- Radó Péter: *Asszimiláció és nyelvhasználat. (Nemzeti, kisebbségek Magyarországon)* Budapest, Citoyen K. 1991.
- Radó Péter: A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználata Magyarországon. *Regio* 1992. 2. 135-146.
- Réger Zita: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció - nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai 1990. Seewann, G.: A nyelv és hagyomány megőrzésének lehetőségei. *Regio* 1990. 2. 52-69. Tajfel, H.: *The Social Psychology of Minorities*, London, Minority Rights Group 1978. (MRG Report 3.)
- World Directory of Minorities*. London, Longman International Reference 1990.

PÉTER RADÓ

Assimilation and language change among Slovenians of Hungary

The article summarizes the results of a sociological survey conducted among ethnic Slovenians in Hungary living in several villages. The author begins by assessing data available on the number of Slovenians. He differentiates between the figures of state censuses and those of special estimates. According to his interpretation, there are 2100 ethnic Slovenians or people of Slovenian origin in the seven villages. The main areas of the author's inquiry are assimilation and language change. He analyzes language socialization, language competence and language use in family and in public or official contexts, cultural practices, as well as the use of various means of mass communication. Another focus of analysis is the examination of attitudes toward the transmission of cultural and linguistic values, including efforts to achieve such a goal and the question of how effective have these efforts been. In sum, an intensive assimilation is taking place among the Slovenians of Hungary and complete

language change does not seem to be very far due to the declining knowledge and use of the mother tongue among the younger generations.

LÁSZLÓ MÓNIKA

Interkulturális ismeretek az általános iskolai tankönyvekben

Kisebbségkutató Intézet 1995 késő tavaszán vizsgálatot végzett a A nyolcadikos általános iskolások körében.¹ A kutatás fő célja az volt, hogy felmérje a tanulók ismereteit és attitűdjét a kisebbségi kérdéstről, illetve a régiót és Magyarországot jellemző nemzetiségi-etnikai problémákról. A vizsgálat kérdőíves technikával készült, a kérdések között nagy számban fordultak elő úgynevezett ismeretkérdések, ezek azonban nem adnak feltétlenül teljes képet a diákok tudásáról az említett kérdéskörökben.

A kérdőívek feldolgozása közben merült fel az az igény, hogy szisztematikusan megvizsgáljuk: milyen ismeretek elsajátítására van módja az általános iskolásoknak tanulmányaik során, a tanórák keretein belül, mi alkotja a hivatalos általános iskolai tananyag részét, és ennek következtében mi kérhető számon ettől a korosztálytól egy empirikus vizsgálat során. Az alábbi elemzés azt a célt tűzte maga elé, hogy áttekintse az általános iskolai tananyagot az ötödiktől a nyolcadik osztályig. Az elemzés tárgyául szolgáltak mindazok a tankönyvek, amelyek egyáltalán érintik ezeket a kérdéseket (történelem, társadalomismeret, magyar nyelv és irodalom).

Az elemzés során problémát jelentett, hogy mit tekintünk „hivatalos” iskolai törzsanyagának. Néhány évvel ezelőtt még kötelezően előírt tankönyvekből tanítottak, ma már azonban ilyen előírás nincs, az iskolák és a tanárok számos alternatív tankönyv közül választhatnak. Ebből az következik, hogy az elsajátítandó ismeretek és a számon kérhető tudás szempontjából jelentős különbségek alakulhatnak ki pusztán azáltal, hogy a tanár vagy az iskola milyen tankönyvet választ.²

A nehézségeket végül úgy oldottuk meg, hogy kiválasztottuk azokat a tankönyveket a kínálatból, melyeket véleményünk szerint a tanárok leggyakrabban használnak a tanítás során.³ A tankönyvek elemzésekor az egyik legfontosabb feladatunknak tekintettük, hogy szisztematikusan gyűjtsük és rendezzük azokat az ismereteket, melyek a nemzeti és etnikai kérdésre, illetve a kisebbségi problémára vonatkoznak.

Fogalmak és kategóriák

Milyen nemzeti-etnikai és kisebbségi kérdéssel kapcsolatos fogalmak és kategóriák fordulnak elő a tankönyvekben, illetve ezeket miként definiálják a tankönyvírók? Elemzésünkben érinteni fogjuk azokat a fogalmakat is, melyek a témához kapcsolódnak ugyan, de a tankönyvekből kimaradtak. Az is jelzés értékű ugyanis, hogy a tankönyvírók mit tartanak fontosnak, és mit nem.

Témánk szempontjából a legfontosabb fogalmak: állam, nemzet, nemzetiség, etnikum, állampolgárság, nemzeti szimbólumok, Magyarország és Közép-Kelet-Európa, nacionalizmus, sovinizmus és emberi jogok. Az elemzés során azt tapasztaltuk: a tankönyvek evidensnek tekintik, hogy a diákok rendelkeznek bizonyos ismeretekkel a nemzeti-etnikai és a kisebbségi kérdésekkel kapcsolatban, ezért nem adnak pontos definíciókat ezekről az alapfogalmakról, illetve kategóriákról. Így épp azt a fogalmi keretet nem építi ki az iskola, melyben később a diákok történelmi ismereteiket el tudnák helyezni.

Tipikus példája ennek, hogy a tankönyvek nem magyarázzák meg sem az állam, sem az állampolgár fogalmát. Az állam és a nemzet definíciójának az ötödik vagy a hatodik osztályos történelem-tankönyvben kellene szerepelnie, mivel ennek a két évnek a tananyaga tárgyalja a társadalom és az állam kialakulásának időszakát. A hatodik osztályos történelem-tankönyvben a *Társadalmi és állami fejlődés* című fejezetben az államról mindössze ennyi olvasható:

„Kialakult a rabszolgatartó állam. Az állam védte az uralkodó osztályok érdekeit, szervezte a termelést (mint például Egyiptomban a csatornahálózat építését, működtetését), és biztosította a belső rendet. A hadsereg védte az országot.” (Nemzeti Tankönyvkiadó.)

Ezt követően a könyv felteszi a kérdést: „Hogyan látta el az állam feladatát?”

Az idézetből kitűnik, hogy a tankönyv nem szentel túlságosan nagy figyelmet az állam fogalmának tisztázására. Ez önmagában még nem lenne említésre érdemes hiányosság, de ha figyelembe vesszük, hogy a diákok később sem foglalkoznak az állam kérdésével, a hiány sokkal súlyosabb. Az állam fogalma felmerül ugyan a nyolcadikosoknak készült társadalomismereti tankönyvben, ez a tantárgy azonban csak ajánlott az iskolák számára, tanítása nem kötelező.

A nemzetről és a hozzá kapcsolódó gyűjtőfogalmakról a tanulók valamivel pontosabb képet kaphatnak a tankönyvekből. A nemzet meghatározásában csak árnyalatnyi eltérések tapasztalhatók.

Az alaptípus a következő: „Nemzet: történelmileg kialakult közösség, melyet elsősorban a közös nyelv, a közös kultúra, gazdaság, közös lelki sajátosságok tartanak egyben” (Történelem 8., Nemzeti Tankönyvkiadó).

E meghatározás elméleti gyökerei a kultúrnemzeti nemzetdefiníciók hagyományához nyúlnak vissza. Miközben elméleti relevanciája régióink országaiban nem vitatható, mégis egyoldalúnak tűnik ez a felfogás, mivel az államnemzeti elméleti meghatározást lényegében kizárja. Azt a gondolatkört, miszerint a nemzetnek azok a személyek lesznek polgárai, akik az adott állam területén élnek, egyetlen tankönyvben sem találjuk meg.

A nemzetállam kifejezést többször használják a tankönyvírók, jelentése azonban nem derül ki egyértelműen a szövegkörnyezetből, és meghatározása a kötetek végén található kislexikonban sem szerepel. Ez sajnos több más fogalommal és kategóriával is megesik, így nem csodálkozhatunk azon, hogy még ha a diákok ismerik is ezeket a kifejezéseket, rosszul alkalmazzák, vagy tévesen értelmezik őket későbbi tanulmányaik során.

A nemzetiségekről és definícióikról már több szó esik a tankönyvekben. Ezek a meghatározások többnyire pontosak. Az etnikum kifejezés azonban, mely logikailag szorosan kapcsolódna a nemzetiség fogalomhoz, sajnos csak egy nyolcadik osztályosoknak készült tankönyvben található meg: „Az országon belüli kisebbségekhez tartoznak azok a népcsoportok (etnikumok) is, amelyeknek valamennyiük által beszélt közös nyelvük ugyan nincsen, de a közös származás és a közös kultúra összetartja őket. Nálunk például a cigány lakosság egy része már csak magyarul ért, mások egymástól eltérő cigány nyelven beszélnek, sokan közülük mégis cigánynak vallják magukat, és fellépnek közös kisebbségi jogaik, kultúrájuk ápolása, a közös nyelv kiművelése érdekében. Vezetőik között kiváló írók, művészek vannak, akik nemcsak a cigány kultúrát, hanem a magyar nemzeti kultúrát is gazdagítják műveikkel. Csakúgy, mint a cigány zenészek, népművészek. Egyes emberek előítéletekkel viseltetnek más népek, nemzetiségek, etnikumok iránt.” (Állampolgári ismeretek 8., Korona Kiadó.)

Témánk szempontjából talán legnagyobb jelentősége a kisebbség fogalmának van. A tankönyvekben többször esik szó a nemzetiségekről, és sűrűn előfordul, hogy kisebbségekként említik őket. A kisebbség definíciója viszont csak egyetlen tankönyvben található: „Kisebbség: egy-egy államon belül nemzetiségileg (nyelvileg, vallásilag) elkülönülő vagy megkülönböztethető csoport, amely az állam nemzeti jellegét meghatározó néphez viszonyítva kisebb létszámú.” (Történelem 8., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

Ez a definíció nemcsak hiányos, hanem logikailag is támadható. Hiányos, mert a szociális, a szexuális kisebbségekre ez a meghatározás nem vonatkoztatható. Logikailag pedig azért hibás, mert előfordulhat az is, hogy az „állam nemzeti jellegét meghatározó nép” az országban élő legnagyobb létszámú kisebbséghez viszonyítva kisebb vagy ugyanakkora lélekszámú (például: Svájc).

Az ötödik osztályos történelem-tankönyv az őskortól napjainkig terjedő időszakot öleli fel, így a különböző vallások és népek eredetét is részletesen tárgyalja. A tankönyv korrekt információkat nyújt a vallások történetéről, az európai népek eredetéről, sőt még földrajzi elhelyezkedésüket is ismerteti az adott korban. A tankönyv alapján a diákok pontosan követni tudják, hogy a Kárpát-medencében milyen népek éltek időszámításunk előttől a honfoglalásig.

„Kvádok: Az első germán nép a Kárpát-medencében. Körülbelül kétezer évvel ezelőtt telepedtek le a Dunától északra....

Illírek: Dunántúlon és a Dráva-Száva vidékén illírek és kelta népek laktak. Rómával élénk kereskedelmet folytattak. A mai Dunántúl legtöbb városának alapjait ők vetették meg földváraikkal.” (Történelem 5., Tankönyvkiadó.)

Egy másik idézet ugyanebből a tankönyvből közvetlenül a honfoglalás előtti korszakot ismerteti.

„A Kárpát-medencét a népvándorlás korában rövidebb-hosszabb ideig különböző germán népek szállták meg. Az avarok a 6. század közepén véget vetettek a germán hódításoknak, és mintegy 250 évig éltek itt...”

A továbbiakban a tankönyv részletesen ismerteti az avar nép és az Avar Birodalom történetét, majd rátér a népvándorlás korára:

„A népvándorlás idején a Kárpát-medencében és a körülötte levő területeken különböző szláv népek telepedtek le. Főfoglalkozásuk a földművelés volt...”

A Kárpát-medence keleti- és dél-alföldi részeit az úgynevezett előbolgárok foglalták el. A török eredetű bolgárok uralmuk alá hajtották a Duna menti szlávokat, és a 7. század végén a mai Észak-Bulgária területén megalapították a bolgár-szláv államot.” (Történelem 5., Tankönyvkiadó.)

A magyar nép eredetét - eredetmondáját - is tárgyalja az ötödikes könyv. Ismerteti eredetünket, őseink életmódját, a magyar név eredetét, majd arra is kitér, hogy jövevényszavaink mely népektől és melyik korból „ragadtak” ránk. Ismerteti a finnugor, az ugor, a bolgár, a török, a kazár és a szláv jövevényszavakat. A tankönyv nemcsak arra utal, hogy milyen jövevényszavaink vannak, hanem arra is, hogy milyen kulturális ismereteket vettünk át más népektől. Erre álljon itt egy példa a sok közül: „Nyelvünk szláv jövevényszavaiból kitűnik, hogy állattenyésztő elődeink átvették a szlávok helyhez kötött istállózó állattartását (*szalma, kazal, abrak, jászol* stb.). A vándorlás idején megszokott búza, árpa és köles mellett már zabot, rozsot is termesztettek és gabonát csépeltek. (Szláv eredetű szavaink: *kása, kalács, zsír, konyha, szoba, udvar, pince.*)” (Történelem 5., Tankönyvkiadó.)

A nemzethatár, illetve államhatár fogalmának magyarázata kizárólag az *Állampolgári ismeretek* című tankönyvben található meg, ez az egyetlen tankönyv, amely foglalkozik a magyar nemzeti jelképekkel is: „Valamennyi állam meghatározott területtel (nemzetközileg elismert határokkal) és lakossággal rendelkezik. A több mint ezeréves magyar állam mai területét 1947-ben, a második világháborút lezáró párizsi békeszerződésben határozták meg. Államterületünkhöz tartozik a határaink között lévő szárazföld, a belvizek, a fölöttünk elterülő légtér, valamint a földterület alatti rész.” (Állampolgári ismeretek 8., Korona Kiadó.)

Európa földrajzi elhelyezkedéséről és tagoltságáról egzakt ismereteket nyújtanak a földrajztankönyvek. Magyarország elhelyezkedéséről például az alábbi olvasható:

„Hazánk az északi félgömb keleti részén helyezkedik el. Az északi mérsékelt éghajlati övben fekszik, az Egyenlítőtől és az Északi-sarktól körülbelül egyenlő távolságra. Közép-európai ország. A Közép-Duna-medence, másképpen Kárpát-medence mélyebb részeit foglalja el...”

Magyarország államformája köztársaság. Északon a Szlovák Köztársaság (608 km), északkeleten a Független Államok Közösségébe tartozó Ukrajna (215 km), délkeleten Románia (432 km), délen Jugoszlávia utódállamai (631 km), nyugaton Ausztria (365 km) határolja hazánkat...

A Magyar Köztársaság Európa kisebb területű országai közé tartozik. Kiterjedése 93 030 négyzetkilométer, Európa területének 1 százaléka. Lakóinak száma 1991-ben 10 353 000. Népsűrűsége közepes, 111 fő/négyzetkilométer. Fővárosa a Duna két partján épült Budapest.” (Földrajz 8., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

A Magyarország lakosságáról szóló lecke korántsem ilyen egyértelmű. Nem egészen világos számunkra, hogy a határainkon kívül élő magyarokról miért hazánk lakosságának ismertetésekor kell említést tenni. Igaz ugyan, hogy történetük és kultúrájuk része a magyarság történetének és kultúrájának, de semmiképpen sem tartoznak az ország jelenlegi lakosságához.

„Magyarország 10 353 000 lakosának 95,5 százaléka magyar anyanyelvű. Határainkon túl körülbelül 5 millió magyar él. A legtöbben a székelyek vannak, Erdélyben. A nemzetiségek számaránya nálunk alacsony, ezért hazánk csaknem egynyelvű nemzeti állam. A magyar finnugor eredetű nép. Több mint ezer éve el a Közép-Duna-medencében. Nemzetiségeink közül a német ajkúak aránya (2,3%) a legnagyobb. A németek a nyugati határvidéken, a Dunántúli-középhegységben, a főváros környékén, valamint a Mecsek vidékén települtek le nagyobb számban. A délszlávok (0,9%) (szerb, horvát, szlovén, sokác, bunyevác) a déli és délnyugati, a románok (0,3%) a délkeleti határ mentén, a szlovákok (1%) főként Békés megyében élnek. Alkotmányunk a nemzetiségek részére osztatlan szabadságot, teljes egyenjogúságot biztosít.” (Földrajz 8., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

Az idézet Magyarország lakosságának etnikai összetételét a nyelvhasználat segítségével határozza meg. Szerves folytatásaként annak a szellemi tradíciónak, mely etnicitás és identitás viszonyát a nyelvi dimenzióra szűkíti le. Ez a felfogás nem számol azzal, hogy az etnikai identitás a nyelv használatnál sokkal tágabb kulturális azonosságot jelenthet. Így például nagyon nehéz nyelvi dimenziók mentén meghatározni olyan kisebbségi és etnikai csoportok identitását (mint a cigányság és a zsidóság), melyeknél nem a nyelvhasználat a csoporthomogenitás és a csoporthoz való tartozás legfőbb kritériuma. De hasonlóképpen igaz ez olyan magyarországi nemzeti etnikumokra, mint a németek és szlovákok, melyek az elmúlt 75 év során oly mértékben asszimilálódtak a magyar társadalomhoz, hogy saját etnikai nyelvhasználatuk jelentős mértékben visszaszorult, sőt számos esetben teljesen el is tűnt. Ezek a kettős identitással jellemezhető csoportok, még ha nem használják is saját nyelvüket, szokásaikban, kultúrájukban, életvezetésükben hordozzák a kisebbségi másság számtalan jellemzőjét. Ha a kisebbségek kulturális és történeti identitását is figyelembe vesszük, akkor sokkal színesebb lesz Magyarország etnikai tagoltsága és térképe, mintha pusztán csak a nyelvi szempontokat vesszük figyelembe.

Elemzésünk során már említettük, hogy az állampolgárság fogalmát a tankönyvekből nem ismerhetik meg a tanulók. A haza, a hazaszeretet, a patriotizmus, a magyar állampolgárság és a kettős vagy többes állampolgárság fogalmát csak az Állampolgári ismeretek című tankönyvben találtuk meg, de például az emigráció és az asszimiláció fogalmának ismertetésére még itt sem kerül sor. Mint már többször említettük, e tantárgy tanítása nem kötelező, az iskolák túlnyomó többségében nem is oktatják. Ebből kifolyólag elképzelhető, hogy a diákok e fogalmak jelentésével nem találkoznak általános iskolai tanulmányaik során. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy ha egy iskola oktatni kíván állampolgári ismereteket, tanárainak nincs választási lehetősége, hiszen csak ez az egy tankönyv készült általános iskolás diákok számára. A szóban forgó tankönyv egészében véve korrekt, bár van néhány hiányossága, például hiányzik belőle az állam, a társadalom és az állampolgárság fogalmának tisztázása, és található benne néhány nem igazán szerencsés kifejezés is. Például a *Nem magyar állampolgárok Magyarországon* című részben a külföldieket következetesen „idegeneknek” nevezi. Az idegen jogi kategória, amelynek a hétköznapi nyelvhasználatban pejoratív értelme van. Mivel a tankönyvben nem jelzik, hogy a jogi kategóriát értik rajta, úgy gondoljuk, hogy ez a diákok számára félreérthető lehet.

„Az ország területén saját polgárain kívül idegenek is tartózkodnak. Közöttük állampolgárságuk szerint vannak külföldiek és hontalanok. A külföldiek más államok polgárai, a hontalanok pedig egyetlen államnak sem polgárai. Az idegenek kötelesek tiszteletben tartani államunk alkotmányos rendjét, a Magyar Köztársaság viszont biztosítja számukra is az emberi jogok gyakorlását.” (Állampolgári ismeretek 8., Korona Kiadó.)

Kifogásolható továbbá, hogy a tankönyvíró úgy kezeli a menekültkérdést, mint nemzeti önbecsülésünk egyik elemét, ami önmagában még nem lenne hiba, de úgy véljük, hogy ez a dimenzió a tankönyvben egy kicsit el van túlozva. Az alábbi idézet első két mondata teljesen korrekt, de véleményünk szerint az utolsó mondat etnocentrikus szemléletet sugall, és csak részben igaz, mivel a menekültekkel kapcsolatos problémák megoldásához jelentős nemzetközi anyagi támogatást is kap Magyarország.

„Magyarország a menekültek számára *saját polgáraival azonos jogokat biztosít*. Ez alól csak a választójog és a *közhivatal* viselésének joga kivétel. Ugyanakkor a menekülteket nem terheli honvédelmi kötelezettség.

A menedékjog megadásának *súlyos anyagi következményei* is vannak, amelyeknek az ország csak igen nagy áldozatok árán tud eleget tenni.” Ugyanez a tankönyv ismerteti az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, valamint „A gyermek jogairól” szóló nemzetközi egyezményt. Mindezek nagyon fontos dokumentumok, és csak sajnálhatjuk, hogy más tankönyvek még csak nem is utalnak az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára: „Az élethez, az emberi méltósághoz, a személyes szabadsághoz való jog *az embernek olyan, veleszületett, emberi mivoltához tartozó joga, amelyet senki és semmi, még az állam sem vehet el.*” (A tankönyv a továbbiakban ismerteti a nyilatkozat születésének okait és idejét, valamint idézi a 3., 4., 5., 7. és a 9. cikkelyt - L. M.)

A tankönyvek körében mutatkozó igen eltérő értékválasztások sajátos és szemléletes példájául szolgál az, ahogy a különböző tankönyvek a nacionalizmus témáját tárgyalják. Az alábbi három idézetpár közül az első és az utolsó hasonló szellemben fogant: lényegében semleges értékkörnyezetben tárgyalja a nacionalizmusnak, mint társadalmi jelenségnek a lényegét. Ebben az értelmezésben a nacionalizmus az állampolgárok nemzettel való azonosulásának fontos szellemi és érzelmi eszköze. Ezzel szemben a középső idézetpárban a nacionalizmus fogalmának megközelítése jelentős mértékben leszűkül, és lényegében negatív töltésű: nem egyszerűen a csoporthovatartozás pozitív, érzelmileg megerősített eszmei kifejezése, hanem a különállás, a másokkal való szembenállás, mások kizárásának a kifejeződése is. Nem kívánjuk ezeket a különbségeket felnagyítani, de úgy véljük, hogy bizonyos aktuális és nagy vitákat, sőt politikai viharokat kiváltó fogalmak és jelenségek esetében minden egyes jelzőnek és rejtett értékközvetítésnek különösen fontos szerepe van. Mindez még inkább igaz az oktatásra és az olyan diákokkal való foglalkozásra, akik életkoruknál, tapasztalatlanságuknál fogva igen nehezen tudnak eligazodni a külvilág sokszor zavarosnak tűnő jelenségei között.

„Nacionalizmus: a nemzeti érzések középpontba állítása, illetve erre épülő eszmerendszer. Szélsőséges formája a sovinizmus. Sovinizmus: lásd nacionalizmus.” (A 20. század története fiataloknak, Holnap Kiadó.)

„Nacionalizmus: a nemzeti érzések középpontba állítása, illetve más nemzetekkel való szembenállást, elkülönülést hirdető ideológiai, politikai irányzat. Sovinizmus: szélsőséges, túlhajtott, nemzeti felsőbbrendűséget hirdető, más népek ellen gyűlölködést szító gondolkodásmód.” (Történelem 8., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

„Nacionalizmus: A latin natio (náció) = nemzet szóból ered. Olyan gondolkodási mód, politikai irányzat, amely a polgári nemzet érdekeit állítja tevékenysége középpontjába. Fontos és haladó szerepe van a nemzeti önállóságért vívott harcokban. Később azonban a nacionalizmus, amely a nemzeti jogokért való küzdelmet más népek rovására igyekszik érvényesíteni, elveszti haladó jellegét.

Sovinizmus: Francia-latin eredetű szó. Chauvin (soven) francia színpadi alak nevéből keletkezett. Chauvin elfogult Napóleon-imádó volt. A sovinizmus a nacionalizmus túlhajtott formája, olyan eszme, amely nemcsak elfogult saját nemzete iránt, hanem annak felsőbbiségét hirdeti, és kiváltságos jogokat követel számára. Más nemzetekkel szemben ellenérzést és gyűlöletet táplál, más népek leigázására, üldözésére uszít.” (Történelem 7., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

Az idézetek paradoxona, hogy az utolsó két, hangvételen leginkább ellentmondásos idézetpárt ugyanaz a szerző jegyzi. (Ugyanakkor pozitívum az utolsó idézetpár fogalmilag nagyon tiszta és világos meghatározása.)

Interkulturális ismeretek a történelem kontextusában

Ez a rész elsősorban a 19-20. századi történelmet feldolgozó tankönyvek elemzésével foglalkozik. Témánk szempontjából ez a korszaka legérdekesebb, mivel a nemzetiségi, etnikai, kisebbségi kérdés a modern nemzetállamok megszületésekor merült fel Európa-szerte. Történetileg Magyarországon a kérdés 1848-ban került előtérbe, és azóta is szinte állandóan napirenden van. Ezt az időszakot a hetedik és nyolcadik osztályos történelem-tankönyvek tárgyalják részletesebben. Elemzésünk forrásául a későbbiekben ezek szolgáltak.

Az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot megelőző időszak nemzetiségi mozgalmairól pontos képet nyújt a hetedik osztályos történelem-tankönyv. A szövegek objektíven ismertetik azokat a kérdéseket és problémákat a nemzeti nyelvért, kultúráért és önállóságért küzdő magyarok és nemzetiségek között, amelyek leggyakrabban vezettek politikai-etnikai természetű összeütközéshez.

„...A magyar, román, szlovák, szerb, horvát nemzeti kultúra és nyelv, vele a nemzeti tudat szinte egy időben kezdett kibontakozni. Ez nehéz helyzetbe hozta a magyar reformmozgalom nemesi vezetőit. Közülük a legtávolabbra látók azt hirdették ugyan, hogy a magyar és más nemzetiségű népeknek támogatniuk kell egymás törekvéseit, a magyar politikusok többsége azonban elutasította az itt élő népek külön nemzeti törekvéseit. Úgy vélték, hogy Magyarország erejét csak az biztosíthatja, ha egységes nyelvű és kultúrájú az ország minden lakosa, a más anyanyelvűeknek is el kell fogadniuk ezt. Ez az elgondolás egyre gyakrabban vezetett összeütközéshez...” (Történelem 7., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

A hetedik osztályos tankönyv 1847-es információkat szolgáltat a Magyarországon (Erdély nélkül) élő nemzetiségekről és létszámukról:

„magyar van	4 744 890
tót van (szlovák)	1 722 005
rác van (szerb)	1 293 095
horvát van	943 955
oroszlán van (ukrán)	459 890
német van	1 126 666
oláh van (román)	1 272 787”

(Történelem 7., Nemzeti Tankönyvkiadó)

A Magyarországon élő nemzetiségek felsorolása bármennyire is alapos, egy hiányosságát mindenképpen meg kell említenünk. Az etnikumok ismertetésénél a tankönyv következetesen kihagyja a cigányságot, bár történeti ismereteink szerint Magyarországon a középkor óta élnek cigányok. Az, hogy a cigányságot a szerzők nem említik, nemcsak ennek a tankönyvnek a hibája. Elemzésünk során egyetlen olyan tankönyvvel találkoztunk, amely megemlítette a

cigányságot, mint Magyarországon élő etnikumot, bár adatokat ez a tankönyv sem tartalmaz létszámukra, származásukra vonatkozóan.

A tankönyv az 1848. évi európai polgári forradalmakat egyetlen hasábjában tárgyalja, és csak *egy-egy* mondatban említi más népek szabadságharcait. Az események így elsősorban magyar kontextusban merülnek fel, és a regionális szemlélet kiszorul az ismeretközlésből. (Ez a megközelítés egyben azzal a veszéllyel is járhat, hogy a magyar történelem felértékelődik, a magyarországi forradalom pedig túlzottan előtérbe kerül.)

A magyarországi 1848-49-es forradalom tárgyalása során a tankönyv írója csak igen nagyvonalakban ír a felmerülő nemzetiségi problémákról. A szöveg nem magyarázza meg, hogy miért voltak elégedetlenek a nemzeti kisebbségek az áprilisi törvényekben megfogalmazott jogaikkal, és miért követeltek kollektív jogokat. (Az sem szerepel a tankönyvben, hogy mi a különbség az egyéni és a kollektív kisebbségi jogok között.) A következő leckék során már csak arról tesz említést a tankönyv, hogy milyen nemzetiségű katonák harcoltak a magyar csapatokban. A tankönyv hiányosságaira jellemző, hogy az aradi vértanúkról egyetlen mondatot tartalmaz. (Nevüket és származásukat nem említi.) A forradalmárok közül csak Bem Józsefnél ejt szót lengyel származásáról, míg a többiek nemzetiségi hovatartozására semmiféle utalás nem található.

Ha figyelemmel követjük a tankönyv kronologikus felépítését, a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszakban felmerülő nemzetiségi kérdéseket csak a horvátok esetében tárgyalja igazán részletesen, a többi Magyarországon élő etnikai kisebbségnek egyetlen bekezdést szentel: „Ugyancsak 1868-ban fogadta el az országgyűlés a többi magyarországi nemzetiségre vonatkozó nemzetiségi törvényt, mely a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az oktatásban biztosította a lehetőséget az anyanyelv használatára. E törvény kimondta: *A törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzet nyelvén is kiadatnak... A tisztviselők az egyesületekkel, intézetekkel, magánosokkal való érintkezés esetén lehetőségig ezek nyelvét használják...* Ez azonban a nemzetiségeket nem elégítette ki. További jogokat követeltek - a magyarokéhoz hasonló - teljes állami egyenjogúságot.”

Ezzel szemben a szövegek utalást sem tartalmaznak arra, hogy miben állt az Osztrák-Magyar Monarchia soknemzetiségű jellege, hogy miként romlott meg a nemzetiségek közötti viszony a századfordulóra, és hogy miképp készítették elő a cseh, szlovák, horvát nemzetiségi mozgalmak a Monarchia hamarosan bekövetkező felbomlását. Ezáltal az sem lehet világos a tanulók számára, hogy Magyarországnak mekkora súlya volt a soknemzetiségű birodalom keretein belül, és a kiegyezés milyen ellentmondásos viszonyt teremtett a magyar nemzetiségi politikában azáltal, hogy egyszerre volt függő és uralkodó nemzet. A tankönyv utolsó fejezete az első világháborús eseményeket taglalja, amelyben leginkább a magyar hadsereg hősiességéről olvashatunk.

Az általános iskola nyolcadik osztályos tananyaga az első világháború végétől napjainkig terjedő időszakot öleli föl. E korszak eseményei közül az első világháborút lezáró békeszerződések, a kelet-európai kisállamok megszületése, a két világháború közötti magyar revizionista politika, valamint a második világháború és az azt követő időszak nemzetiségi problémái érdemelnek különös figyelmet. Mint látni fogjuk, a nyolcadik osztályos történelemtankönyvek színvonala, hangvétele és közölt tudásanyaga nagyon különböző. Az elemzés során azt tapasztaltuk, hogy önmagában egyetlen tankönyv elolvasása nem elegendő ahhoz, hogy a diákok valamelyest is hiánytalan információkhoz jussanak a korszakra jellemző nemzetiségi problémákról. A tankönyvek - meglepő módon - kiegészítik egymást, de önmagában egyik sem áll meg.

A trianoni békeszerződésről az egyik tankönyvben megtaláljuk az elcsatolt országrészek területi adatait, egy másik tankönyvben pedig az elcsatolt területek lakosságának és

nemzetiségi megoszlásának adatait. Számunkra legelfogadhatóbban a Holnap Kiadó tankönyve ismerteti a történelmi tényeket:

„A törvényesített hatalommal az antant immár aláírhatta a békeszerződést. Erre 1920. június 4-én a versailles-i Trianon-palotában került sor.

A történelmi Magyarország (Horvátország nélküli) területe 283 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre, lakossága 18,2-ről 7,6 millióra csökkent.

Mintegy 3,3 millió magyar került a szomszédos államokhoz, s e magyarságnak körülbelül fele a határok mentén, összefüggő területeken élt. Kisebbségi jogait a békeszerződések elismerték ugyan, de a gyakorlatban e jogok érvényesítésére a környező országok felfokozott nacionalizmusa miatt kevés esély volt.”

Meg kell jegyeznünk, hogy itt is, akárcsak a többi tankönyvben a változásokat szemléltető térkép nem mutatja be az elcsatolt területek etnikai összetételét. Ugyancsak nem foglalkoznak a tankönyvek azzal a fontos kérdéssel, hogy a megszülető utódállamoknak - bár létrejöttüknek körülményeit a tankönyvek korrektül érintik és leírják - saját érdekeik és politikai szempontjaik voltak. Ezek, ha nem is egyeztek meg a magyar politikai szándékokkal és érdekekkel, ettől még léteztek, és különösen befolyásolták az európai politikai hatalmak és érdekek mozgását.

A Nemzeti Tankönyvkiadó által publikált könyv részletesen nem ismerteti a békeszerződés nemzetiségekre gyakorolt hatását, és félreérthető, illetve vitatható információkat tartalmaz. Erre példa a következő mondat:

„E béke nyomán csupán Ausztria és Magyarország vált nemzetállammá, az utódállamok semmiképpen sem.”

Ez a mondat több szempontból is vitatható: egyfelől, a modern liberális felfogás szerint a nemzetállam fogalmát nem etnikai homogenitás alapján határozzák meg, hanem állampolgári alapon. Másfelől, ha a nemzetállam fogalmát etnikai alapon határozzuk meg, akkor is téves ez az állítás, mivel sem Ausztria, sem Magyarország nem volt etnikailag homogén. Ezt támasztják alá egy másik tankönyv - a Holnap Kiadó kiadása - táblázatának adatai is:

A népesség száma	8,7 millió
ebből magyar nemzetiségű	92%
nem magyar nemzetiségű	8%
<i>(1930-as adatok)</i>	

Ha eltekintünk is az adatok megbízhatóságától és attól a feltevéstől, hogy a zsidó és cigány népességet valószínűleg a magyarok közé sorolták be a statisztikusok, az említett nyolc százalék kisebbség akkor is majd 900 ezer embert jelent.

Az imént idézett tankönyv részletesen taglalja a határon kívül élő magyarság helyzetét, igaz, csak a szomszédos országokban. Ezek a szövegek egyrészt korrekt és alapos ismereteket nyújtanak az elszakadt területeken élő magyar etnikumok számáról és életfeltételeiről, másrészt azonban nagy hangsúllyal szólnak a kisebbségi helyzet hátrányos következményeiről. Pontos az is, hogy a kisebbségi politika tekintetében különbséget tesz a cseh-szlovák, a jugoszláv és a román gyakorlat között.

A helyes interkulturális ismeretek és rejtett attitűdképzés szempontjából azonban az igazán fontos kérdés az: vajon a tankönyv mennyire egyensúlyozza ki kisebbségi politika tekintetében a környező országokra vonatkozó negatív történelmi ítéletet a magyarországi revizionista politika részletes megismertetésével és értékelésével. Ebből a szempontból véleményünk szerint a tankönyv által közvetített történetiszemlélet egyoldalú. Bár minden tankönyv (eltérő részletességgel ugyan) érinti a Horthy-rendszer alapvetően revizionista, az elvesztett területek visszaszerzésére irányuló politikáját, ennek jelentőségét azonban nem

hangsúlyozza túl. (Arról például sehol nem lehet olvasni, hogy ez a revizionista politika mennyiben rontotta a kisebbségek helyzetét a környező országokban. Ugyancsak nem említik a könyvek, hogy a revízió gondolatának állami szinten való megjelenítése és örökös hangsúlyozása milyen szerepet játszott a szélső-jobboldaliság megjelenésében a magyar közéletben, és mindez hogyan vezetett el később állameszmévé való kiterjesztésében.)

Az első és második világháború vége közé eső időszak egyik leggyakrabban felmerülő és heves indulatokat kiváltó kérdése a zsidókérdés. E téma tárgyalásakor, véleményünk szerint, még nagyobb szükség lenne objektív hangvételre és pontos, hiánytalan információkra, mivel a diákokban nagyon könnyen téves kép alakulhat ki, amely előítéletes gondolkodáshoz vezethet. Persze ez a megállapítás minden kisebbségre vonatkoztatható (nemcsak a nemzetiségi-etnikai, hanem a szociális kisebbségekre is). Erre azért hívjuk fel külön is a figyelmet, mert az elemzés során nem találtunk olyan tankönyvet, mely hiánytalan és objektív képet adott volna e kérdéskörben. Mindez nem pusztán abból a szempontból lehangoló, hogy a szövegek hiányos ismereteket közvetítenek a diákok számára, de abból is, hogy burkoltan ítéleteket, értékeket és attitűdöket sugallnak. A rejtett értékközvetítésre több példát is találtunk a szövegekben. Az alábbi négy idézet közül kettő nem kapcsolódik szorosan a zsidókérdéshez, csak ehhez a korszakhoz, de nagyon jellemző példák a tankönyvek hangvételének különbözőségére. Az első két idézet elsősorban a nemzeti azonosulás rejtett - és sugallt - értékmeghatározására vonatkozik.

Teleki Pál Horthyhoz intézett búcsúlevele:

„Szószegők lettünk... A gazemberek oldalára álltunk - mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz... Hullarablók leszünk! - Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.” (Történelem 8., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

„Főméltóságú úr!

Szószegők lettünk - gyávaságból...A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk...Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.” (A 20. század története fiataloknak, Holnap Kiadó.)

A két idézet jól illusztrálja: egyáltalán nem mindegy, hogy ki mit idéz egy történeti dokumentumból. A kis különbségekből „csak” annyi adódik, hogy míg az első idézet ítélete értelmezhető úgy, hogy az kizárólag a politikára és politikusokra vonatkozik, a másodiké viszont már mindenkire érvényes, az egész nemzetre. Az első idézet rejtetten bár, de megkíméli az olvasót attól, hogy a fasizmus kérdésében felvesse a nemzet felelősségét, míg a második, teljesebb szöveg a felelősség és a konzekvenciák levonásának kérdését kiterjeszti a nemzet egészére.

A történeti szövegek kezelésének különbségei igen nagy hatással lehetnek a diákok értékítéletének és attitűdjének formálására, különösképp olyan értelmileg-érzelmileg egyaránt fontos kérdéseknél, mint amilyen az etnikai kérdés, a kisebbségek problémája vagy adott esetben a nemzet történeti megítélése és a nemzeti azonosság kérdése.

„Más jellegű volt az a törvény, mely népfajok és nemzetiségek arányszáma szerint határozta meg az egyetemekre, jogakadémiákra felvehető arányszámát, ez elsősorban zsidóellenes törvény volt... jobboldali nyomásra született törvény-főleg azzal függött össze, hogy a proletárdiktatúra vezetői közt számos zsidó értelmiségi volt.” (Történelem 8., Nemzeti Tankönyvkiadó.)

„Fellángolt az antiszemitizmus, mert a jobboldali propaganda az őszirózsás forradalmat és a tanácsköztársaságot zsidó összeesküvésnek állította be, sőt a háborús vereséget is a nyakukba varrta.” (A 20. század története fiataloknak, Holnap Kiadó.)

E két utóbbi idézet összetett történeti és szemantikai kontextusba helyezi a zsidóság társadalmi beilleszkedése és a két világháború közötti zsidóellenes politika problémáit. Mivel a zsidóság korábbi magyarországi asszimilációjáról alig esik szó a tankönyvekben, így szinte ez az első alkalom, hogy a diákok szembesülnek a ténnyel: Magyarországon jelentős zsidó

kisebbség élt, és hogy a politikai és társadalmi közéletben a zsidóság asszimilációja jelentős megosztottságot eredményezett.

De ha el is tekintünk ettől, és pusztán az idézett szövegrészek történeti kontextusával foglalkozunk, érdekes, ahogyan összekötik az őszirózsás, majd a proletárforradalom kérdését a zsidóság társadalmi-politikai-gazdasági szerepvállalásával. A numerus clausus törvénybe iktatását nem a Horthy-rendszer belső természetével hozzák összefüggésbe, hanem visszavetítik annak okait egy régebbi történeti kontextusba. Ez amellet, hogy történetileg egyoldalú, elég veszélyes szemlélet, még akkor is, ha a forradalmak „lezsidózását” szemantikailag a jobboldal szájába adja a szövegíró. Vajon a tanuló agyában mi marad meg mindebből: az, hogy az akkori jobboldal ezt így gondolta, vagy hogy a forradalmak „zsidó ügyek” voltak. Végül egy harmadik szemantikai szintje is van az idézeteknek. Bár a tankönyvek tartózkodnak attól, hogy értékeljék az 1918-1919-es forradalmakat, nem tekinthetünk el attól a vonatkozástól, hogy az 1989-es rendszerváltást követően *ezek a forradalmak a kommunistaellenes ideológiai átértékelődés metszetében részben negatív megítélést kaptak. A szerzők, bár valószínűleg nem szándékosan, egy olyan történeti kontextusba ágyazzák a zsidókérdést, amelynek mai köznapi és politikai értékelése egyértelműen negatív. Mindezt pedig csak felerősíti az a manapság is közkeletű előítélet, illetve ennek rejtett megjelenése egy iskolai tankönyv szintjén, hogy kommunizmus és zsidóság egy és ugyanaz.*

Érthetetlen és meglepő tény, hogy a történelem-tankönyvek a koncentrációs és megsemmisítő táborok áldozatainak számát illetően vagy német tankönyveket, vagy Rudolf Hössnek, az auschwitzi tábor parancsnokának emlékiratait használják forrásul, és nem egy független szervezet, például az ENSZ adatait. A német tankönyvből származó térkép adatai pontatlanok, eszerint a Lengyelországból származó „elpusztított” zsidók száma 2 475 000, a magyarországiaké 190 000. Mint köztudomású, ennél jóval több áldozat volt. Arra vonatkozóan, hogy a koncentrációs táborokban nemcsak zsidókat öltek meg, csak a Holnap Kiadó történelem-tankönyvében találtunk információt: „Koncentrációs táborba kerültek - nemre és korra való tekintet nélkül - a zsidó származásúak, a politikai foglyok, sok hadifogoly, a cigányok, a homoszexuálisok, valamint közönséges bűnözők is.”

Két dologra is felhívnanánk azonban a figyelmet. Az egyik: az elemzés során elolvasott összes tankönyv - nemcsak a történelem-tankönyvek közül egyetlenegyszer esik szó a cigányságról és a homoszexuálisokról. Ahhoz, hogy másik felmerülő problémánkat egyértelművé tehesük, még egy idézetre van szükségünk a Holnap Kiadó könyvéből: „A Dunántúlt túlnyomórészt katolikusok, a Tiszántúlon főleg reformátusok éltek, az izraeliták - zsidó vallásúak - általában városlakók voltak, pl.: Budapest lakosságának közel 20%-át adták.”

A probléma az, hogy a tankönyv hol zsidó származásúakról, hol zsidó vallásúakról ír. Nem egyértelmű tehát, hogy ugyanarról a népességről van-e szó. A tankönyvből az sem derül ki, hogy ki számít zsidónak.

Az 1946-1948-as kitelepítésekről a tankönyvek egyáltalán nem tesznek említést. Ezekről csak az 1945 utáni magyar történelem tanításához készült szöveggyűjteményben olvashatunk, amelyből pontos képet nyerhetnek a diákok a második világháború végétől napjainkig terjedő korszak politikai életéről, ezen belül a kisebbségi politikáról, a lakosságcseréről és az 1944 utáni zsidókérdésről is. Az utóbbi vonatkozásban a szöveggyűjtemény Bibó István írásából idéz.

Az elemzett tankönyvek alapján, úgy gondoljuk, hogy az általános iskolai tankönyvekben nincs eléggé hangsúlyosan jelen a nemzeti, kisebbségi kérdés tárgyalása. Így sajnos, az a helyzet áll elő, hogy mind a diákok, mind a tanárok csak az iskolai életben, személyesen találkoznak ilyen jellegű kérdésekkel, például osztályuk cigány vagy zsidó tanulói révén. Mivel ezt a problémát agyonhallgatják, a diákoknak semmiféle támpontjuk nincs, hogy

konfliktushelyzetben hogyan kellene viselkedniük. Általános iskolai tanulmányaik során nem tanulják meg, hogy mi a másság, és nem sajátítják el annak elfogadását sem. Véleményünk szerint ez ahelyett hogy csökkentené az előforduló konfliktusok számát és a meglévő kulturális különbségeket, tovább erősítheti azokat. Úgy gondoljuk, hogy mindez a későbbiek során nagyon könnyen előítéletes gondolkozáshoz vezethet. Ezért ajánlatos lenne, hogy az iskola még ebben a fogékony életkorban hozzásegítse diákjait más kultúrák és szokások megismeréséhez és a megértő, toleráns magatartás elsajátításához. Ebben az osztályfőnöki óráknak, az irodalom és a történelem tanításának igen jelentős szerepe lehet, mivel mind a három tantárgy jellegéből adódóan alkalmas erre.

JEGYZETEK

- 1 A kutatás eredményeiről lásd Szabó Ildikó és Örkény Antal cikkét a *Regio* 1995. téli számában.
- 2 Előfordul az is, hogy a tanárok nem választanak megvásárolható tankönyvet az órai munkához, hanem saját jegyzeteikből tanítanak. Ezekben az esetekben lehetetlen nyomon követni, mi is az az ismeretanyag, melyet a diákok elsajátítanak, illetve a szociológiai vizsgálat során utólag mit kérhetünk számon tőlük.
- 3 Néhány érdekesség, a hazai tankönyvkiadatokból: a vizsgálat során találkoztunk olyan irodalomtankönyvekkel, melyek szóról szóra azonosak, szerzőik is ugyanazok, csak az engedélyszám, a kiadó és a cím más. A történelem-tankönyvek között előfordul, hogy az elbíráló nem javasolta a tankönyv kiadását, neve mégis szerepel a lektorok között.

FORRÁSOK

- Balla Árpád-Helméczy Mátyás-Szebenyi Péter: Útmutató a 8. osztályos társadalmi ismeretek tanításához, Tankönyvkiadó, Budapest 1990.
- Balla Árpád-Szebenyi Péter: Állampolgári ismeretek az általános iskola 8. osztálya számára, Korona Kiadó, Budapest 1993.
- Balla Árpád: Történelem az általános iskola 6. osztálya számára, Korona Kiadó, Budapest 1993.
- Balla Árpád: Történelmi olvasókönyv az általános iskola 6. osztálya számára, Korona Kiadó, Budapest 1994.
- Bardocz Attila: Történelem és közjogi ismeretek II. tankönyv 11 éves és 15 éves korban 1992.
- Bene Kálmán-Gyémánt Csilla: Magyar irodalom tankönyv 8. osztály, Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1995.
- Bihari Péter: A XX. század története fiataloknak, Holnap Kiadó, Budapest 1994. Csákány Antalné-Károlyházi Frigyes-Sebestyén Zoltán-Muraközi Gáborné: Fizika 8., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Csákány Antalné-Károlyházi Frigyes: Fizika 6., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Csákány Antalné-Károlyházi Frigyes-Sebestyén Zoltán: Fizika 7., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Devecsery László (szerk.): Jelek az időben. Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára, Apáczai Kiadó, Celldömölk 1994.
- Dobcsányi Ferenc: Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1994.
- Dr. Zátanyi Sándor-ifj. Zátanyi Sándor: Fizika, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Dr. Fősi Lajos-dr. Mészáros Rezsőné-Nagy Károlyné-Tóth Ágnes-Vízvári Albertné: Földrajz 7., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1995
- Filla István: Történelem az általános iskola 5. osztálya számára, Tankönyvkiadó, Budapest 1991.
- Goda Imre-Horváth Zsuzsa-Boda Edit: Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 6. osztálya számára, Pazu Kiadó, Celldömölk 1993.
- Goda Imre-Horváth Zsuzsa-Boda Edit: Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 6. osztálya számára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Goda Imre-M. Boda Edit: Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 7. osztálya számára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Helméczy Mátyás: Történelem az általános iskola 7. osztálya számára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
- Helméczy Mátyás: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1994.
- Jóvérné Szirte Ágota-Sipos Péter (szerk.): Szöveggyűjtemény az 1945 utáni magyar történelem tanulásához, Tankönyvkiadó, Budapest 1990.
- Kalocsai Józsefné-Kiss Gáborné-Szabóné Tóvári Éva: Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 5. osztálya számára, Tankönyvkiadó, Budapest 1989.
- Kisfaludi Andrea: Belépés a Kémia birodalmába, Calibra Kiadó, Budapest 1992.
- Kövesdi Pál-Bonifert Domonkosné-Halász Tibor-Miskolczi Józsefné-Szántó Lajos: Fizika 8., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1995.
- Majzik Lászlóné dr. (szerk.): Osztályfőnöki kézikönyv az általános iskola 5-8. osztálya számára, Tankönyvkiadó, Budapest 1985.

- Nagy Gáborné: Kis mester a földrajzhoz általános iskola hatodik osztály, Mozaik Oktatási Snidió, Szeged 1994.
Nagy Vendelné-dr. Udvarhelyi Károly: Földrajz 8., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1995.
Smidéliusz Zsuzsa-dr. Zátonyi Sándor: Fizika 7., Tankönyvkiadó, Budapest 1987.
Szabó Péter: Történelem 6., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993.
Závodszy Géza: Történelem az általános iskola 7. osztálya számára, Korona Kiadó, Budapest 1993.
Zsolnai Józsefné-Zsolnai Anikó: Irodalom az általános iskola 8. osztálya számára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1994.

MÓNIKA LÁSZLÓ

Multicultural information in primary school textbooks Based on an analysis of primary school history and literature textbooks the paper aims to give an overview of the kind of multicultural knowledge students acquire by the age of 14. The analysis gives an overarching and systematic picture of the kind of knowledge imparted to primary school students through school textbooks about national and ethnic minorities in the course of studying history and literature, as well as the kind of image 14 year olds will hold about various minorities, about otherness, and differences in culture, religion, language and lifestyles in the region, and in the world. An analysis of the textbooks indicates that primary education does not give sufficient guidelines for understanding otherness, and consequently does not enable students to accept otherness and difference, and by extension to accept minorities living in Hungary either.

Mire jó a nacionalizmuskutatás?

Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Pécs, Tanulmány Kiadó 1995. 219 p.*

Saját bevallásuk szerint a szerkesztők két célt tűztek maguk elé, amikor e kötetet összeállították: egyrészt be akarták mutatni, hogy a nacionalizmus- kutatás a kísérletezés stádiumában van, másrészt „teoretikus konzisztenciát” akartak vinni „a napi aktualitás által is hígított politikáról szóló beszédbe”. Mivel eddig a Tudomány (vagy a Teória, esetleg a Tan) ezen a területen eddig nem tudott különösebben konzisztens eredményeket felmutatni, az általános cél ellentmondásos. A válogatás szempontjai: fontos, talán további kutatásokat is meghatározó jelentőségű (folyóiratbeli) cikkek, amelyek angol nyelven jelentek meg. A szerkesztők szerencsére nem ragaszkodtak mereven szempontjaikhoz, ezért a gyűjtemény kilenc tanulmányából három szellemtörténeti csemege (Fichtéé, Renané, Meineckéé). A kötet nem vállalkozik a téma, a problémák, az irányzatok átfogó bemutatására. Egy ekkora terjedelmű kötet keretein belül ez amúgy is reménytelen feladat. Egyetlen részterület, irányzat alapos taglalása bizonyára szerencsésebb vállalkozás lett volna. Mentségül fel lehetne hozni, hogy mindaddig a magyar könyvpiac nem nagyon kényeztette el olvasóit ilyen tárgyú fordításokkal: az adott körülmények között talán nincs sok értelme szövegeket, kutatási irányzatokat hiányolni, esetleg más szerkesztési elveket számon kérni.

A kötet három részre tagolódik: az első egy meghatározást tartalmaz (Anthony D. Smith), a második téma-, illetve problémafelvonultatás (Anthony D. Smith, John Plamenatz, Chandran Kukathas, valamint Avishai Margalit és Joseph Raz közös tanulmánya), a harmadik pedig két klasszikus szöveget (J. G. Fichte és Ernest Renan) és hozzájuk írt kommentárokat (Friedrich Meinecke és Ernest Gellner) foglal magába. Az írások főbb témái: milyen szerepet játszik az erőszak, a nevelés, illetve a hagyomány a nemzetek keletkezésében és fennmaradásában? Mennyiben természetes és mennyiben esetleges a nemzeti identitás? Egy bizonyos kulturális csoportba tartozásunkat racionális választások határozzák-e megvagy a mindennapi élet rutinja? Mikor legitim a nemzetnek azon követelése, hogy tagjai legyünk és tiszteljük, reprodukáljuk értékeit: bármikor vagy csak amikor kifejezi, védi érdekeinket? Korlátozza-e vagy éppen lehetővé teszi egyéni szabadságunkat a nemzeti „közösséghez” tartozás? Mi járul hozzá inkább a demokratikus társadalom létrejöttéhez és fennmaradásához: a kisebbségek nemzeti önrendelkezése, vagy a többségi társadalomba való integrációja? Mennyiben legitim, demokratikus, ha az állam (vagy nemzetközi közösség) garantálja a kisebbség számára az autonómiát?

A szerkesztők az angolszász irodalom bemutatására törekednek, csakhogy ez az irodalom nem egységes, és ezt a kötet is tükrözi. Míg Smith, Plamenatz és Gellner inkább elemző, leíró, értelmező vonulatot képvisel, az olyan angolszász morálfilozófusok, mint Kukathas, Margalit és Raz, normatív rendszereket próbálnak felállítani. Sőt az is megfigyelhető, hogy a „közös téma” ellenére a két vonulat alig vagy egyáltalán nem utal egymásra. Vagy nem veszik tekintetbe a másik szemléletmód jegyében fogant munkát, vagy egyetlen utalással elvetik. Ennek az elkülönülésnek nemcsak szakmai okai vannak. Ezek az írások más célt szolgálnak. A normatív rendszer az erkölcsi keretek kidolgozását egyértelműen a konkrét, kortárs világhoz, annak gyakorlati problémáihoz igyekszik kapcsolni - még ha közvetetten is. Az írások mintegy felkínálják magukat a gyakorlati (jogi, kormányzati) tanácsadás számára, döntésekhez próbálnak egy átfogó morális keretet (ha nem is mindig javaslatokat) nyújtani. A leíró-elemző írások is néha konkrét gondok megoldatlanságával (például a nacionalizmus sokat hangoztatott elterjedése) igyekeznek legitimálni kutatásuk tárgyát (Smith), de erre a munkák jellege nem sok lehetőséget, fogódzót nyújt- belőlük gyakorlati útmutatásokat semmilyen formában levezetni nem lehet. Gellner, Anderson, Hobsbawm stb. inkább csak

egyfajta „tudományos-morális támasz” lehet. Tőlük elemzői segítséget, gyakorlati döntést előkészítő tanácsot nem várhat el senki, és gondolom, nem is vár el.

Nem áll módunkban itt részletesen foglalkozni mindegyik írással, kérdéskörrel vagy irányzattal. A témán belül tulajdonképpen egyetlen egy olyan részterület sincs, amelyre vonatkozóan manapság teljes lenne a szakemberek konszenzusa. Valószínű, hogy a normatív álláspont közelebb áll a szerkesztők céljaihoz, hiszen a mindennapi politikai (vagy politikáról szóló) beszéd a „demokráciáról”, „toleranciáról”, „emberi”, „kulturális” és „kisebbségi” jogokról, „autonómiáról” stb. elsősorban ebből az irodalomból merít. Ezért most egy ilyen „kerek” elmélet bemutatására fogunk szorítkozni. Helyszűke miatt csak utalni fogunk olyan problémákra, amelyek az elmélet egyes tételeinek újragondolására készíthetnek.

*

Chandran Kukathas írásának célja, hogy bemutassa: létezik olyan liberális elmélet, amely nem tér el alapelveitől (individualizmus, egalitarianizmus, univerzalizmus), ugyanakkor képes igazságot szolgáltatni a kulturális csoportoknak akkor is, ha nem fogadja el a kulturális jogok létjogosultságát. Azért célszerű ezt az írást a fókuszba állítani, mert itt van a legjobban kidolgozva az egyén, annak kisebbségi kulturális közössége, valamint a szélesebb társadalom közötti viszony mibenléte. Ha ebben a vonatkozásban - Kukathas céljain túlmenően - a társadalmat nem egyszerűen mint kisebbség és többség, hanem mint egymással érintkező, kereszteződő, konfliktusba lépő, összefogó kisebb-nagyobb „kisebbségek” összességeként fogjuk fel (amelyek ugyanakkor képesek a megegyezésre, olyan szabályok megfogalmazására, amelyek az egész társadalomra érvényesek), akkor áthidalhatjuk azt az elméleti (és sokszor kifejezetten morális) szakadékot, amely a szakirodalomban gyakran elválasztja egymástól az amerikai és a – mondjuk - georgiai „ethni revivalt”, és lehetővé teszi, hogy demokráciáról, toleranciáról, pluralizmusról, egyenlő esélyekről stb. beszéljünk, az identitás-felépítés és újratermelés ezen komplex problémáiról, és ne „tribalizmusról”, irracionálisról, avíttaságról „moralizáljunk”.

Kukathas úgy látja, az utóbbi időben egyes amerikai polgárjogi mozgalmak megkérdőjelezték a liberális politikai gondolkodás jelentőségét. Ugyanis ennek individualista álláspontja lehetetlenné tenné, hogy érdemben foglalkozzon a kulturális közösségek, a kulturális identitás kérdéseivel. A liberalizmust emiatt nemcsak ellenségei marasztalják el (pl. Anthony D. Smith), hanem barátai is (John Gray, Kymlicka). A liberalizmus - mondják - továbbra is kitart a modernitás immár lejáratott mítoszai mellett, amelyek pedig lehetetlenné teszik a kulturális kisebbségek védelmét, ellenkezőleg, megoldásai az asszimiláció, a többségi társadalom elnyomása malmára hajtják a vizet.

A liberálisok szerint - kezdi Kukathas elméletét - a jó társadalmat nem meghatározott közös célok vezérik. A társadalom csak a jogoknak és kötelességeknek olyan keretűl szolgál, amelyen belül az emberek szabadon követhetik választott céljaikat. Ezen célok elérésére nem részesít előnyben semmilyen életmódot.

Kukathas érvrendszere nagyjából három részre bontható.

1. A liberális elmélet elsőbbséget biztosít az egyén számára. De azt is figyelembe veszi, hogy az egyének csoportok tagjai, és ez befolyásolja viselkedésüket és identitástudatukat. Alapvető morális követeléseket azonban nem szabad csoportokhoz kötni, mert a szűkebb kulturális közösséget a szélesebb társadalom intézményei hozzák létre és azok formálják. Donald Horowitzot idézi, aki szerint az etnikai identitás kontextuális jellegű, a csoporthatárok „általában a politikai környezettel együtt változnak”. Tehát - folytatja Kukathas - a közösségek ezen intézményektől függően történelmileg változnak, nem „természetesek” (mint ahogy például Smith mondja), és ez az egyik oka annak, hogy semmilyen (örök) „kulturális jog” nem illeti meg őket.

Itt ellenérvként elsősorban azt hozhatjuk fel, hogy ma ezt a történelemszemléletet valószínűleg már nem sokan osztják. A történelmet politikai vagy diplomáciai „nagy

eseményekre”, hódításokra, területszerzésekre, békekötésekre leszükíteni ma már nem felel meg a kutatás, sem a szemlélet elvárásainak. A kultúrák nemcsak külső vagy „felülről jövő” beavatkozásokra változnak, hanem igenis ki lehet mutatni belső indíttatású hosszú távú, lassú folyamatokat, változásokat, kölcsönzéseket, újításokat is. A hagyományok nemcsak a kontextus változása következtében alakulhatnak át. Az amerikai polgárjogi mozgalom megjelenésének például nem az az oka, hogy Amerikát megszállták, vagy módosult volna intézményi kerete. Ki lehet ugyan mutatni gazdasági és más okokat, de ezek korábban is léteztek, mégsem váltottak ki semmit. Horowitzot (és Kukathast) cáfolják ugyanakkor a regionalizmus-kutatások is. Például Horowitz valószínűleg nehezen tudná értelmezni Voltaire kijelentését, miszerint az elzásziak félig franciák, félig németek és teljességgel irokézek. Másrészt az a voluntarista tétel, amely szerint bármelyik új hatalom tetszése szerint bármin változtathat, manapság már elfogadhatatlan. Tétéle tulajdonképpen azért érdekes, mert a kultúrákat bizonyos tágabb intézményi kereten belül teljesen önálló, stabil jegyekkel rendelkező entitásoknak tartja. Persze fel lehet hozni példákat arra is, amikor a kultúrák ilyen radikális változáson mennek át. De ellenpélda is bőségesen akad. Ebből tehát nem származhat semmilyen univerzalista (liberális) tétel. Az erkölcsi norma a közösségi jog esetében elfogadhatatlan, mert azon alapszik, hogy a közösségek nem természetes, hanem esetleges képződmények. Ennek a tételnek a bizonyítása viszont nem kielégítő. Hasznosabb lenne itt a „konstruktivista” kutatási irányzat alkalmazása - amely a kötetben jóformán nem szerepel -, bár az utóbbi időben ezt is hevesen támadják.

2. Az ilyen közösségeknek - folytatja Kukathas - nincs prioritása az egyén fölött. Csak annyiban számítanak, amennyiben „érintik a valóságos egyéneket”; létük csak azért legitim, mert „nélkülözhetetlenek az egyén jólétéhez” (76. oldal). Kukathas azért vet el minden közösségi jogot, mert a közösség általuk szólna bele az egyén magánéletébe, s követelné meg a normakonformitást; sőt a közösségből való kilépést sem engedélyezné (akadnak erre példák). Azért, hogy lehetetlenné tegyék a közösségek intoleranciáját, legitimitásukat **az egyének társulási jogából** és nem a kulturális jogokból származtatjuk. A kultúráknak nincs **joguk** ahhoz, hogy fennmaradjanak. A legtöbb kulturális közösség nem önkéntes társulás, mert a születés határozza meg. Ám az egyénnek jogában áll érdekeinek megfelelően közösséget választani, vagy esetleg más egyénnel szövetkezve újabb közösséget létrehozni. Egy csoport csak annyiban tekinthető önkéntes társulásnak, amennyiben a tagok elismerik legitimnek a társulás feltételeit és azokat a tekintélyeket, amelyek a csoportot összetartják. Az egyének döntsék el, hogy milyen közösség maradjon fenn: azért, hogy maradnak vagy kiválnak. Ugyanakkor az egyénnek - ha a csoport tagja akar maradni számolnia kell a csoport belső normáival. A muzulmánok, amennyiben liberális társadalom tagja, szólásszabadsága van, de muzulmánként nincs joga megkérdőjelezni az iszlám alapvető tetteit. Ebben az esetben a közösségnek joga van őt kiközösíteni (de persze nem likvidálni).

Kulcsfontosságú feltétel - folytatja Kukathas -, hogy a szélesebb társadalom biztosítsa az egyén számára a reális kilépés szabadságát: azaz legyen egy befogadó társadalom, amelyben érvényesül a társulási szabadság elve. Legyen liberális. Ugyanakkor nincs joga beleszólni a kulturális közösség belügyeibe, nincs joga más életformát ráerőltetni, különleges oktatási mintákat bevezetni stb. Még liberális értékeket sem. A liberális társadalomnak nem kell kizárólag liberális közösségekből felépülnie.

Az a szemlélet, amely a tagságot az érdekre, a racionális választásra alapozza, szerintünk mellőzi egyrészt az állam, az erőszak és a nevelés, vagy akár a (kollektív) emlékezet, a felejtés ehhez kapcsolódó kérdéskörét (hogy csak a kötetre szorítkozzunk, lásd Fichte, Meinecke, Renan, Gellner és Smith írását), amelyek igencsak árnyalhatnának ezen az állásponton, bár nem valószínű, hogy alapul szolgálhatnának bármilyen erkölcsi normához. Másrészt megkérdőjelezhető, hogy az érdek a cselekvésnek, a választásnak a racionális, legitim mozgatórugója. Mivel ez a modern (és kortárs) társadalomtudomány,

társadalomelmélet egyik nagy kérdése, erre itt nem térhetünk ki. Példaként csak utalni szeretnénk Albert O. Hirschman **The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph** című könyvére (Princeton, Princeton University Press 1977).

Állítsunk Kukathas szempontjával párhuzamba egy „kevésbé liberális”, „balosabb” álláspontot a kötetből, amely középpontjába éppen a közjót helyezi. Margalit és Raz szerint csoportjog a közjó értékéből ered, és mint ilyen szembeáll a politika vagy az egyéni jólét szerződéses-individualista megközelítésével. Mivel a csoporttal való azonosulás fontos szerepet játszik az egyének életében, a csoportok prosperitása és önbecsülése visszahat a tagok jólétére. Ebből pedig az következik, hogy egy területen egy bizonyos csoportnak joga van külön államot létrehozni, ha tiszteletben tartja lakosainak alapvető érdekeit, és nem sérti más országok jogos érdekeit. (Ez ellen Kukathas felhozhatná, hogy az önrendelkezés gyakran egyáltalán nem lehetséges, vagy pedig nem nyújt biztos megoldást: lásd Libanon példáját.)

A tagságot, vallják a szerzők, nem választjuk. A jelentősebb történelmi csoportosulásoknak közös történelmen, és nem önként vállalt tagságon kell alapulniuk ahhoz, hogy értékeiket megőrizték. A tagság nem teljesítmény, hanem hovatartozás dolga, amelyet rajtuk kívül álló kritériumok határoznak meg. Az egyén ugyan dönthet úgy, hogy egy másik csoporthoz csatlakozik, de ez hosszadalmas folyamat, hiszen kultúrát kell váltania. Ehhez most csak azt szeretnénk hozzáfűzni, hogy a szocializáció gyakran multikulturális közegben történik, és a kultúraváltás nem is olyan bonyolult, hosszadalmas folyamat (már ha a másik közösség hajlandó befogadni). Érdekes, hogy ezek a szerzők is úgy kezelik a kultúrákat, mintha lenne egy lényegi identitásuk, amelyet a szocializáció közvetít, mintha hermetikusan elzárva lennének egymástól, és ez roppant megnehezítené az átvételt, a keveredést, vagy akár az asszimilációt, az akkulturizációt.

3. Végül azért nem ajánlhatunk fel kulturális jogokat, mert ezek a csoportok nem homogének. Az ilyen jogok csak a kulturális kisebbségen belüli domináns többség helyzetét erősítenék, s a többi csoporttól megtagadnák az egyenlő esély jogát. Korlátoznák a csoporton belüli kisebbség(ek)nek azt a lehetőségét, hogy megváltoztassa közösségét. Ugyanakkor nem mindig igaz, hogy az egész közösség meg akarja őrizni identitását. Kukathas elismeri, hogy a belső konfliktusok alakulhatnak az illető közösség normái szerint is: a problémák ott fogalmazódnak meg, és ott keresik a megoldásukat. A szélesebb társadalomnak pedig nincs joga kívülről beleavatkozni a kisebbség belügyeibe. Ez a harmadik pont - amely szerintünk a legkomolyabb - szintén pontosításokra szorul. Tulajdonképpen nem (vagy nemcsak) az a fontos, hogy a megkülönböztető jegyek változnak, hanem az, hogy a különböző elitcsoportok (szimbolikus) harcában a hozzájuk fűződő értelmezési keret alakul át: új helyzetértelmezések, rövid- és középtávú célok, eszközök stb. jelennek meg. [Lásd például mi történt Quebecben, ahol egy újonnan megjelenő értelmiségi rétegnek sikerült átértelmezni a francia identitást (Charles Taylor: *Nationalism and the Political Intelligentsia: A Case Study. Queens Quarterly*, Vol. 100. (1993) No. 1. 166-184.]

A kötet elolvasása után az az érzésünk, hogy a morálfilozófiának, ha maradandót is és nemcsak univerzálisat akar mondani, akkor más kutatási területek, diszciplínák eredményeire is figyelnie kellene. Hogy például a történelemnek, az antropológiának, a szociológiának, az elemző-leíró szemléletnek mennyi figyelmet kell szentelnie - még a kutatás előfeltevéseinek tisztázásakor is - a morálfilozófia eredményeire, az már kérdéses.

D. Lőrincz József

Egy fontos forrásfeltárás tanulságai

Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919-1944. Szerkesztette: Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Budapest, Teleki László Alapítvány 1995. 732 p. (A Magyarságkutatás könyvtára XVI.)

A magyar kisebbségkutatásban a nyolcvanas évek végétől alapvető szerkezeti és szemléleti változások történtek. 1989-től egymás után jelentek meg a kifejezetten etnikai, kisebbségi problémákkal foglalkozó folyóiratok (Regio, Kisebbségkutatás, Pro Minoritate, Magyarság és Európa, Barátság, Magyar Kisebbség) és könyvsorozatok (Magyarságkutatás Könyvtára, Regio Könyvek, Antropológiai Műhely, Kárpátaljai Magyar Könyvek, Pro Minoritate Könyvek, Kisebbségi Adattár, a Kalligram kiadó könyvei). A rendszeres publikációs lehetőségek és a szakmai műhelyek (Kulturális Antropológiai Munkacsoport, Mercurius Csoport, Balázs Ferenc Erdélyi Tudományos Intézet, Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Alapítvány) létrejöttén túl a kutatási kérdések feltevésében is fordulat következett be: a kisebbségi sérelmek feltárása helyett a közösségek és intézményeik működése került előtérbe.¹

A Magyarok kisebbségben és szórványban című kötet összeállítói a két világháború közti hazai kisebbségpolitika legbővebb forrásanyagának, a Miniszterelnökség II. osztálya iratainak (Magyar Országos Levéltár- továbbiakban OL- K 28) feltárására és bemutatására vállalkoztak. Közel 700 oldalon, régióként külön-külön bevezetővel összesen 184 dokumentumot közölnek a szerkesztők: Szlovákia - Bán D. András; Erdély - Diószegi László; Vajdaság - Vinnai Győző; nyugati magyarság Fejős Zoltán.

Romsics Ignác, a kötet főszerkesztője bevezetőjében (mely a kutatási terv kialakulásával, valamint a válogatás és szövegközlés technikájával is foglalkozik) a levéltári anyag válogatásához két szempontot adott meg. Az összeállítók az egyes régiók magyarságára jellemző dokumentumokat kerestek, valamint az ügyosztály munkáját kívánták bemutatni. Ez utóbbival a területenkénti fejezetek bevezetői az utolsót kivéve - nem foglalkoznak. A dokumentumok között sem találunk magára az osztály működésére vonatkozó iratokat, csak névvel vagy anélkül ott készült szakanyagokat. Így az osztály tevékenységét csupán Romsics Ignác ötoldalas hivataltörténeti áttekintése tárgyalja. Ennek jelentős része az osztály létrejöttét ismerteti, annak feladatkörét az információk összegyűjtésében, a döntések megszületésében és a szubvenciók folyósításában nevezve meg. A döntés-előkészítéshez és a közvetítéshez szükséges államigazgatási kapcsolathálónak csak egy részét mutatja be Romsics azzal, hogy szól a Társadalmi Szervezetek Központjához tartozó egyesületekről. A szakanyagok létrehozásában legalább ekkora súllyal vettek részt a húszas évek második felétől az Államtudományi Intézet és a Külügyminisztérium munkatársai (követségi jelentések), valamint határon túli szakértők (Sziklay Ferenc, Flachbarth Ernő, Jakabffy Elemér, Balogh Arthur, Prokopy Imre). A húszas évek közepétől lecsökkent a társadalmi egyesületek közvetítő szerepe, hiszen a határon túli magyar politikusok rendszeresen utaztak Budapestre, illetve a külügyi csatornákat (követség, konzulátus, útlevelekirendeltség) használták fel mondandójuk továbbítására.

Mivel a dokumentumok jelentős része a Külügyminisztériumtól került a Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály (továbbiakban NKO) iratanyagába, jó lett volna tisztázni, hogy milyen volt a munkamegosztás és a személyes viszony (Pataky Tibor és a vonatkozó bizalmas iratokat mindig elolvasó Kánya Kálmán) a két kormányzati szerv között. Persze lehet, hogy nem is igen tudjuk már rekonstruálni, hisz a komoly döntéseket 1931-ig maga a miniszterelnök, Bethlen István hozta. Mindkét intézményből és a személyes találkozóik révén a határon túlról közvetlenül hozzá kerültek a döntés-előkészítés anyagai. A Külügyminisztérium, a Társadalmi Szervezetek Központja, a Népies Irodalmi Társaság

iratanyaga, valamint Szüllő Géza és Bethlen György hagyatéka² alapján valószínűnek tűnik, hogy kisebbségpolitikai ügyekben a Külügyminisztérium készítette elő és közvetítette a miniszterelnök döntéseit, míg a társadalmi helyzetelemzéseket, sajtószemléket és az operatív ügyek intézését az NKO végezte. (A szubvenciók folyósítása egyszerre történt a két csatornán keresztül, de az éves költségvetést-1931-ig-a Miniszterelnökség hagyta jóvá.)

A hivaltörténet nem tisztázza a Tiszti Cím- és Névtárban közölt feladatkörök és a valóságos tevékenység közti különbség okát. Nevezetesen azt, hogy miért nem vállalhatta nyíltan a határon túli magyar ügyek kezelését a Miniszterelnökség, illetve milyen viszonyban volt egymással a hazai nemzeti kisebbségek problémáinak megítélése és a magyar nemzeti kisebbségek érdekében kifejtett kisebbségvédelmi tevékenység.

Az NKO történetét legalább három szakaszra lehet bontani: 1920-1931-ig, 1931-től a revíziós változásokig, majd 1938-1941-től 1944-ig. Ez utóbbi két szakasról szinte semmit sem tudunk meg, miközben - valószínűleg Bethlen távozása után - a döntéshozatali mechanizmusokban, a szubvenciók folyósításában jelentős változás következett be. A negyvenes években a kényszerűséggént kialakult, viszonyossági alapon működő nemzetiségpolitika változásáról sem olvashatunk.³

Romsics Ignác egy másik forrásközlésének a bevezetőjében kitűnő portrékon keresztül mutatta be az amerikai Külügyminisztérium Kelet-Európa-szakértőit.⁴ Épp ezért furcsa, hogy a tárgyalt kötetben még csak életrajzi jegyzetre sem méltatta az NKO munkatársait, pedig Ottlik László egyetemi oktatói tevékenysége és Flachbarth Ernő hatása a hazai nemzetközi kisebbségjogi gondolkodásra megérdemelt volna néhány sort.⁵ Nem a magyar kisebbségpolitika monografikus feldolgozását hiányolom, hanem az alaposabb intézménytörténeti áttekintést, amely nélkül a dokumentumok funkcióját sem lehet pontosan meghatározni.

A kötetben publikált iratok földrajzi arányait nézve (Szlovákia és Kárpátalja 28; Erdély 67; Délvidék 31; Nyugati magyarság 58) kiemelkedően sok dokumentumot közöltek a nyugati magyarságra vonatkozóan. Ha az iratokat tartalmuk szerint társadalmi helyzetrajzokra, kisebbségpolitikai küzdelmeket bemutató anyagokra és sérelemgyűjteményekre osztjuk, kiderül, hogy míg Diószegi és Vinnai a helyzetrajzokra helyezi a hangsúlyt, addig Bán válogatásában a politikai akciókra és a sérelmekre vonatkozó dokumentumok vannak többségben. A Fejős szerkesztette fejezetben pedig fele-fele arányban találunk helyzetrajzokat és ügyek intézésére vonatkozó iratokat. A dokumentumok keletkezését nézve szembeötlő, hogy milyen nagy a bécsi döntések, illetve az 1941 áprilisa utáni anyagok aránya (az erdélyi vonatkozású dokumentumok fele, a többi fejezetek egyharmada). Hogy ez a levéltári anyag minőségéből adódóan, avagy valamilyen más szempont miatt alakult így, arról semmit sem tudunk meg a bevezetőkből. Erről azért volna fontos tudni, mert a két bécsi döntés után egy rövid időszaktól eltekintve már viszonyossági alapon és különböző külpolitikai kényszerek nyomása alatt működött a magyarországi kisebbségpolitika, és ez új helyzet volt a megelőző, egyértelműen kisebbségvédelmi állásponthoz képest.⁶

A szerkesztők a Miniszterelnökség számára készült más levéltári állagokban található szakanyagokat vagy az oda került NKO-levelezést nem közlik, hiszen azok nem a kutatott fondokban találhatóak (K 26; K 28). Kérdéses azonban, hogy az osztály munkatársainak (Flachbarth Ernő, Pásint Ödön és Mikó Tibor) külön kezelt iratanyagát átnézték-e? Bán D. András ugyan közöl egy dokumentumot Flachbarth Ernő töredékes iratanyagából (54-61 .o.), de valószínűleg nem tudott arról, hogy a dossziékra bontott anyag mikrofilmen minden további nélkül hozzáférhető. Ugyanez vonatkozhat a Pásint Ödön által kigyűjtött erdélyi anyagokra. Mert mi mással magyarázhatjuk, hogy Pataky Tibor talán egyetlen fennmaradt koncepciózus írása éppúgy kimaradt a gyűjteményből, mint Balogh Arthur és Jakabffy Elemér tervezetei az erdélyi kérdés rendezésére vagy jó néhány átfogó szakanyag és memorandum.⁷

A nem tematikus, hanem egyetlen forráscsoportot bemutató válogatást azért is nehéz megítélnünk, mert a kötetben nem közölték a vizsgált fondok részletes tartalmát. Az ilyen iratmutató publikálása nem ismeretlen a hazai forráskiadásban.⁸

Romsics Ignác előszavában azt ígéri, hogy az egyes fejezetek bevezetői az adott régió magyarságának helyzetéről és a közölt iratanyagról egyaránt tájékoztatást adnak. Ezzel szemben Bán D. András és Diószegi László érdemben nem foglalkozik a közlendő dokumentumokkal. Fejős bevezetőjében külön részt szentel a közölt iratanyagnak. Vinnai Győző - számomra rokonszenves módon - úgy beszél a két világháború közti jugoszláviai magyar kisebbségről, hogy utal a publikált dokumentumokra. Az adott kisebbségek korabeli helyzetére vonatkozóan a bevezetők nem hoznak új megközelítéseket, kutatási eredményeket. A közölt iratanyag jelentős része 1940 után keletkezett, de a bevezetők a bécsi döntések utáni új helyzetről érdemben nem is szólnak.

A kötet legegyszerűsebb része a jegyzetapparátus. A legtöbb szerkesztői jegyzet a nyugati magyarsággal foglalkozó dokumentumoknál található, míg leggyérebben az erdélyi anyagot jegyzetelték. Az idegen kifejezések feloldása mindenütt megtörtént. Személyekre vonatkozó életrajzi jegyzeteket, Fejöst leszámítva, a többiek csak *egy-egy* esetben alkalmaznak.⁹ Talányos, hogy miközben Nicolae Iorgáról készült életrajzi jegyzet, addig a problémakörhöz szorosabban köthető Iuliu Maniuról, Alexandru Vaida-Voevodról, Constantin Angheliescuról vagy az NKO-val kapcsolatban álló hazai szakértőkről (Jancsó Benedek, Rónai András, Barabás Endre, Rubidó-Zichy Iván stb.) miért nem készültek jegyzetek. Ugyanez vonatkozik a felvidéki és a vajdasági fejezetre is.

Az utolsó fejezet kivételével a dokumentumokban előforduló intézményekhez teljesen esetlegesen kapcsolnak magyarázó jegyzeteket.¹⁰ A dokumentumokra történő visszaütalással csak a Vinnai és a Fejős szerkesztette fejezetekben találkozhatunk, de ők sem utalnak a levéltári iratanyag más, nem publikált jelzeteire. A kötetben végig hiányzik az egyes tisztségekre, intézményekre történő utalások feloldása. Az előbbieken nem egy mikrofilológus vágyálmait, hanem az alap kutatás részét képező forráskiadási normákat próbáltam megfogalmazni.¹¹ A kötet ezeknek csak részben tett eleget. Mindezen hiányosságok még a kötet megjelenése előtt kiderülhettek volna, ha szakmai vitát rendeznek a kéziratról vagy kiadják lektorálni. Ezek hiányában a sorozatszerkesztés sem segített - a sorozatszerkesztők ugyanis a kötet összeállítói között szerepelnek.

A munka legnagyobb erényét a dokumentumok közzétételében látom, melyeket így megismerhet a szélesebb közönség, és az egyetemi oktatás is felhasználhatja azokat.

Arra, hogy az egyébként kitűnő szakemberek által összeállított kötet hiányosságai miből erednek, nem adhat választ a korszellemre való hivatkozás, melyben a kutatási programon belül „termelni kell”, határidőre xeroxozni, begépelteni, gyorsan jegyzetelgetni, kiadni: túl lenni a feladaton. Valójában egy sokkal közvettebb problémáról van szó. Romsicsék 1990-ben úgy vágtak bele a kutatásba, hogy „rátalálva” egy jó forrásanyagra, indokolhatóan ebből akartak publikálni, és elsősorban nem a kisebbségtörténeti kutatások egészére, az ennek keretében elvégzendő feladatokra gondoltak. Ha nem ezt teszik, a szerkesztők rengeteg résztémát feldolgozhattak volna, de erre tudtommal nem került sor. Kérdés, hogy az általam nagyra becsült szerzők munka közben nem gondolkodtak-e el azon, hogy az iratanyag értékét csak más forráscsoportokkal és a meglévő feldolgozások problémafelvetéseivel összehasonlítva lehet meghatározni. Ebből azonban az következne, hogy a teljesebb forrásközlés előfeltétele a vonatkozó és elérhető iratanyag regesztaszerű feltárása, és a szelekciónak tematikusnak, nem pedig *egy-egy* állagra vagy földrajzi térségre vonatkozóan kell lennie. Például oktatásügy, az egyes pártok dokumentumai vagy épp az NKO tevékenysége az OL iratanyaga alapján. E nélkül úgy tűnik, hogy a kötet koncepciója kiforratlan, nem lehet tudni, hogyan is illeszkedik és mi újat hoz a magyar kisebbségtörténeti kutatásokba.

Mindezeket azért tartottam fontosnak elmondani, mert a könyv tanulságai számomra mindennapos személyes szakmai problémákat vetettek fel. S úgy gondolom, hogy a magyar kisebbségkutatásban (kisebbségtörténeti vizsgálódás során) az alap kutatások személyi és szakmai bázisa lassan körvonalazódik. Az utóbbi években nagyon reménykeltő bibliográfiai, statisztikai-kartográfiai, kronológiaszerkesztői egyéni teljesítmények után a forráskiadás is tovább fejlődhet. Reménykedem abban, hogy ennek a kritikának nem az lesz az „eredménye”, hogy sebeket ejtek (ahogy ez a korszellemből adódna), hanem a bírálatokkal egymást segítve végiggondolhatjuk saját munkánkat.

Bárdi Nándor

JEGYZETEK

- 1 A recenzió ízlése ellen való, hogy ne adjon egy nagyobb historiográfiai-könyvészeti áttekintést, de az erre vonatkozó részt és a jegyzetapparátust elhagyta, mivel a Regio folyamatosan igyekszik foglalkozni a kérdéssel.
- 2 Magyar Országos Levéltár (OL) K 437; OL P 1077; OSZK Kézirattára Szüllő Géza fond; az OMP bizalmas elnöki iratanyaga, magángyűjteményben.
- 4 *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Szerk., bev. jegyz. írta Romsics Ignác, Gödöllő Typovent, 1992. 13-61. o. A kötet forráskiadása tartalmilag és módszertanilag mintaértékű.
- 5 Az ügyosztály „nemzetiségpolitikai koncepciójához” például Ottlik László: A kisebbségi kérdés tegnap és ma. *Magyar Szemle* 1936. II. köt. 105-115. o. vagy A magyar nemzetiségi politika feladatai. *Magyar Szemle* 1940. II. köt. 57-65. Átfogóan bemutatja szemléletüket, többek között, az Ottlik László, Flachbarth Ernő, Márffy Albin Államtudományi Intézet, Oszvald György, Elekes Dezső, Mikó Tibor írásait tartalmazó kötet: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*. Szerk. Mártonffy Kálmán, Budapest 1941.
- 6 Épp erről ad megdöbbentő képet a Pásint Ódön (OL K 764 - régebben K 28) hagyatékában található Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, amelyben, 1940-ben a volt erdélyi kisebbségi politikusok a román nemzetiségpolitikai rendelkezések érvényben hagyása mellett, vagy pl. a román nyelv középiskolai oktatása ellen érvelnek.
- 7 Mikrofilmen az 1532-1538 számú dobozok, de ugyanígy a K 28 más dossziéit is mikrofilmre vették. Az állam történetét bemutatva jó lett volna tisztázni a miniszterelnökségi iratok átrendezésével beállt változásokat, és a mikrofilmre került iratrész régi/új jelzeteit. Ha készülne regesztá, ez is kiderülne. Pataky Tibor: Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minő jogállás volna biztosítandó. (1939. március) OL K 764-4. dosszié; Balogh Arthur: Tervezet a visszacsatolandó Erdély autonómiájára (1939) ugyanott. 3., 6., 7.d.; Jakabffy Elemér : Törvényjavaslat az entikai kisebbségekről, Flachbarth Ernő hagyaték K 763 c. dosszié. (F. E. ezt az anyagot már a háború utáni békeelőkészítéshez javasolja.) De ugyanitt található az Államtudományi Intézet által az NKO részére készített több tucat színvonalas szakanyag is.
- 8 *Bethlen István titkos iratai*. Bev. magyarázatokot írta és sajtó alá rendezte Szinai Miklós, Szűcs László. Kossuth. Budapest 1972.
- 9 Hogy nem pusztán a recenzió kekeckedő pikirtségéről van szó, erre egyetlen példa: a 143. oldalon közölt dokumentum Imre Sándor jelentése Papp Antalnak (továbbítva Petri Pálnak). Imre Sándor a Friedrich-kormány oktatási minisztere, majd adminisztratív miniszter. Az irat ellenben tökéletes erdélyi helyismeretről tanúskodik. S ez akkor lenne értelmezhető, ha megtudnánk, hogy milyen viszonyban lehetett Imre Sándor a szintén Hódmezővásárhelyen született Imre Lajossal, a kolozsvári református teológia tanárával, aki ekkor a református fiatalság nevelésügyével foglalkozott. Vagy Imre Sándor színházi szakemberre gondoljunk Kolozsvárról? Papp Antal a Társadalmi Egyesületek Szövetsége központjának tényleges vezetője (maga is kolozsvári) és ő továbbítja az anyagot Petri Pálnak, aki az NKO vezetője. Tehát itt egy hivatali ügymenetről van szó, mely kapcsolatban lehet (?) a Jancsó Benedekék (Népies Irodalmi Társaság) által a román-magyar tárgyalásokra készített szakanyagokkal.
- 10 Mindezt csak olyan intézmények esetében tették meg, amelyek nem kívántak különösebb utánajárást. A mutatókban nem szerepelnek az intézmények.
- 11 Pritz Pál alapvető munkája ebből a szempontból is mérvadó: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918-1945*. Budapest, Akadémiai 1994. 528 o.; A forráskiadás hazai szabályait tárgyalja: A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzata. *Századok* 1920. mellékletként 1-24. p.; Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607-1790 közti részének szerkesztési és forráskiadási szabályzata. *Századok* 1974. 2. sz. 436-475. p.; Ember Győző: A levéltári forráskiadás apparátusa. *Levéltári, Közlemények* 1975. 2. sz. 203-219.

Kultúrakutatási Kollégium Kolozsváron

A *Kolozsvár az átmenet idején* című városantropológiai kutatás kezdeményezői munkájukat 1995 elején (még) *kulturális antropológia program*nak nevezték, s 1994 nyarán elgondolt együttműködésük egyik projektjeként tervezték el.

A kezdeményezők-Feischmidt Margit (Janus Pannonius Egyetem, kommunikációs tanszék, Pécs), Köncei Csilla (Babeş-Bolyai Egyetem, magyar nyelv és kultúra tanszék), Magyarai Nándor László (BBE, szociológia tanszék), Magyarai Vincze Enikő (BBE, európai tanulmányok tanszék) - induláskor két olyan célt tűztek maguk elé, amelyek egyéni szakmai pályájukhoz kötődve, egyetemi kereteken kívül látszottak megvalósíthatónak Kolozsváron: az egyik egy - a kulturális antropológián, valamint a vizuális elméleten és gyakorlaton belül bizonyos irányba szakosodást adó - oktatási program megvalósítása, a másik pedig egy Kolozsvárra irányuló kutatásnak az elkezdése.

E két cél megvalósítása 1995-ben csak úgy volt lehetséges, ha egy Kolozsvárkutató program keretében összekapcsoljuk őket. A szemináriumokat, amelyek mind a diákok, mind az előadók számára pluszmunkát jelentettek egyetemi kötelezettségeik mellett, a kutatási projektekhez kötődő témákban tartottuk. Pályázataink során tapasztaltuk, hogy ma Kolozsváron igényesebb oktatási programot magyar-román együttműködésben megvalósítani, erre a célra anyagi támogatást szerezni, vendégelőadókat hívni csak az egyetemi kereteken belül lehetséges. Ennek a kihívásnak azonban azért nem tudtunk eleget tenni, mivel ez a kulturális antropológiának az egyetemen belüli intézményesedését is jelenti, ami számos, tőlünk független, általunk teljes egészében nem biztosítható körülmény létét követeli meg. Ezért - vontuk le a következtetést - intézményesedési esélyeink főként a saját társadalomra irányuló kutatómunka területén vannak, mégpedig más szakterületek kutatóival együttműködve, valamint úgy, hogy közben az egyetemi kereteket fokozatosan szétfeszítjük és felhasználjuk oktatási elképzeléseink megvalósítására.

Kolozsvár-kutatásunkra a magyarországi Országos Kiemelésű Társadalomtudományos Kutatásoktól (OKTK) kaptunk támogatást 1995 elején. A támogatás a kezdeményező csoport és a kulturális antropológia és/vagy vizuális elmélet és gyakorlat iránt érdeklődő diákok közös munkájának lendületet adott, annál is inkább, mert valójában ennek segítségével kezdődött el az intézményesedés anyagi alapjainak a megteremtése. Ezt egészítette ki egy, a helyi Soros Alapítvány rövid lejáratú kutatási projekteket finanszírozó programjánál 1995 nyarán és őszén elnyert támogatás, illetve egy, az egyetemi kutatásokat segítő romániai minisztériumi finanszírozás.

Mindennek, valamint a résztvevők közös munkájának, kezdeményezőkétségének és kapcsolatainak köszönhetően, lehetővé vált a tervezett tevékenységek intézményes kereteinek a megteremtése. Az intézmény neve *Kultúrakutatási Kollégium (KUKK)* lett, amely mára alapinfrastruktúrával (számítógép, nyomtató, tematikus szakkönyvtár, valamint adatbázis Kolozsvárról, számítógépes feldolgozásban) és olyan belső és külső kapcsolathálózattal rendelkezik, amely lehetővé teszi a részvételt más projekteken. Tevékenységünket 1995 júliusa óta két másik csoportosulással közösen bérelt székházban folytatjuk. Ennek fenntartásában segített bennünket Zsigmond László barátunk, valamint Cs. Gyimesi Éva professzorasszony azáltal, hogy a vele való együttműködés következtében a kulturális antropológia tutoriális programja több, más területen definiált egyetemi programmal közösen 1995 végén támogatást kapott az Illyés Alapítványtól.

A kurrens egyéni munkák és a közös Kolozsvár-kutatás mellett, már említett intézményépítési tapasztalataink alapján, 1996 elején hozzáláttunk két igényes program megszervezéséhez, amelyeket kezdeményezésünkre a kolozsvári európai tanulmányok tanszék vezetősége elfogadott (egy nyári szeminárium Nők és férfiak a kelet-európai

átmenetben című, illetve a Kelet-Európai társadalmak antropológiája című posztgraduális témával).

1996-ban a KUKK tevékenységei között szerepel a Kolozsvár-kutatás folytatása és az érdeklődő diákoknak jól meghatározott területeken nyújtott tutoriális támogatás, annál is inkább, mert ezek olyan területek, ahol a kolozsvári egyetem nem tanszékbe tömörülő, illetve egyetemen kívüli kutatói és szakemberei együtt dolgozhatnak.

Említett projektjeivel a KUKK több más, különböző társadalomtudományos szakterület kutatójával együtt részt vesz egy új alapítvány (Desire Alapítvány a társadalmi nyitásért és reflexióért) létrehozatalában, s ennek egyik programjaként 1996 februárjától immár jogi védelem alatt, önállóan működik.

A Kolozsvár-kutatás első szakaszában céljaink a következők voltak: a saját társadalomra irányuló közös kutatási gyakorlat kialakítása; elméleti és módszertani keretének kidolgozása; az első esettanulmányok elkészítése.

Ezek a célok a tervek szerint részben 1995 folyamán megvalósultak. Az első félévben a kutatási szemlélet meghatározása, ezen belül a városkutatás és az átmenet értelmezése; konkrét kutatási módszerek és eszközök kiválasztása; szakirodalom áttekintése; alapkönyvtár kiépítése és számítógépes feldolgozása; Kolozsvárral kapcsolatos, számítógépen feldolgozott adatbázis kiépítésének elkezdése; elméleti tanulmány a saját társadalomkutatásról. Mindezek után a második félév az első esettanulmányok előkészítésének, részbeni megírásának időszaka volt.

A saját társadalomra irányuló közös kutatási gyakorlatunk kialakítása egyrészt az együttműködés formáinak a kidolgozását, másrészt az együttműködés szakmai vonatkozásainak a megbeszélését jelentette. Mindannyian egyetértettünk abban, hogy a közös kutatás számunkra nem kollektivistá kutatási modellt jelent, hanem egyéni projektek kibontakoztatását közösen definiált szemlélet alapján, valamint egymás szempontjainak, eredményeinek és kapcsolatainak a felhasználását mind egyéni, mind pedig intézményes célokra. A programban, illetve a KUKK-ban való együttműködés a négy kezdeményező számára egyrészt oktatói és kutatói tevékenységéhez, másrészt doktorálásához kapcsolódó munkáik közös keretben történő folytatását, másrészt pedig a diákokkal való foglalkozás egyeztetését jelentette.

Amint az már kiderült, a Kolozsvár-kutatásban, valamint a KUKK más tevékenységeiben diákok részvételét is kívánatosnak tartottuk/tartjuk. 1995 februárjában pályázat útján tizenkét hallgatót választottunk ki olyan különböző szakokon tanuló diákok közül, akik saját bevallásuk szerint érdeklődtek a kulturális antropológia és/vagy a vizuális elmélet és gyakorlat iránt. Hat szociológus-, három néprajzos-, egy filozófus-, egy pszichológus- és egy képzőművész-hallgató került csoportunkba. Együttműködésünk a diákokkal - amint az nyilván természetes egy, a megvalósítás első szakaszában levő program esetében - csak részben tekinthető sikeresnek. Talán azért is, mert olyan modellt kínáltunk fel nekik, amilyenre az egyetemen nincs példa, olyan területen, ahová az egyetemi tanrend maximum egyéves előadás formájában vezeti be őket, és mert mindez az egyetemen kötelező teljesítménynél többet várt el tőlük. Azt a lehetőséget, hogy bejárhatnak a KUKK irodájába és egyénileg használhatják az ott rendelkezésre álló könyvtárat, valamint hogy egyénileg megkereshették a kutatási résztervek irányítóit, a hallgatók nem egyformán használták ki. Ebbe mi nem kívántunk beleszólni; azonkívül, hogy az első félévben kötelező ritmust és teljesítményt vártunk el az adatgyűjtésben és a szemináriumokon való részvételben (ennek fejében őket ösztöndíjban részesítettük), az esettanulmányok tekintetében inkább a diákok kezdeményezésére bízunk az együttműködés ütemét, céljainak a kitűzését és megvalósítását. Szemináriumainkat *négy* témában tartottuk: etnicitás és nacionalizmus; kognitív antropológia és mentális térképek; vizuális elmélet és gyakorlat; bevezetés a politikai antropológiába. Az esettanulmányok tekintetében részben megváltoztattuk eredeti elképzelésünket, amely szerint

a négyünk által kijelölt résztémákhoz kellett volna a diákok kutatásait kapcsolni; végül abban egyeztünk meg, hogy tőlünk függetlenül választhatnak maguknak témát, felajánlva a továbbiakban is a szakmai támogatást (szakirodalmat és megbeszéléseket). A megjelölt Határidőre (1996. 01. 20) a tizenkét hallgatóból hatan jelentkeztek valamilyen fázisban levő munkával. A következő jelenségeket kutatták: azok a mediatizált diskurzusok, amelyek a város román és magyar nyelvű sajtójában a Kolozsvár főterén végzett régészeti ásatásokról folytak (Péter László), a városban formálódó gazdasági elit életmódja és városképe (Demény Enikő), a város dicső múltjának az egyéni életutakra gyakorolt hatása (Orbán Mária), az egyetem új identitását kialakító diskurzusok, különös tekintettel azokra, amelyek az egyetemi reformra hivatkoznak (Kozák Gyula), egy román és egy magyar etnikumú, de hasonló társadalmi csoportba tartozó ember élettörténete (Mátyás László), Kolozsvár képekben - album (Vass Sándor).

Munkánk elméleti és módszertani kereteinek kidolgozását, valamint azt, hogy a fent vázolt közös kutatási gyakorlatot a „saját társadalmunkra” irányítottuk, alapos megfontolás előzte meg. Egyrészt a kezdeményezőknek az az igénye táplálta, hogy a kulturális antropológia területén folytatott oktatói és kutatómunkájukkal ahhoz az irányzathoz kapcsolódjanak, amely e diszciplína identitását a kutató saját társadalmának vizsgálatában jelöli meg és a kritikai kultúrakutatáshoz kapcsolva definiálja. Ennek megfelelően kutatásunk céljaként azoknak a kulturális konstrukcióknak az értelmezés által megvalósított dekonstrukcióját jelöltük meg, amelyek a magunk társadalmi terében és történelmi idejében természetes, magától értetődő valóságként kezelődnek. A „saját társadalmunk” elemzése másfelől pragmatikus okokból is indokoltnak tűnt: Kolozsváron dolgozva és tanulva, kézenfekvő a „kéznyújtásnyira” levő társadalmi teret kutatási terepnek tekinteni, a mindennapi életünkben zajló eseményeket folyamatosan faggatni, azt a kutatói magatartást begyakorolni, amely a mindennapi magától értetődő percepciókra is rákérdez.

Az „antropológia otthon” és az „Európa antropológiája” szakirodalma mellett a „komplex társadalmak” vizsgálatának bibliográfiája is érdekelt és érdekel bennünket. Véleményünk szerint nálunk az antropológia intézményesedésének mindenekelőtt ezek lehetnek az erővonalai, olyan támpontjai, amelyek mentén esélyei lehetnek a hagyományos antropológiában utolérhetetlen nyugati diszciplínának.

Meggyőződésünk, hogy az „átmenet” idején Kelet-Európában folyó kutatások nyilvánosságra hozott eredményei hozzájárulnak a valóság megismeréséhez, önmagunk és mások definiálásához; az elkötelezettség explicitté tett szerves eleme, nem hiteles teljesen semleges, minden társadalmi és kulturális kötöttségtől mentes kutatói attitűdöt kinyilvánítani.

Terepszemléletünket, valamint felfogásunkat a „terepen” való kutatói jelenlétről, elképzeléseinket az elemzés kérdésfelvetéseiről, érvényességéről, korlátairól, elmélet és empiria viszonyával kapcsolatos nézetünket, rész és egész összefüggéseinek kezelését a hiteles értelmezésre vonatkoztatva jórészt az interpretív paradigma formálta. Emellett kutatói szemléletünket, a történelmi perspektívát és a kontextualizáló elemzést, valamint a folyamatokra, változásokra kíváncsi és a kultúra társadalmi meghatározottságát, kultúra és politika összefonódását hangsúlyozó kultúrakutatás befolyásolta.

Első esettanulmányaink eltervezésekor az az elképzelés vezetett bennünket, miszerint a város különböző városképek termelésének és forgalmazásának folyamataként létezik az emberek számára, és az antropológusnak az lehet a feladata, hogy e folyamatot működtető szimbolizációs és reprezentációs stratégiákat vizsgálja. Mivel a város jelentéshálója nem homogén, kutatásának számunkra legérdekesebb kérdése az, hogy miként konstruálódnak és jelenítődnek meg a különbségek; az azonosságoknak és a másságoknak milyen definíciói jellemzik a helység társadalmi életét.

Esettanulmányaink az előkészítés és a kidolgozottság különböző szakaszában vannak, amelyeket az elkövetkező hónapokban folytatunk és/vagy újabb dimenziókkal egészítünk ki.

A kutatások négy kezdeményezőjének munkája mellett [melynek témái: etnicitás és nacionalizmus Kolozsváron, etnikailag releváns mentális térképek és városhasználati gyakorlatok Kolozsváron, Kolozsvár főtere 1896-tól 1996-ig (filmszinopszis), az egyetem felépítése és jelentéshálójának Kolozsvár társadalmi és mentális terében] hat egyetemi hallgató esettanulmányait is bemutattuk. Mindemellett 1996-ban a Desire Alapítvány helyi választásokat és helyi politizálást kutató projektjében is részt veszünk olyan esettanulmányokkal, amelyek mindennek Kolozsváron való alakulását elemzik.

Magyari-Vincze Enikő

Everyday life and Ethnicity. Urban Families in Loviisa and Voru 1988-1991. Ed. by: Anna Kirveennummi, Matti Räsänen és Timo J. Virtanen. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1994. 270 p.

A kötet két kisvárosban, a finnországi Loviisában és az észtországi Voruban folytatott kutatások alapján írt tanulmányokat foglal magába. A kutatást etnológiai kutatásként definiálták a résztvevő folkloristák, történészek, kultúrakutatók. A támogató intézmények sorában megtalálható a Finn Akadémia, a Turku-i Egyetem, az Észt Tudományos Akadémia és a Szovjet Tudományos Akadémia. A munka 1986 és 1992 között folyt, ezen belül a terepmunka 1988 és 1990 között volt, de még a Szovjetunió felbomlása előtt Észtországban ért véget.

A kutatás terepe két kisváros: a finnek és svédek lakta Loviisa és az észtek és különböző orosz nyelvű népcsoportok által lakott Voru, célja pedig, hogy a különböző „kulturális és etnikai háttérű” családok mindennapi életét és életstratégiáit vizsgálja. A nyolcvanas évek elején fogalmazódott meg az igény: legyen egy olyan vizsgálat, amelynek első *számú* tárgya a városi család, s hasonlítsák össze a család jelentését, működését a szocialista és a kapitalista körülmények között. E téma későbbi és egyben végső megfogalmazását tartalmazza a kötet címe is: Mindennapi élet és etnicitás a városi családok körében. A kutatás célja pedig mindkét kisvárosban rávilágítani az együtt élő két etnikai csoport kulturális mintái közötti különbségekre, hasonlóságokra és kapcsolatokra.

Az etnicitás értelmezésében a bevezető, elméleti tanulmány szerzője Barthot követi: az etnicitás megkonstruálásában szerinte is az etnikai csoport határainak kijelölése és fenntartása a fontos. A tanulmányokban azonban az a szemlélet uralkodik, amely szerint az etnikai csoportot azoka kulturális minták szervezik, amelyek leginkább a város percepciójában, a közvetlen lakókörnyezet alakításában, a társadalmi kapcsolatokban, az életmódban és a szokásokban, valamint bizonyos csoportok maguknak tulajdonított jellegzetességeiben nyilvánulnak meg. Ezen belül pedig a család az a társadalmi keret, amelyben a kulturális mintákat elsajátítják, átörökítik és a mindennapi életben gyakorolják és ahol a kutatók számára tetten érhetők.

A kutatás másik kulcsfogalma a mindennapi élet, amelyet itt a népi élet (folk culture) szinonimájaként és a magas kultúra omonimájaként használnak. A finn társadalomtudományban hosszú ideig erős volt a falusi népi étellel foglalkozó néprajz hagyománya, ez a tanulmánykötet az elsők közé tartozik a városi népi étellel foglalkozó etnológiai munkák sorában. A mindennapi élet olyan aspektusait tárja fel, mint a lakókörnyezet megalkotása és használata, a család, a háztartás és a családon kívüli társadalmi kapcsolatok szervezése. A mindennapi életet meghatározó módon az adaptációs stratégiák - a különböző források optimális kihasználása annak érdekében, hogy a család jólétét biztosítani tudják-alakítják, amelyek lehetnek egyéniek vagy egy-egy kulturális, például etnikai csoportra jellemzőek. A hangsúlyt itt az utóbbira helyezik, és a város mindennapi életének megfigyelése alapján bizonyos csoportokra, elsősorban etnikai csoportokra jellemző életmód és életstratégia-kategóriát alkotnak, majd azokat részletesen leírják.

A kutatás módszerét tekintve interjúkon, helyszíni megfigyeléseken és a lokális sajtóban megjelent felkérésre írt élettörténeteken, visszaemlékezéseken alapul. A felhasznált anyag legfontosabb részét az interjúk alkotják, amelyek ötven családdal készültek, fele-fele arányban a két városban és mindkét helyen mindkét etnikai csoporthoz tartozó adatközlőkkel.

Loviisa kikötőváros és olyan katonai település, amelyet két évszázadon át építették ki az Oroszországgal szembeni védelemre. A hetvenes években nukleáris támaszpontot létesítettek mellette. Ennek felépítéséhez, majd működtetéséhez újabb munkaerőre volt szükség, ami a város finn etnikumú lakosságának hirtelen megnövekedését eredményezte. 1880-ban a város lakosságának négy százaléka volt finn anyanyelvű (Finnish speaker), napjainkban ők alkotják

a többséget. A szerzők szerint e tekintetben ugyanaz történt Loviisában, mint Finnország más, korábban svéd lakta településein. Az általánostól eltérően azonban itt továbbra is sokan használják a svéd nyelvet, a svéd kisebbségi identitás, főként a nyilvánosság különböző szintjein, de a privát szférában is igen erős.

Loviisában bizonyos helyeket, épületeket a múltjukkal és ezen keresztül az egyik etnikai csoporttal azonosítanak az emberek, ennek során pedig a finn-svéd, új-régi, helybéli vagy bevándorló oppozíciós párokban helyezik el őket. Gyakoriak az ilyen jellegű kijelentések: a régiek, a svédok a belváros faházaiban laknak, az újonnan jöttek, a finnek a külvárosok tömbházaiban. A város társadalmilag magasabb presztízsű környékein ma is többségben vannak a svédok, akik, különösen az idősebbek, negatívan vélekednek a nukleáris erőműről, a modernizációról, a város új, számukra idegen arculatáról, s mindezt a finnekkel azonosítják.

Mindkét város történetében voltak olyan időszakok, amikor az egyik etnikum hegemoniára törekedett. Ezek a korszakok és velük összefüggésben bizonyos szimbólumok a mai nemzeti törekvések legitimitása szempontjából különösen fontosak. Voru rövid ideig Észtország fővárosa volt és itt született a legnagyobb észt nemzeti költő, mindezzel ma a város észt voltát igazolják. Magukat a tradíciókkal, a helyi hagyományokkal azonosítani az észtok reprezentációs stratégiája az oroszok ellenében, akiket az iparosítás hozott nagy számban a városba.

A Voruban ma többséget alkotó észtok ugyancsak bevándorlók, de kulturálisan viszonylag homogén csoportot alkotnak, mert többségük a várost környező falvakból érkezett, és észtül beszél. A vorui oroszok legnagyobb problémája az, hogy nem tudnak észtül. Ez a tény a hirtelen észt nyelvűvé vált országban rendkívül hátrányos helyzetbe hozta őket. Ugyanakkor ez az egyik oka annak is, hogy a város észt és orosz nyelvű lakossága között a mindennapokban igen gyér a kapcsolat. A kutatók szerint azonban ebből 1989-ben még nem származtak erős ellentétek, az orosz anyanyelvű interjúalanyok többsége pozitívan nyilatkozott az észtok mindennapi életéről, sőt láthatóan sok esetben modellnek tekintette azt.

Voruban szilárdak és erősek a nyelvi határok, nem úgy Loviisában, ahol tapasztalták: egy-egy család nyelvi meghatározottsága, vagyis az, hogy finn nyelvű-e vagy svéd, elég gyorsan változik, gyakran egyik generációról a másikra. Ilyen körülmények között fontos kérdés: a családban beszélt nyelv meghatározza-e, hogy melyik etnikai csoporthoz tartozónak vallja valaki magát, vagyis etnikai jellemző-e a nyelv. Ez a kutatás erre a kérdésre így válaszolt: a mai helyzetben általában nem, mert olyan gyakoriak a kétnyelvű családok, amelyek ily módon nem sorolhatók egyik kategóriába sem, hogy ez az általánosítást értelmetlenné, irrelevánssá tenné.

A mindennapi élet megannyi aspektusa az otthon készítette ételektől a családi ünnepek rítusáig, a lakhely megválasztásától a lakás belső dekorációjáig - öntudatlanul is tükrözi az etnikai csoporthoz való tartozást. Különösen a kisebbségek esetén tapasztalható, hogy az etnikai szolidaritás „egybetartja” s ezzel mintegy meghatározza, konzerválja a családot, mint társadalmi intézményt. A mindennapi élet etnicizálása azonban tudatosan is, s általában egy makroszinten hozott döntéssel (különálló tanítási intézmények a finnek és svédok, illetve az észtok és oroszok számára) függ össze. Az, hogy a mindennapi életnek vannak etnikai jelentést hordozó tevékenységei, akár dimenziói, nem jelenti azt, hogy minden etnikailag meghatározott. Vannak olyan társadalmi csoportok, szubkultúrák, amelyeknek etnikai határai igencsak képlékenyek, ilyenek például a „yuppiek”.

A kötet szerkezete azt a kutatási koncepciót tükrözi, hogy a négy etnikai csoportban párhuzamosan folyt ugyanazon témáknak, kérdéseknek a vizsgálata. Mindkét várost általános bevezetőben mutatják be, majd egy-egy fejezet szól mindkét, abban a városban élő etnikai csoport mindennapi életéről. A fejezeteken belüli tanulmányok témája is azonos: a városi lakókörnyezet a lakás berendezésétől a nyilvános terekig, a társadalmi kapcsolatháló, a család

percepciója, feladatai, a háztartás, nemi és korosztályi munkamegosztás a családban, nyilvános események a városban és a magánszféra ünnepei.

Feischmidt Margit

Les régions dans l'Europe. Sciences de la Société, N° 34. Février 1995. 230 p. (Toulouse, Presses Universitaires du Mirail)

A Toulouse-ban megjelenő társadalomtudományi folyóirat tematikus száma azt vizsgálja, hogy hogyan viszonyul a mai (Nyugat-)Európa a regionalizmus kérdéséhez. Az olvasó többféle, egymást kiegészítő megközelítést kap, főként politikatudományi, közgazdasági, gazdaság- és társadalomföldrajzi tanulmányokat, de jelen van a közigazgatási, kulturális, szociálpszichológiai, kommunikációelméleti megközelítés is. Az összeállítás címében szereplő „Európa” a kontinens nyugati felét, az Európai Uniót jelenti, melyen kívülre csak egy közgazdasági cikk merészkedik. Szerzője a szászországi privatizációt elemezve azt vizsgálja, hogy milyen konfliktusokkal jár ebben az integrációra törekvő dinamikus eurorégióban a hagyományos struktúrák lebontása, átalakítása.

A régió ellentmondásos fogalom. Gazdasági, politikai téren hol területi és intézményi, hol szektoriális és funkcionális regionalizmust jelent. Emellett lehet a politikai részvétel sajátos közege, illetve a globális folyamatok meghonosításának bázisa. A cikkösszeállítás legfőbb értéke, hogy a regionalizmus ilyen több értelmű jellegére figyelve mutatja be a legújabb nyugat-európai fejleményeket. Lehet-e európai szinten érzékelni bizonyos intézményi egységesülést a „régió” fogalmának nyilvánvaló eltérései és az európai államok különböző politikai berendezkedése ellenére? Hogyan ötvözi a területi-regionális közösségek politikája a fejlődésbeli különbségek megszüntetésének szándékát és az egyelőre kevésbé hangoztatott, de valószínűleg erőteljesebb hatású európai integrációs elképzeléseket? Hogyan befolyásolják az állami és az államközi integrációt a gazdasági fejlettség térbeli különbségei? Hogyan alakított ki pl. a franciaországi Languedoc-Roussillon az elmúlt évtizedben önálló - politikai, gazdasági, kulturális - kapcsolatokat más mediterrán és távolabbi, amerikai, ázsiai régiókkal, tartományokkal, városokkal? Mi egy így kiépült kapcsolatrendszer hatása és jelentősége? Melyek a motivációi és elemei az „atlanti homlokzat”, az „atlanti ív” - a Skócia és Portugália közötti térség - interregionális együttműködésének? Melyek az európai regionális politika fő vonásai, hogyan változtak ezek az Európai Fejlesztési Alap létrehozása (1975) óta? Mi a szerepe az új információs és kommunikációs technológiáknak a négy legdinamikusabb térség Baden-Württemberg, Katalónia, Lombardia, Rhône-Alpok - területfejlesztési politikájában? S tágabban, legyőzik-e a nemzetek, nemzetállamok Európát, vagy az egyesült Európa teszi (majd) lehetővé a legkülönbözőbb területek, régiók megfelelő és kívánatos fejlődését? Melyek tehát azok a regionális politikai, gazdasági startégiák, amelyek az integrációt szorgalmazzák, s melyek az államok ellenérvei?

Külön kérdés az európai integráció, a regionalizmus a nemzeti, kisebbségi mozgalmak egybefonódása, melynek egyik esetét mutatja be a baszkokat vizsgáló tanulmány. Az önálló államisággal nem, de 1979 óta igen kiterjedt területi autonómiával rendelkező baszkok politikusainak többsége a nemzeti lét kiteljesítését újabban látványosan összekapcsolja az európai integráció gondolatával, amely az „atlanti tengely” víziójában ölt testet. (Ez a Párizs-Madrid közötti térségre vonatkozik, s mint ilyen szűkebb az említett „atlanti ívnél”.) Baszkföld önálló kormányzata más elveket vall az integrációról, mint a spanyol kormány. Ez utóbbi szerint „Európa felépítésének legrosszabb módja az lenne, ha az a régiókon alapulna”. A baszk politikusok viszont úgy gondolják, hogy az Európa-gondolat lehetővé teszi, hogy a „nemzeti terv” megvalósulhasson, mégpedig függetlenül az államtól. Véleményük szerint a Maastrichti Egyezmény és a közép-európai államok önállósulása az állam „elfáradását”

bizonyítja, s azt, hogy az állami szuverenitás relativizálódik. A századvég modern nacionalistái nem azok - állítják a Baszk Nemzeti Párt politikusai -, akik elavult eszközökkel (államban gondolkodva) harcolnak a függetlenségért, hanem azok, akik a majdani egyesült Európa autonóm alkotórészének kívánják tekinteni a Baszkföldet. A baszk kormány, illetve számos politikus, szakember újabban egyre több felhívást, tervezetet tesz közzé az atlanti eurorégió fejlesztésével kapcsolatban, melyre szükség is van, hiszen a térségben sem a nagyipar, sem a magánszektor fejlődése egyelőre nem a politikusok vízióiban kívánatosnak tartott térbeli irányokban zajlik. Így a modern (posztmodern?), a szélsőségesekkel szemben szalonképes baszk nemzeti stratégia ugyan készen áll, s Európa előtt igyekeznek is látványosan ennek hangot adni, de még kérdéses, hogy sikerül-e maga mögé felsorakoztatni a gazdasági élet szereplőit. A baszk elit feltétlenül érdekelt abban - miként a tömegek is -, hogy a nagy európai fejlődési irányokkal szemben az atlanti part marginalizálódását leküzdjék, mely együtt járhat az elit Spanyolországon belüli hajdani gazdasági, politikai hatalmának visszanyerésével.

A baszk eset a regionalizmus ideológiájának alakulásában nem kivételes. Egy másik tanulmány az 1960-1990 közötti változásokat a politikai retorika elemzésén keresztül érzékelteti. A '60-as évek regionalista mozgalmi az állami központosítással szemben a régiót mint követelést állították előtérbe. A következő évtizedben a regionalizmus a decentralizációval fonódott össze, s a régiót társadalmi integrációként fogták föl, olyan helyileg érvényesülő konszenzusként, mely nemzeti keretekben nem létezik. Napjainkban a régiókra, mint az állami centrumoktól független európai identitás kifejezőire hivatkoznak (140-143.). A felfogás változása mögött sokrétű gazdasági, politikai, intézményi fejlemények állnak, de miként a baszk eset mutatja, a politikai elképzelések és a kontinens jelenlegi gazdasági fejlődésének fő irányai nem feltétlenül esnek egybe. A kérdés az, hogy Európa gazdasági, politikai integrációja jóvoltából induló nagyberuházások, infrastrukturális fejlesztések, az elmaradott térségek fejlesztésére fordítandó segélyek, valamint az egyes régiók saját belső és külső dinamikája, vagyis a javak térbeli újraelosztása és átrendeződése milyen további hatásokkal jár az államok és a régiók politikájára. Ezen belül: hogyan alakul az államhatárokat nem követő kulturális, nemzeti, etnikai identitások helyzete és intézményes képviselője, kifejezése? Milyen szerepe lehet ebben a politikai elképzeléseknek, s hogyan kapcsolódhatnak ezek össze a kézzelfogható gazdasági érdekekkel? Kérdések, melyeket bizonyára nem csak a kontinens szerencsésebb felében fogalmazznak meg.

Fejős Zoltán

Vedovato, Giuseppe: L'euroregione Karpazi. Rivista di Studi Politici Internazionali 63. 1996. 1. (N° 249) 73-96.

A Rivista di Studi Politici Internazionali 1996/1. száma közli főszerkesztője, Giuseppe Vedovato 17 oldalas tanulmányát a Kárpátok Eurorégióról. A szerző a Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Ukrajna határmenti területei között 1992 novemberében megkezdett regionális együttműködést „a jövőbe mutató kezdeményezésnek” nevezi, amelynek célja, hogy regionális és helyi szinten is elősegítse a demokratikus fejlődés útjára csak nem régen lépett országok gazdasági és társadalmi fejlődését.

A tanulmány részletesen ismerteti az öt ország húsz megyéje között szerveződő együttműködés formálódását, amelyben a helyi erők játsszák a főszerepet, de jelentős támogatást kapnak az Európa Tanácstól, valamint az amerikai Helyi Demokrácia Támogatása Alapítványtól és a Soros Alapítványtól.

A négy ország politikai vezetésének támogatását volt hivatva demonstrálni az a tény, hogy az 1993. február 14.-i debreceni ülésen, amelyen elfogadták az Eurorégió alapításáról szóló megállapodást és a szervezet statútumát, részt vettek a négy ország külügyminiszterei is.

A szerző szerint elsősorban Szlovákiában és Romániában vannak olyanok, akik félnék attól, hogy az együttműködéssel etnikai alapon „dezintegrálni” akarják a jelenlegi nemzeti határokat. Ezért Románia eleinte csak „megfigyelőként”, később „társult tagként” csatlakozott a szervezethez. A félelmek azonban alaptalannak bizonyultak, mert a szervezet mindennapos tevékenysége „nem a nemzeti feszültségeket és gyanakvásokat erősíti, hanem valamennyiük Európához tartozásának tudatát”. Ezután a tanulmány részletesen ismerteti a gazdasági-kereskedelmi, kulturális-oktatási, környezetvédelmi és más területeken megvalósuló együttműködés eddigi megnyilvánulásait és eredményeit, amelyet „modellként” lehet ajánlani Kelet- és Közép-Európa más régiói számára.

Vedovato hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az Európai Közösség és az Egyesült Államok az eddiginél is fokozottabb támogatásban részesítse ezt az Európa biztonsága szempontjából is fontos kezdeményezést.

Ebben az etnikai és nemzetiségi feszültségektől terhes térségben a mindennapos regionális együttműködés elősegíti azt, hogy „a határokat ne a további megosztás, hanem az újraegyesülés és az együttműködés tényezőjének tekintsék” - írja Vedovato. A szerző kiemeli annak fontosságát, hogy a megkötött 35 együttműködési megállapodásból 19 Magyarország és Románia megyéi között jött létre. Végezetül Vedovato hangsúlyozza, hogy a Kárpátok Eurorégióinak fontos előkészítő szerepe van a részvevő országok csatlakozásában a fejlett Európához, amennyiben segít „azoknak a gyakran drámai különbségeknek a felszámolásában, amelyek ezt a csatlakozást akadályozzák”.

Az egyébként is rendkívül alaposan dokumentált tanulmányt a Kárpátok Eurorégió Megállapodásának és Statútumának angol nyelvű szövege, valamint a régió térképe egészíti ki.

A folyóirat ugyanezen száma elismerő kritikát közöl Sárközy Tamásnak az Akadémiai Kiadónál megjelent *The Right of Privatization in Hungary (1989-1993)* című művéről.

Réti György

Boelens, K.: Die friesische Sprache. Bureau Voorlichting van de Provincie Friesland, Leeuwarden 1992. 32.

Az alig hatszázezer főt számláló fríz közösség Németország és Hollandia területén, valamint a Fríz-szigeteken él. Más nyelvűek közé ékelten a frízek számára a legfontosabb összetartó erő, identitásuk kifejezője, a közös nyelv és kultúra.

A fríz nyelv azonban nem egységes: számtalan nyelvjárást beszélnek, melyek között akkora az eltérés, hogy közös írott nyelvük nincs is. A dán határ közelében élő németországi frízek az észak-fríz dialektust beszélik, a Hollandiában élők a nyugati-frízt. (A szerző szerint az egyes dialektusok a nyugati-fríz variációi.) A más-más országban élő frízek több olyan fórumot is létrehoztak, ahol közösen tárgyalhatják meg problémáikat: például a háromévenként összeülő Frízek Tanácsa, a szintén háromévente rendezett „nagy fríz kongresszus”.

A kötetben igen fontos szerepet kapott a fríz nyelv pontos elhelyezése a rokon nyelvek körében és különösen a holland nyelvtől való elhatárolása, önállóságának történeti bizonyítása, ami természetes, hiszen holland részről éppen ellenkező tendencia érvényesül: összemosni igyekeznek ezt a különbséget.

A fríz nyelv az indoeurópai nyelvcsalád nyugati germán ágához tartozik. Ez még tovább bontható ún. tengerpart (angol, fríz) és kontinentális (német, holland) csoportokra. A fríz nyelv hangzásában, szerkezetében is az angolhoz közelít, míg a holland a némethez. A korai középkorban frízek és angolok minden további nélkül megértették egymás nyelvét. A fríz nyelv e korai szakaszát (1500-ig) ófríz korszaknak nevezik. A korabeli szövegelemek tanúsága szerint az ófríz sokkal közelebb állt az óangolhoz, illetve az ószászhoz, mint az úgynevezett középhollandhoz, amellyel a holland tudósok próbálják rokonítani. Ekkor még Frízföld nyelve egységes volt, köznyelvként és hivatali nyelvként (közigazgatásban, oktatásban, jogban, egyházban stb.) egyaránt használták.

Később, a 17-18. században a holland nyelv egyre nagyobb szerepet kapott: a fríz minden hivatalos helyről kiszorult, csak otthon, illetve vidéken beszéltek, írásos változata szinte teljesen megszűnt. Ennek egyetlen pozitívuma volt: viszonylag kevés holland nyelvi hatás érte és tisztán maradt fenn. Csak a 19. századi romantika (újfríz korszak) emelte újra kultúrnyelvvé a frízt: újra felélénkült az írásbeliség, önálló fríz irodalom teremtődött. A 20. század folyamán a tartomány kétnyelvű lett. Ennek ellenére a fríz nyelv helyzete nem ideális. Egy felmérés szerint a 12 évnél idősebb fríz lakosok 94 százaléka ért, 73 százaléka beszél, 65 százaléka olvas, 10 százaléka ír frízül. Nagyon fontos lenne pedig a nyelv minél pontosabb ismerete és minél sokoldalúbb használata, hiszen csak így válhatna egyenrangúvá a hollanddal.

Az oktatásban csak 1980 óta biztosítja törvény a fríz tantárgyként és oktatási nyelvként való használatát, de sok iskola felmentést kaphat a törvény alól (például ha vidékén nem beszélt köznyelv a fríz) és a tartomány 80 iskolája már eleve kétnyelvű, amelyekben erős a súlyponteltolódás a holland irányába.

A fríz tartományon belül a hivatali élet nyelve a fríz, de a bíróságok előtti fríz nyelvhasználatot csak 1956 óta engedi meg a törvény, a beadványokat azonban hollandul is meg kell fogalmazni. A kétnyelvűségből adódóan a hivatalos iratokat mindkét nyelven ki kellene adni, de a gyakorlatban a fríz fordítás többnyire csak dekoráció, nincs valódi funkciója. A frízek a két nyelv teljes egyenjogúságát szeretnék elérni - a holland hatóságok részéről pedig éppen ellenkező nyomás érezhető.

A tartomány politikai életéről évek óta vita folyik, egy bizottság vizsgálja a kérdést, de eddig mindössze ideiglenes szabályozás született (1986) a fríz nyelv használatáról.

A fríz kulturális élet jóval több eredményt mutathat föl. Irányítója, a Tartományi Kulturális Tanács számos, igen látogatott rendezvényt szervez: például az évenként rendezett Fríz Fesztivált, amelyről a szerző büszkén jegyzi meg, hogy jóval népszerűbb, mint holland megfelelője.

A Tartományi Könyvtár és a Fríz Irodalmi Múzeum és Dokumentációs Központ a teljes nyomtatott fríz publikációs anyagot őrzi. A Fríz Akadémia mintegy 40 munkatársat foglalkoztat, és főleg a fríz történelemmel, irodalommal, nyelvvel foglalkozik. Legnagyobb vállalkozása a folyamatosan készülő fríz nyelvű tudományos szótár, amely egyebek mellett bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy a fríz nyelv alkalmas egy modern társadalom minden igényének kielégítésére. Ehhez persze a szerző szerint a frízeknek is ápolniuk kell nyelvüket, nem szabad hagyniuk, hogy nyelvjárási szintre süllyedjen. A tartományi politika küzdelme már évtizedek óta e cél érdekében zajlik.

A kötet végén hasznos információk találhatók: a fríz kulturális intézmények címei, a legfontosabb források, folyóiratok, monográfiák címe.

Kocsis Gabriella

Az Altera című román nyelvű folyóirat első száma 1995-ben jelent meg a Pro Európa Liga kiadásában, Smaranda Enache és Szokoly Elek szerkesztésében. *Autonómia és önmeghatározás* alcím alatt az európai szintű társadalmi párbeszéd feladatát vállalja magára, amely képes lenne a pluralizmus eszméit nem csak a különbözőségek tiszteletben tartásával és tolmácsolásával, hanem egy, a nemzetközi tapasztalatokra támaszkodó egységes nyelvezet meghonosításával is meghatározóvá tenni. A szerkesztői előszóban vitafórumnak, közvetítőnek, a lelkiismeret tanújának tekinti magát a folyóirat, de több lehet ennél: egy eddig Romániában nem létező nyilvánosság megteremtőjévé válhat. Ennek a nyilvánosságnak a létrehozásához szükségesnek itéli az identitás és intolerancia megkülönböztetését. A kettő közötti határ megfogalmazható kell legyen azokban a társadalmi elemzésekben, amelyek két, vagy több etnikum kapcsolatának vizsgálatával foglalkoznak. A folyóiratban szereplő cikkek összeválogatásának a szempontjai nem az aktuális romániai ideológiák, illetve az egyes párt- vagy csoportérdekek közéleti érvényesülésének az igazolását tükrözik, sokkal inkább az ezek által létrehozható megegyezés feltételeit igyekeznek bemutatni a nyugati kisebbségpolitika, valamint néhány romániai példa nyomán. Ha a tanulmányokban szereplő gondolatok csupán a szerzők véleményét tükrözik - miként olvasható a hátsó borítólapon -, akkor ez arra utal, hogy a társadalom valósága mindig csak több szempont figyelembevételével írható le, és minden megközelítés csupán egy a lehetségesek közül.

A lapban D. Deletant, R. Higgins, Kende Péter, Christoph Pan, N. Belitser cikkének fordítása jelent meg. Ezek a tanulmányok az államalkotó nemzet és a kisebbség közötti konfliktusok kezelésének mintáit mutatják be. A válogatás célja az volt, hogy a 20. századi önmeghatározások problematikáját kiemelve lokális közegükből s az olvasó számára egy olyan látásmódot közvetítsen, amely a nyugati országokban már nem kötődik országhatárokhoz. Konkrét példákat erre J. Steinberg, M. J. Bossuyt és D. Leonard, valamint F. Grünfeld svájci, belgiumi és holland társadalmelemzéseiben találunk. Mindhárom ország kisebbségei államalkotók, közösségeik élhetnek az önkormányzat és az önrendelkezés nyújtotta eszközökkel a politikai struktúrában, vallási gyakorlatban, a társadalmi betagozódásban, a nyelvhasználat szintjén egyaránt, s minden szintnek egy-egy felelősségi és szuverenitási tartalom felel meg. Ezeket nevezzük identitásszinteknek. Az identitásszintek esetenként és országonként különböznek, a recept átadhatatlan - erre hívják fel figyelmünket a fenti tanulmányok. A nemzetközi szervezetek szerepe azoknak a jogi formáknak és történelmi gondolkodásmódoknak a közvetítésében merül ki, amelyek leválasztják a kisebbségi problémákkal foglalkozó politikumról az örökérvényűség igényével fellépő morált, s „morális diskurzus” helyett pragmatikus hozzáállást ajánlanak.

Ez az igény fogalmazódik meg G. Andreescu írásában, amely az atlantai találkozóról számol be, ahol is az RMDSZ és a román kormány álláspontja azért nem találkozhatott, mert míg az egyik az alapelvek, addig a másik a részletkérdések szintjén fogalmazta meg álláspontját, igazolta azok létjogosultságát. A szerző szerint mindkét fél távol állt attól, hogy a kisebbségi problémák kezeléséről beszéljen. A cikk érdeme, hogy a hangsúlyt nem a félreértéseket hordozó kommunikációs zavarokra helyezi, hanem a résztvevőknek a másik fél dokumentumaira vonatkozó álláspontját és tudását vizsgálja.

Az identitásképződés egy másik szintjét méri fel Bodó Zoltánnak és társainak a kutatómunkája, amely az 1989. decemberi forradalom és a 1990. márciusi események közötti sajtót elemzi egy román és egy magyar nyelvű marosvásárhelyi napilap alapján. A végkövetkeztetésben itt is szembevetendő az egyes identitásformációkra vonatkozó közös jelrendszer hiánya: míg a magyar sajtótermék az identitást a lokális társadalom értékrendjére építi, addig a román újság a nemzeti-történelmi szimbolikához nyúl, hogy megfogalmazza a külső és belső önmeghatározás iránti igényt. A két megközelítésnek csak annyi közös vonása van, hogy mindkettő a másik frusztráltságának erősítéséből táplálkozik.

P. Philippi cikke arra figyelmeztet, hogy a szászok történelmét igen gyakran összetévesztették a szász egyház történelmével, és az egyház Ceaușescu politikájának is a célpontjává vált. A másokkal való egymás mellett élés lehetőségeit kereső szászok végül a tömeges kivándorlást választották még 1989 után is, amiatt, hogy az identitásképződésben vezető szerepet játszó egyház helyzete ellehetetlenült. A valláshoz kapcsolódó identitás valójában védekezés volt - véli a szerző -, így a szászok a védekezéstől megfosztottan néztek szembe azzal a ténnyel, hogy saját történelmi hagyományaikról mondanak le.

Több cikk szerzője kételkedik a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezményével kapcsolatban: V. Vosgianian azt mondja, hogy alkalmazhatatlan a belső jogban, ugyanis nincs benne meghatározva a kisebbségi közösség fogalma. V. Stan szerint az egyezmény csupán egy politikai kontextus kifejeződése, egy, az államfő között létrejött kompromisszum eredménye. A lap egyébként közli a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezménye szövegét. Az etnikai jellegű témáktól csak tartalmilag különbözik A. W. Black cikke. Az ökumenizmus belső ellentmondásainak a feltérképezése modellértékű az előbbieik számára, átfogó módon vázolja az identitásszintek strukturális hierarchiáját.

Szabó Levente